

ศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
A STUDY OF PROCESS OF ÑĀṆA IN TERA VADA BUDDHIST SCRIPTURE

พระมหาลือชา หิตภทโท (วิจิตรภัทรภาคย์)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

ศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาลือชา หิตภทโท (วิจิตรภัทรภาคย์)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of Process of Ñāṇa in Theravada Buddhist Scripture

Phramaha Luecha Hitabhaddo (Vititpatrapak)

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตนิพนธ์ เรื่อง “ศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

(พระเทพสุวรรณเมธี, ดร.)

ประธานกรรมการ

กรรมการ

(รศ.ดร.สุวิญ รักษัตย์)

กรรมการ

(พระมหาชิต จานชิต, ดร.)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระมหาชิต จานชิต, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาสีอชา หิตภทโท)

ชื่อสารนิพนธ์	: ศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
ผู้วิจัย	: พระมหาลือชา หิตภทโท (วิทิตภัทรภาคย์)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์	: พระมหาชิต คานชิต, ดร., ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)
วันเสร็จสมบูรณ์	: ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการคือ ๑) เพื่อศึกษาญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทคือ พระไตรปิฎก อรรถกถา รวมทั้งข้อมูลจากเอกสารวิชาการที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียง บรรยาย ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ ผลการศึกษาวิจัยพบว่า

“ญาณ” คือญาณทัสสนะ เป็นอริยญาณ หรืออริยปัญญา เป็นปัญญาระดับสูงสุดในการศึกษาพระพุทธศาสนา เป็นญาณที่รู้เห็นสภาวะปรมาตมธรรมตามที่เป็นจริง คือนามและรูปปรมาตมตามความเป็นจริง โดยกระบวนการของญาณมีการเข้าประกอบในบทรธรรมทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมมา) และที่เป็นฝ่ายอัปยาคฤต (อพยาคตา ธมมา) ยกเว้นบทรธรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมมา) ที่กระบวนการของญาณไม่มีการเข้าประกอบ อนึ่ง องค์ธรรมทั้งปวงก็มีกระบวนการของญาณเข้าประกอบทั้งสิ้น ทั้งมีความเกิด-ดับทุกขณะจิต กระบวนการของญาณมีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ มีการกำจัดความหลงทำให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผลปรากฏ มีสมาธิเป็นเหตุไถ่ โดยกระบวนการของญาณเป็นไปตามลำดับในวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖ ให้สำเร็จกิจส่งทอดกันเป็นขั้นๆ ไม่สลับขั้นตอนกัน ประทานกิเลสให้สิ้นเชื้อไม่เหลือเศษเป็นสมุจเฉตพหวนภายในขณะจิตเดียวเท่านั้น มัคคญาณใดที่เคยเกิดแล้วแก่บุคคลใด มัคคญาณนั้นจักไม่เกิดแก่บุคคลนั้นอีก ดังนั้น ตลอดกาลนิรันดร์ของบุคคลหนึ่งๆ ย่อมสิทธิ์ที่มีัคคญาณเกิดได้สี่ขณะจิตเท่านั้น ไม่ยิ่งและหย่อนกว่านี้ ผู้ที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ใน ๒๖ ภูมิ (วันสุทธาวาส ๕) มัคคญาณจึงยังไม่เคยเกิดเลย สิทธิ์ทั้งสี่จึงยังอยู่ครบถ้วนเท่าเทียมกัน

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกประเภท คือพระปัญญานิกสัมพุทธเจ้า พระวิริยานิกสัมพุทธเจ้า พระสัทธาธิกสัมพุทธเจ้า รวมตลอดถึงพระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยเจ้าทุกประเภท มีพระอสีติมหาสาวก พระอรหันตปฏิสัมภิตา เป็นต้น ย่อมมีการสร้างสมสั่งสมพระบารมีมายังยวดยุติที่แตกต่างกันในด้านต่างๆ ตลอดทั้งระยะเวลาที่ไม่เท่ากันก็มี ต่อเมื่อขณะที่ตรัสรู้แล้วต้องตรัสรู้

ด้วยมัจฉาญาณ คือพระสัมพัญญุตญาณ กล่าวคือบรรลุด้วยญาณทัสสนะภายในขณะจิตเดียวของมัจฉาญาณนั้นๆ ทั้งสิ้น ผลญาณเกิดขึ้นต่อทันทีโดยไม่มีระหว่างคั่น (อกาลิโก) เป็นวิบากตามระดับการสร้างสรรค์สมภารมีของแต่ละพระองค์แต่ละท่าน

Research Paper Title : A Study of Process of Ñāṇa in Theravada Buddhist Scripture

Researcher : PhramahaLuecha Hitabhaddo (Vitiitpatrapak)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Research Paper Supervisor

: Phramaha Chit Tanachito, Dr., Pali VII, B.A. (Education),

M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

Date of Completion : Febuary 24, 2018

Abstract

This Research Paper has 2 objectives; 1) to study , 2) to study A Process of áHúÓa in Theravada Buddhist Scripture by collecting data from Buddhist scriptures Tipitaka, commentaries, sub-commentaries and other concerned documents. All these data were brought to compse in descriptive style finally checked by experts, findings were that.

refers to *adassana* which means *Ariya, Ariyapa*, the highest wisdom in Buddhism, the true knowledge of *Paramatthadhamma* as *NHma-Rupa* as they really are. The process of is associates with all wholesome consciousness (*Kusal Dhamm*) and *AbyHuka Dhamm* except unwholesomeness (*AkusalHú DhammHú*). All have the process of mixed and with rise and fall in all moment of mind. The process of áHúÓa is understanding to the true nature as characteristic, overcoming delusion as its work, hasn't delusion as result and having concentration (*SamHudhi*) as near cause. The process of follows step by step in *Visuddhi 7* and *16* to complete work without disruption, uprooting all defilements without remains through perfect destruction in once consciousness. The *Magga* which used to happen to someone will not accrue him again, therefore one person can gain 4 *Magga* only once in his life without more or less. All ignorant beings in 26 planes (except 5 *Suddha*) will not yet gain *Magga*. The door of 4 *Magga* (4 Noble Path) is still opened for all equally.

All types of The Buddha; *Padhikasambuddha, dhikasambuddha, SaddhHudhikasambuddha* including *Paccekabuddha*, all Noble One such as 80 great disciples, *Arahanta* disciple with and soon had perfection accumulating in the past

with different degree and determined period of accumulating. At the moment of enlightenment, they all realize, and then *Phalawill* occurs immediately without interrupting time. It is a result in respect of Perfection accumulating of each one.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสम्महाเถระ), ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D., เจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการามวรวิหาร, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ผู้เปี่ยมด้วยเมตตาธรรมเป็นอย่างสูง

ขอขอบพระคุณพระเทพสุวรรณเมธี, ดร. รองเจ้าคณะกรุงเทพมหานคร เจ้าอาวาส วัดสุวรรณารามราชวรวิหาร รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา ประธานกรรมการคummings สารนิพนธ์ พระมหาชิต คานชิต, ดร. กรรมการและอาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ และ รศ.ดร.สุวิญ รักสัตย์, แห่งบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย กรรมการคummings สารนิพนธ์ ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่งมากมาย ทั้งทำงานด้วยความรวดเร็ว ทำงานไม่มีวันหยุด เพื่อให้บัณฑิตทุกรูป/คนสำเร็จการศึกษาได้ทันในปีการศึกษาตามที่กำหนด

ขอน้อมรำลึกพระคุณบูรพาจารย์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้และวิทยาการ ทั้งผู้มีพระคุณทุกๆ ท่านที่ไม่อาจเอ่ยนามมา ณ ที่นี้ ด้วยดวงใจซาบซึ้งยิ่ง

และขออนุโมทนาขอบคุณเจ้าหน้าที่และสหธรรมิกทุกท่าน ที่เอาใจใส่เร่งรัดประสานงานทุกๆ อย่างให้สำเร็จได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว

พระมหาลือชา หิตภทโท (วิฑิตภัทรภาคย์)

๓ มกราคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๒
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๒
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๒
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๓
บทที่ ๒ ญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๔
๒.๑ ความหมายของญาณและประเภทของญาณ	๑๔
๒.๑.๑ การจัดญาณตามความสัมพันธ์	๑๕
๒.๑.๒ การจัดญาณตามระดับขั้น	๑๖
๒.๑.๓ การจัดญาณตามอาการวนรอบ	๑๖
๒.๑.๔ การจัดญาณตามการบรรลุ	๑๗
๒.๑.๕ การจัดญาณตามแนววิสุทธิ ๗	๑๗
๒.๑.๖ การจัดญาณตามแนววิชา ๘	๒๑
๒.๑.๗ การจัดญาณตามแนวปฏิสัมภิทามรรค	๒๗
๒.๒ บ่อเกิดแห่งญาณหรือหนทางแห่งการเกิดญาณ	๓๑
๒.๒.๑ สติปัฏฐาน ๔	๓๕
๒.๒.๒ สัมมปปธาน ๔	๕๓
๒.๒.๓ อิทธิบาท ๔	๖๒
๒.๒.๔ อินทรีย์ ๕	๖๘

๒.๒.๕	พละ ๕	๖๙
๒.๒.๖	โพชฌงค์ ๗	๖๙
๒.๒.๗	อริยมรรค ๘	๗๒
๒.๓	สรุปท้ายบท	๘๑

บทที่ ๓ กระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๓.๑	กระบวนการของญาณตามแนวทางแห่งญาณ ๑๖	๘๔
๓.๑.๑	นามรูปปริจเฉทญาณ	๘๔
๓.๑.๒	ปัจจัยยปริคคหญาณ	๑๐๐
๓.๑.๓	สัมมสนญาณ	๑๐๔
๓.๑.๔.๑	ตรุณอุทฺทัพพญาณ	๑๐๖
๓.๑.๔.๒	พลวอุทฺทัพพญาณ	๑๐๖
๓.๑.๕	ภังคญาณ	๑๐๘
๓.๑.๖	ภยญาณ	๑๐๙
๓.๑.๗	อาทีนวญาณ	๑๐๙
๓.๑.๘	นิพพทาญาณ	๑๑๐
๓.๑.๙	มฺญฺจิตฺกัมยตาญาณ	๑๑๑
๓.๑.๑๐	ปฏฺฐิสังขาญาณ	๑๑๑
๓.๑.๑๑	สังขารุเปกขาญาณ	๑๑๓
๓.๑.๑๒	อนฺุโลมญาณ	๑๑๔
๓.๑.๑๓	โครตฺถญาณ	๑๑๕
๓.๑.๑๔	มคฺคญาณ	๑๑๕
๓.๑.๑๕	ผลญาณ	๑๑๗
๓.๑.๑๖	ปัจจเวกขณญาณ	๑๑๗
๓.๒	กระบวนการของญาณในสภาวะจิต	๑๑๘
๓.๒.๑	ธรรมชาติของจิต	๑๑๘
๓.๒.๒	ช่องทางรู้อารมณ์ของจิต	๑๑๘
๓.๒.๓	ธรรมชาติของเจตสิก	๑๑๙
๓.๒.๔	สภาวะแห่งนามรูป	๑๑๙
๓.๒.๕	กระบวนการของญาณในอติมหันตารมณวิถิ	๑๒๐
๓.๒.๖	กระบวนการของญาณในมคฺควิถิ	๑๒๒
๓.๓	สรุปท้ายบท	๑๒๔

บทที่ ๔ บทสรุปผลวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๒๕
๔.๑ บทสรุปผลการวิจัย	๑๒๕
๔.๑.๑ ศึกษาญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๒๕
๔.๑.๒ ศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๒๕
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๒๖
๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้	๑๒๖
๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในครั้งต่อไป	๑๒๗
บรรณานุกรม	๑๒๘
ประวัติผู้วิจัย	๑๓๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

อักษรย่อในสารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ปกรณวิเสส ฉบับมหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณวิศวะ พ.ศ. ๒๕๓๕ เป็นหลัก
ในการอ้างอิง โดยใช้ระบบคำย่อ ดังต่อไปนี้

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		
๙	ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลป้อนนสาส์ก (ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวคคปาตี (ภาษาบาลี)
	ส.ส. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๒๐	อง.ตีก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ตีกนินิบัติ (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน (ภาษาไทย)
	ขุ.อิตี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตะกะ (ภาษาไทย)
	ขุ.สุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบัติ (ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.วิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	วิมานวัตถุ (ภาษาไทย)
๒๗	ขุ.ชา.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เอกกนินิบัติชาตค (ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิตามวรรค (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		
๓๔	อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)

ปกรณวิเสส

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		
	วิสุทฺธิ. (ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ		(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

กระแสค่านิยมที่ให้ความสำคัญต่อปัญญาในสังคมอินเดีย มีมาตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน บริบทของสังคมอินเดียส่วนใหญ่จึงมีเรื่องของ การแสวงหาความรู้ และการฝึกฝนเจริญปัญญา พัฒนาปัญญา มาเกี่ยวข้องด้วยเสมอ มีสำนักศึกษาชั้นนำหลายแห่งผลิตบัณฑิตออกมาสู่สังคมเป็นจำนวนมาก สังคมอินเดียจึงอุดมด้วยเหล่านักปราชญ์เมธีและบัณฑิตมากมาย เป็นสังคมอุดมปัญญา มีปัญญาความรู้เป็นอาหารสมอง เป็นสังคมแห่งการแสวงหาปัญญาหาแก่นสารแท้ของชีวิต มีการเสวนา แสดงทัศนะถกปัญหาลับปัญญากันตามที่สาธารณะทั่วไปเป็นปกติ แม้เจ้าชายสิทธัตถะก่อนทรงตัดสินใจ พระทัยออกผนวชและบรรลุพระสัมมาสัมพุทธญาณ พระองค์ก็ได้สำเร็จการศึกษาถึง ๑๘ ศาสตร์มาก่อน แม้ในกาลก่อนในพระชาติทั้งหลายโดยส่วนมากครั้งที่ยังทรงบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ก็ทรงได้สำเร็จศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน ซึ่งอ้างหลักฐานยืนยันได้ในขุททกนิยาย เอกนิบาตชาดก ปณณาสกที่ ๑ อตถกามวรรคที่ ๕ ทุมเมธชาดกที่ ๑๐ มีกล่าวไว้ว่า พระชาติที่เกิดเป็น พรหมทัตถกุมาร^๑ ทรงเรียนจบศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการเมื่อพระชนมายุเพียง ๑๖ ชันษาเท่านั้น เมื่อได้มาบำเพ็ญเพียรด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษของพระองค์เอง จนบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในชาติที่สุตนี้ ก็ทรงบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญบารมีและบรรลุด้วยพระมหาปัญญาเป็นอธิปัตติ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ ประเภท^๒

๑. ปัญญาธิกพุทธเจ้า สร้างบารมีที่ยิ่งด้วยปัญญาเป็นเวลา ๔ อสงไขย กับอีกแสนกัป นับตั้งแต่ที่ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ หากรวมเวลาสร้างบารมีทั้งสิ้นนับตั้งแต่ตั้งความปรารถนาก็นับได้ ๒๐ อสงไขย กับอีกแสนกัป

๒. วิริยาธิกพุทธเจ้า สร้างบารมีที่ยิ่งด้วยวิริยะเป็นเวลา ๘ อสงไขย กับอีกแสนกัป นับตั้งแต่ที่ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ หากรวมเวลาสร้างบารมีทั้งสิ้นนับตั้งแต่ตั้งความปรารถนาก็นับได้ ๔๐ อสงไขย กับอีกแสนกัป

๓. สัทธาธิกพุทธเจ้า สร้างบารมีที่ยิ่งด้วยสัทธาเป็นเวลา ๑๖ อสงไขย กับอีกแสนกัป นับตั้งแต่ที่ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ หากรวมเวลาสร้างบารมีทั้งสิ้นนับตั้งแต่ตั้งความ

^๑ ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๕๐/๕๔.

^๒ ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๙๖/๑๐๔.

ปรารถนาก็นับได้ ๘๐ อสงไขย กับอีกแสนกัป

พระพุทธเจ้าทุกประเภทเมื่อขณะเวลาตรัสรู้ ต้องตรัสรู้ด้วยญาณทัสสนะ คือ พระสัมพัญญุตญาณทั้งสิ้นเหมือนกันหมด แต่ขณะที่สร้างสมพระบารมีนั้นย่อมมีประเภทต่างๆ ได้ ดังกล่าวนั้น อีกทั้งพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทุกประเภท ขณะเวลาที่สร้างสม บ่มบารมีก็ย่อมมีทั้งความแตกต่างด้านจุดแข็ง ความเข้มข้น และจำนวนเวลา เป็นต้น ซึ่งแตกต่าง หลากหลายกันไป แต่ขณะเวลาบรรลุธรรมก็ต้องบรรลุด้วยญาณทัสสนะทั้งสิ้นเช่นเดียวกันหมด ไม่นอกไปจากญาณทัสสนะอย่างเด็ดขาด ดังนั้น จึงมีปัญหาที่ต้องการทราบขึ้นมาว่า ญาณในพุทธศาสนามี/เป็นอย่างไร? กระบวนการของญาณมี/เป็นอย่างไร?

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๒.๒ เพื่อศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๓.๑ ญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร?

๑.๓.๒ กระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร?

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “ศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” ผู้วิจัยได้ กำหนดขอบเขตของการวิจัยให้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการวิจัยเชิงเอกสาร (คือคัมภีร์) (Qualitative Documentary [Scripture] Research) ด้วยการศึกษาเชิงวิเคราะห์ ดังนี้คือ

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับหลักธรรมคำสอนเรื่องญาณในคัมภีร์พุทธศาสนา คุณค่าและ หลักธรรมสำคัญที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนา การบูรณาการประยุกต์ใช้ ญาณในการดำเนินชีวิตปัจจุบัน ให้ทันกับยุคสมัยที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วตลอดเวลา เพื่อ ประโยชน์แก่การดับทุกข์เชิงโลก

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

ศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ปกรณวิเสส สัททวิเสส อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รวมทั้งหนังสือ เอกสารงานวิจัยต่างๆ และ ข้อมูลจากสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เป็นต้น

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ **ญาณ** หมายถึง ความรู้ ความปรีชาหยั่งรู้ ความปรีชากำหนดรู้ ความรู้เข้าใจ ชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์และมีใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขาร มองเห็นตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งรูปธรรมและนามธรรม ญาณในพระพุทธศาสนาที่แท้จริงนั้นหมายเอาความหยั่งรู้ทางธรรมเท่านั้น และนับตั้งแต่ปรีชาหยั่งรู้ในทวิภูมิจิต คือสภาวะที่สามารถแยกรูปและแยกนามได้ตามความเป็นจริงของสภาวะปรมาตม์ กล่าวคือนามรูปปัจจุเจตญาณ เป็นต้นขึ้นไป อันนับว่าเป็นอริยปัญญา คือสภาวะญาณปรมาตม์

๑.๕.๒ **ปัญญา** หมายถึง ความรู้ หรือความรู้ตัว สติปัญญา ความรู้ทางโลกทั่วไป ความรู้ทางวิชาการและศาสตร์ต่างๆ รวมทั้งความรู้ในทางธรรมด้วย ปัญญาจึงมีความหมายที่กว้างมาก คือครอบคลุมความรู้ทั้งหมด

๑.๕.๓ **คุณค่า** หมายถึง ความมีประโยชน์และมูลค่าสำคัญสูงยิ่ง ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม อันเป็นคุณสมบัติประจำภายในสิ่งนั้นๆ ซึ่งประเมินค่ามิได้

๑.๕.๔ **กระบวนการ** หมายถึง ปรากฏการณ์ของกรรมวิธี วิธีการ อุปายวิธี หลักการ หลักในใจ แผนการ ขั้นตอน ลำดับขั้น ระบบกลไก หรือลักษณะการกระทำที่ดำเนินเนื่องกันอย่างเป็นระบบไปสู่ผล ณ ระดับหนึ่ง

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการวิจัยนี้ได้ทำการทบทวนวรรณกรรม เอกสาร ตำราวิชาการในทางพระพุทธศาสนา ตลอดทั้งงานวิจัยต่างๆ ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑. คัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้กล่าวถึงญาณไว้ในที่หลายแห่ง เช่น “ปัญญา โลกสุมิ ปชุโชโต”^๓ แปลความว่า ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก^๔ “นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา”^๕ แปลความว่า แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี^๖ และตรัสไว้ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค วิตตสูตรที่ ๓ และอาฬวกสูตรที่ ๑๒ ความว่า “คนที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา นักปราชญ์

^๓ ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๘/๖๑.

^๔ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๘/๗๒.

^๕ ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๙/๙.

^๖ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๙/๑๕.

ทั้งหลายกล่าวว่ามีชีวิตประเสริฐ”^๗ เป็นต้น

๒. คัมภีร์อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงถึงญาณไว้หลายแห่ง เช่น ที่มีปรากฏอยู่ในอรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท กล่าวไว้ว่า วิปัสสนาธุระนี้คือ การเริ่มตั้งความเสื่อมสิ้นไปในอรรถกถาของภิกษุผู้มีจรรยา ยินดีในเสนาสนะสงัด เจริญวิปัสสนาให้เป็นไปโดยติดต่อกันกลางวันและกลางคืน จนถือเอาพระอรหัตต์ไว้ได้ เป็นต้น

๓. คัมภีร์ฎีกา ก็ได้แสดงเกี่ยวกับญาณไว้ในที่หลายแห่ง เช่น ปรมัตถทีปนี มหาฎีกาใหม่ กล่าวไว้ว่า การที่พระองค์ตรัสว่า “จตุตาโร สติปฏฺฐานา” ด้วยทรงมุ่งหมายให้ สติเป็นประธานในสัมปยุตตธรรมทั้งปวงที่เกิดร่วมในวิปัสสนา เป็นต้น

๔. คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายเกี่ยวกับญาณไว้ในภูมิของวิปัสสนาหลายแห่ง เช่น ในชั้นธนิเทศได้แยกแยะปัญญาไว้ในธรรมโดยแยกเป็นประเภทของชั้นธอายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

๑.๖.๒ ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา

๑. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้การอธิบายเกี่ยวกับความหมายในคำว่า ปัญญาไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” ว่า การพัฒนาปัญญาในบุคคล พึงพิจารณาความสัมพันธ์กับวิธีทำให้เกิดปัญญา อันมีวิธีการ ๓ วิธีคือ

๑. สุตมยปัญญา คือปัญญาอันเกิดจากการฟัง การเล่าเรียน การซักถาม การสืบค้น ที่ท่านเรียกว่า เสวนา-ปุจฉา

๒. จินตามยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณาหาเหตุและผล ที่ท่านเรียกว่า โยนิโสมนสิการ

๓. ภวานามยปัญญา คือปัญญาอันเกิดจากการลงมือทำ การทดสอบ การทดลอง ที่ท่านเรียกว่า วิมังสา^๘

๒. **พุทธทาสภิกขุ** ท่านได้กล่าวสรุปถึงคำว่า สมาธิ ไว้ว่า สมาธิ คือ ความตั้งใจที่มั่น หรือความแน่วแน่ของจิต หรือจิตที่ว่างจากกิเลส หรือจิตที่เข้าถึงความว่างตั้งมั่นบริสุทธิ์ ฯลฯ ซึ่งมีจุดมุ่งหมายมีความมีสงบและตั้งมั่น เพื่อก่อให้เกิดปัญญาญาณในการดับทุกข์ คือการให้เข้าถึงความสิ้นทุกข์ สภาวะความว่างก็คือจิตที่ตั้งมั่นคงแน่วแน่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่มีความคลอนแคลน มีความบริสุทธิ์ ผ่องใสมาก จิตที่เว้นว่างจากกิเลสท่านว่าเป็นจิตที่สมควรแก่การปฏิบัติงานได้อย่างแท้จริง เพราะเป็น

^๗ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๔๐/๒๕๘.

^๘ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๘๒๔-๘๒๗.

จิตที่ไม่ว่าวุ่นหรือมีความฟุ้งซ่านไปต่างๆ ดังนั้น ความว่างจากกิเลสจึงมีคุณลักษณะตรงกับความหมายของคำว่าสมาธิทุกประการ สมานนั้นจึงต้องมีลักษณะ ๓ ประการ คือ ตั้งมั่น ๑ บริสุทธิ์ ๑ ควรแก่การงาน ๑^๙

๓. **พระศาสนโสภณ** (พิจิตร จิตตวณฺโณ) ได้กล่าวสรุปว่า วิปัสสนาญาณหรือปัญญาญาณ ซึ่งเป็นตัวกำจัดกิเลสตามหลักธรรมในศาสนาพุทธ คำว่า วิปัสสนา แปลได้ว่า การมองเห็นอย่างแจ่มชัด เห็นอย่างชัดเจน ท่านได้แยกวิเคราะห์ว่า วิ แปลว่า ความแจ่มแจ้งชัดเจน ปัสสนา แปลว่า การเห็น การมองเห็นอย่างแจ่มแจ้งและชัดเจน ที่เรียกว่า วิปัสสนา นั้นเอง ในภาษาอังกฤษท่านใช้คำว่า Insight Meditation ในคำว่า Insight นั้นคือ การมองเห็นเข้าไปข้างใน เห็นด้วยความซาบซึ้ง ตามที่เรียกว่า realization กล่าวคือ เห็นอย่างชัดเจน ไม่ใช่เห็นอย่างธรรมดา ถ้ารู้เห็นธรรมดาจะใช้คำว่า Know หรือ Knowledge เป็นการรู้เห็นอย่างธรรมดา ไม่แจ่มแจ้งชัดเจน การเห็นอย่างแจ่มแจ้งและชัดเจนจึงเป็นการเห็นแบบวิปัสสนา เรียกอีกอย่างว่า การเห็นประจักษ์ หรือการสัมผัสด้วยตัวเอง จึงจะถือว่าเป็นวิปัสสนาปัญญา^{๑๐}

๔. **พระมหาสังคม ชยานนุโท** ได้กล่าวสรุปถึงจินตามยปัญญาไว้ว่า ในพุทธศาสนาได้มีการแสดงถึงปัญญาระดับที่สอง ซึ่งมีความละเอียดลึกซึ้งไปอีกหนึ่งขั้น คือปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ตามที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ เป็นวิธีคิดที่ทำให้เกิดปัญญาซึ่งสามารถนำไปใช้ใน ชีวิตประจำวันได้ มีหลักในการนำไปใช้อยู่ ๒ ประการคือ โยนิโสมนสิการที่ใช้เพื่อทำการสกัดกั้นและบรรเทาต้นเหตุ เพื่อใช้ขัดเกลากิเลสที่เป็นข้อปฏิบัติเริ่มแรกต่อการพัฒนาตนเองด้านคุณธรรม และสำหรับเป็นการปฏิบัติธรรมในขั้นสูงขึ้นไป อีกประการหนึ่งคือ โยนิโสมนสิการที่ใช้ทำลายอวิชชาโดยตรงในการปฏิบัติธรรมนั้น จนกว่าจะบรรลุถึงความสิ้นอาสวกิเลสเป็นที่สุดแห่งทุกข^{๑๑}

๕. **รศ.สุเชาว์ พลอยชุม** กล่าวสรุปถึงจินตามยปัญญาว่า คำว่า จินตา หมายถึง ขั้นตอนของความคิด การคิดที่ใช้เหตุผล เกิดต่อมาจากขั้นสุดมยปัญญา โดยนำเอาสิ่งที่จำไว้ได้นั้นไปสู่การคิดวิเคราะห์หาเหตุหาผล ให้เกิดความเข้าใจใหม่ขึ้นมา หมายความว่า การเรียนรู้ที่ในระดับนี้ ไม่หยุดอยู่เพียงการจดจำในสิ่งที่ได้เรียนรู้แล้วเท่านั้น แต่ได้นำเอาสิ่งที่ได้จำไว้มาสู่ขั้นตอนความคิด คือการใช้เหตุและผลอีกต่อหนึ่ง เพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง กล่าวคือ หลังจากได้ฟังมาได้จดจำมาขึ้นใจและเข้าใจแล้ว ความรู้ในลักษณะเช่นนี้เป็นความเข้าใจที่เกิดขึ้นด้วยคิดและพินิจด้วย

^๙ พุทธทาสภิกขุ, **วิธีระงับทุกข์**, (เชียงใหม่: พุทธนิคมจัดพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๑๒๒.

^{๑๐} พระศาสนโสภณ (พิจิตร จิตตวณฺโณ), **บทอบรมกรรมฐาน หลักสูตร ๑๕ วัน ตอนที่ ๒ วิปัสสนาภาวนา**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒-๓.

^{๑๑} พระมหาสังคม ชยานนุโท, **หลักจินตามยปัญญา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๓๕.

เหตุและผล มีความละเอียดมากกว่าความรู้เพียงตามองและหูฟังเท่านั้น^{๑๒}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑. พระมหายงยุทธ กนฺตาโก (เสริมจันท์) ได้ศึกษาเรื่อง “การเปรียบเทียบเชิงวิเคราะห์ อชัฏตติกญาณนิยมขององรีแบร์กซอง กับวิปัสสนาญาณของพุทธปรัชญาเถรวาท” พบว่า ความรู้ในอชัฏตติกญาณขององรีแบร์กซอง มีแหล่งกำเนิดแต่ภายในจิต ที่สัมผัสได้ถึงความจริงแท้ ซึ่งก็คือพลังชีวิต กาล และระยะเวลา ซึ่งนำมาอธิบายถึงพลังชีวิตอันสร้างสรรค์ มีความเลื่อนไหล ไม่ได้มีช่องว่าง ไม่ได้หยุดนิ่ง อชัฏตติกญาณจึงเป็นชีวิตที่เผชิญกับความจริงแท้ของตัวเองโดยตรง มีความเปลี่ยนแปลงและสร้างสรรค์ตัวเอง โดยอิสระจากอำนาจของสิ่งต่างๆ ภายนอก แต่วิปัสสนาญาณของพระพุทธปรัชญาเถรวาท อันเป็นญาณรู้เห็นลักษณะและอาการสรรพสิ่ง ที่เรียกว่านามรูป โดยความเป็นไตรลักษณ์ เป็นความรู้เกิดจากประสบการณ์โดยตรงเฉพาะบุคคล รู้ตามความจริงอย่างสูงสุดจากประสบการณ์ที่อยู่ภายใน รู้ในสิ่งเป็นจริง เรียกว่าญาณทัสสนะ หมายความว่ารู้ตามสภาวะของสิ่งนั้นเป็นอยู่ เป็นความรู้มาจากจิตที่ถึงสภาวะความจริงแท้ ตามหลักของการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ที่มีนามรูปปัจจุบันเป็นอารมณ์ จนกระทั่งวิปัสสนาญาณเจริญขึ้นเป็นลำดับถึงมคฺคญาณและผลญาณ โดยมีจุดหมายสูงสุดคือการรู้เห็นอริยสัจ ๔ และพ้นไปจากทุกข์ทั้งปวง^{๑๓}

๒. พระมหากฤษ ญาณวฺโร (ใจปลื้มบุญ) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า ครั้นสมัยพุทธกาลนั้น บริษัทพึงธรรมจากพระพุทธเจ้าและจิตเกิดสมาธิแล้ว ก็จะใช้ปัญญาพิจารณาธรรมตามนั้นจนบรรลุถึงมรรคผลนิพพานได้ กาลต่อมาปัจจุบันได้มีการปฏิบัติกันเป็นขั้นเป็นตอน ผู้ปฏิบัติจะสมาทานศีล ตัดเครื่องกังวลทั้งปวงเข้าไปหาครูอาจารย์ให้อบรมกรรมฐาน รับอารมณ์กรรมฐานซึ่งเหมาะสมกับจริตของตนนำไปปฏิบัติเมื่อบรรลุถึงฌานแล้ว จิตเป็นสมาธิเกิดปีติอิ่มใจสุขใจขึ้น เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติข้องอยู่กับฌาน จึงไม่ประสงค์จะเจริญปัญญาคือวิปัสสนาต่อไป ที่จริงฌานนับเป็นบาทฐานของปัญญา การเจริญฌานนั้นต้องเชื่อมโยงสู่การเจริญปัญญา คือวิปัสสนาเสมอไป^{๑๔}

^{๑๒} รศ.สุเชาว์ นพอลอยชุม, พระไตรปิฎกศึกษา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗๒.

^{๑๓} พระมหายงยุทธ กนฺตาโก (เสริมจันท์), “การเปรียบเทียบเชิงวิเคราะห์อชัฏตติกญาณนิยมขององรีแบร์กซองกับวิปัสสนาญาณของพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๖.

^{๑๔} พระมหากฤษ ญาณวฺโร (ใจปลื้มบุญ), “การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), บทคัดย่อ.

๓. พระมหาขวัณชัย กิตติเมธี (เหมประไพ) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท : ศึกษาเฉพาะในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค” พบว่า ญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นญาณที่เกิดขึ้นรู้เห็นลักษณะอาการของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเรียกว่านามรูป โดยอาการของไตรลักษณ์ ความรู้เหล่านี้ต้องเกิดจากประสบการณ์จากการปฏิบัติโดยตรงเท่านั้น รู้ความเป็นจริงสูงสุดจากประสบการณ์ภายใน รู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง คือรู้ตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ เป็นอยู่เป็นความรู้ของจิตที่เข้าถึงความจริง ด้วยการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ที่มีนามรูปปัจจุบันเป็นอารมณ์ ให้เกิดเป็นวิปัสสนาญาณขึ้น จนถึงความหลุดพ้นทุกทั้งปวงได้^{๑๕}

๔. พระมหาบุญเลิศ ธมฺมทสฺสี (โอรุส) ศึกษาเรื่อง “การสร้างตัวชีวิตเพื่อวิเคราะห์อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน” พบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างญาณ ๑๖ กับอินทรีย์ ๕ คือเมื่อสัทธา กับปัญญา วิริยะ กับสมาธิ และสติของผู้ปฏิบัติที่เป็นวิปัสสนายานิกะ หรือผู้ที่เป็นสมถยานิกะเสมอกัน ย่อมเกิดปัญญาที่เรียกว่า ญาณ ๑๖ จากการประเมินอินทรีย์ ๕ ก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พบว่าค่าเฉลี่ยของระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด หลังการฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐาน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ($p < .0.๕$) ยกเว้นการมีความรู้และความเข้าใจในการกำหนดทางทวาร ๖ และอริยาบถย่อย อยู่ในระดับปานกลาง ตัวชีวิตเพื่อความเป็นอินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ แบบที่ ๑ เพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ส่วนแบบที่ ๒ แบบที่ ๓ และแบบที่ ๔ อยู่ในระดับปานกลาง สำหรับตัวชีวิตที่สร้างขึ้นมาจากแบบประเมินอินทรีย์ ๕ มีประโยชน์ในการอธิบายระดับของอินทรีย์ ๕ ด้วยการเกิดขึ้นของญาณ ที่ง่าย ชัดเจน เป็นรูปธรรม นอกจากนี้ ตัวชีวิตยังสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการประเมินผลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน หรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในสถานที่อื่นๆ และใช้เป็นแนวทางในการสร้างเครื่องมือ สำหรับการประเมินผลธรรมหมวดอื่นๆ ได้ด้วย^{๑๖}

๕. พระมหาอิสสระชัย ปญฺญาวชิโร (ใจมาสุข) ศึกษาเรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องวิปัสสนาญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท กับแนวคิด อัชฌัตติกญาณ ของ โอโซ” พบว่า ความคล้ายกันของทั้งสองทัศนะ คือ (๑) ในแง่ความหมาย ทัศนะทั้ง ๒ กล่าวถึงความรู้เกิดมาจากสิ่งภายใน เป็นความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ตรง ไม่ผ่านการคิดหาเหตุผลใดๆ (๒) ในแง่บ่อเกิด คล้ายกันตรงที่

^{๑๕} พระมหาขวัณชัย กิตติเมธี (เหมประไพ), “การศึกษาวิเคราะห์ญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท : ศึกษาเฉพาะในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), บทคัดย่อ.

^{๑๖} พระมหาบุญเลิศ ธมฺมทสฺสี (โอรุส), “การสร้างตัวชีวิตเพื่อวิเคราะห์อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

ความรู้ที่แท้ เกิดจากการใช้ความรู้สึกล้วนๆ ไม่ได้เกิดจากการปรุงแต่งใดๆ หรืออาศัยเหตุผลเข้าไปรับรู้ อารมณ์ต่างๆ (๓) สภาวะลักษณะมีความคล้ายกัน เพราะเป็นสภาวะอยู่เหนือจิตสำนึก อยู่เหนือสิ่ง สมมุติบัญญัติ (๔) กระบวนการความรู้ คล้ายกันตรงที่ทำให้ความสำคัญต่อการใช้สติ ความระลึกตัว เป็น มาตรฐาน (๕) ในแง่จุดมุ่งหมาย คล้ายกันตรงที่ทำให้จิตหลุดพ้นจากความคิดปรุงแต่ง เป็นจิตที่ว่างเปล่า ไม่ยึดติดกับสิ่งสมมุติต่างๆ ความต่างกันของทั้ง ๒ ทักษะคือ (๑) ความต่างกันในเรื่องความหมาย อชฌัตติกญาณของโอโช อีกความหมายหนึ่ง คือความรู้ที่เกิดโดยกลางสังขรณ์ รู้เองเกิดขึ้นเอง แล้ว กลายเป็นพลังสร้างสรรค์ แต่วิปัสสนาญาณคือการรู้แจ้งเห็นจริงในกายและใจ เห็นสภาวะความไม่ เทียง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา เท่านั้น (๒) ในเรื่องบ่อเกิด ทางพุทธปรัชญาเห็นว่า บ่อเกิดของวิปัสสนา เกิดจากใช้ความรู้สึกมองสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริงในนามรูป จนเกิดการรู้แจ้งวิปัสสนาญาณ ตามลำดับ โอโชได้ให้ความสำคัญกับความรู้ทางสัญชาตญาณ ที่ไม่ควรเข้าไปกดทับ เป็นแหล่งที่ สามารถนำไปสู่อชฌัตติกญาณได้ (๓) เรื่องสภาวะลักษณะ วิปัสสนาญาณเห็นสิ่งต่างๆ มีแต่การแตกดับ ทยอยไม่ได้ และไร้ตัวตน แต่อชฌัตติกญาณมีลักษณะที่สมบูรณ์ในตัวเอง มีพลังในตัวเอง เป็นหนึ่ง เดียวไม่มีการแบ่งแยก (๔) เรื่องของกระบวนการความรู้ อชฌัตติกญาณเกิดจากการมีสติ เพื่อตามรู้ อารมณ์ที่ปรากฏทางกายและใจ ที่แสดงออกมาตามแรงสัญชาตญาณ จนเกิดการตื่นตัวทางอารมณ์ สามารถละความคิดการปรุงแต่งทั้งหลาย เมื่อนั้นอชฌัตติกญาณจะปรากฏ ส่วนทางพุทธปรัชญา การ มีสติตามรู้ตามดูทางกายและจิต โดยใช้สัมมาสติ เพื่อให้จิตวิปัสสนาญาณเห็นตามความเป็นจริง จน พัฒนาในระดับที่เป็นโลกียะไปสู่โลกุตตระ (๕) เรื่องจุดมุ่งหมาย วิปัสสนาญาณทำให้จิตหลุดพ้นจาก กองทุกข์ เข้าไปสู่นิพพาน หรือก้าวเข้าไปสู่ความเป็นอริยบุคคลชั้นสูง ส่วนอชฌัตติกญาณของโอโช คือ การก้าวไปสู่ความว่างแห่งจิตที่ไร้พันธนาการทางความคิด นำไปสู่จิตเดิมแท้ ที่เป็นสภาวะของ อชฌัตติกญาณ^{๑๗}

๖. พระครูนันทธรรมาภิมุข (เข็มกลัด) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิปัสสนาปัญญากับการรู้แจ้งพระนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” ก็พบว่า วิปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณในวิปัสสนา ญาณที่นับในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดในวิปัสสนา ได้แก่ ความรู้ที่เห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสรรพสิ่ง ตามจริง ทำให้จิตหลุดพ้นไปจากกิเลสกองทุกข์ได้ ได้แก่ การอบรมจิตให้เกิดปัญญา เกิดการเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งปวงตรงสภาวะของมัน ให้เข้าใจสิ่งทั้งปวงตามความจริง ศึกษาการพัฒนาวิปัสสนาปัญญา

^{๑๗} พระมหาอิสริเชษฐ์ ปญญาชิโร (ใจมาสุข), “ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องวิปัสสนาญาณในพุทธ ปรัชญาเถรวาทกับแนวคิดอชฌัตติกญาณของโอโช”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

เพื่อการรู้แจ้งพระนิพพาน^{๑๘}

๗. พระครูจรรุขเขมากร (ถาวร ถาวโร) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนากาวนาในอนุমানสูตร” พบว่า การเปรียบเทียบตนกับบุคคลอื่น ตามในอนุমানสูตรนั้น คำว่า อนุมาน ที่ปรากฏในอนุমানสูตรนั้นมีความหมายเสมอคำว่า บัจจเวกขณะ ซึ่งแปลว่า การตรวจสอบ การพิจารณา ตามที่พระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวสอนภิกษุทั้งหลาย ว่าให้อนุมานตนด้วยตนเอง เพื่อจะได้ตรวจสอบว่าตนเป็นที่รักหรือว่าไม่เป็นที่รักของผู้อื่นอย่างไร ทั้งธรรมที่ทำให้เป็นคนว่ายากด้วย^{๑๙}

๘. แม่ชีระวีวรรณ ธมฺมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทองวรวิหาร” พบว่า สภาวะของผู้ปฏิบัติแต่ละคนเป็นไปไม่แน่นอน จำเป็นต้องดูสภาวะหลายๆ ด้านประกอบกัน ผู้ปฏิบัติบางคนมีสภาวะที่ปรากฏให้สังเกตได้ยาก บางคนมีสภาวะที่ปรากฏและสังเกตได้ง่าย โดยผลจากการวิจัยนี้เป็นอาการโดยย่อ เพื่อใช้เป็นหลักในการวินิจฉัย ผลการวิจัยยังสามารถที่จะแสดงเป็นนัยได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจะต้องพิจารณาทั้งสภาวะธรรมภายในและภายนอกพร้อมกัน พร้อมทั้งการพินิจถึงเหตุปัจจัยจากอดีตที่ผ่านมา ว่าเคยทำเหตุปัจจัยนั้นมาก่อนหรือไม่ ซึ่งสภาวะธรรมและเหตุดังกล่าว มีผลต่อการปฏิบัติ คือ บางคนปฏิบัติลำบากสำเร็จเร็ว บางคนปฏิบัติง่ายสำเร็จช้า บางคนปฏิบัติง่ายแต่สำเร็จเร็ว นอกจากนี้การกระทำในปัจจุบัน ความตั้งใจในการกำหนดนามรูป ทั้งภายนอกและภายใน อย่างประณีตบรรจงจดจ่อต่อเนื่องในทุกๆ อิริยาบถตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงเข้านอน คำแนะนำของพระวิปัสสนาจารย์ ที่มีความเข้าใจและมีประสบการณ์ในการซักถามสภาวะธรรมต่างๆ และการปรับอินทรีย์ของผู้ปฏิบัติให้เสมอกัน ก็เป็นอีกปัจจัยสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้สภาวะญาณเบื้องต้นของผู้ปฏิบัติเจริญก้าวหน้าขึ้นไปเป็นลำดับ ตั้งแต่สภาวะญาณ ๑ ไปจนถึงมรรค ผล นิพพาน การศึกษาฉบับนี้ ยังมีประโยชน์ต่อผู้อ่านทั่วไป ให้มีความเข้าใจในการฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และสามารถที่จะนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อีก

^{๑๘} พระครูนนทธรรมาภิมุข (เข้มกลัด), “การศึกษาวิปัสสนาปัญญากับการรู้แจ้งพระนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), บทคัดย่อ.

^{๑๙} พระครูจรรุขเขมากร (ถาวร ถาวโร), “การศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนากาวนาในอนุमानสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

ด้วย^{๒๐}

๙. **เสาวนีย์ พงศกรเสถียร** ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องญาณวิทยาในอัมมปัทฏฐกถา” พบว่า แนวคิดเรื่องญาณวิทยาตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท คือความรอบรู้ในสมมติสัง คือความรู้ที่อิงอาศัยโลก และความรู้รอบรู้ในปรมาตถสัง คือความรู้ที่พ้นจากการอิงอาศัยโลกตามแนวทางของลัทธิหินยานหรือทักษิณิกาย โดยยึดหลักของเหตุและผลเป็นสำคัญ เมื่อเปรียบเทียบความหมายของญาณวิทยาตะวันตกที่ให้ความหมายว่า เป็นปรัชญาสาขาหนึ่งที่ว่าด้วยบ่อเกิด ลักษณะ หน้าที่ ประเภท ระเบียบวิธี และความสมเหตุสมผลของความรู้ บางที่เรียกว่า ทฤษฎีความรู้ ซึ่งถือว่าเป็นหัวใจในการแสวงหาความรู้ ญาณวิทยาในตะวันตกมีความสำคัญตรงที่เป็นพื้นฐานในการแก่งความจริง และมีบ่อเกิดของความรู้ ธรรมชาติของความรู้ ความสมเหตุสมผลของความรู้ และเกณฑ์ที่ใช้ตัดสินความรู้ ญาณวิทยาตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท มีแนวคิดมาจากการตรัสรู้ความจริงของพระพุทธเจ้า แล้วพระองค์ก็นำเอาความรู้จริงนั้นมาประกาศแก่ชาวโลก แบ่งเป็น ๒ ระดับคือ ความรู้ระดับโลกียะ และความรู้ระดับโลกุตตระ ซึ่งมีบ่อเกิดหรือแหล่งความรู้อยู่ ๓ ทาง ได้แก่ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา ส่วนธรรมชาติของความรู้ได้แก่สังขธรรม ๒ คือ สมมติสังกับปรมาตถสัง ความสมเหตุสมผลของความรู้ ได้แก่ โลกุตตรปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ตรง ซึ่งเป็นสัญญาชั้นพิเศษที่อยู่เหนือระดับสามัญธรรมดา และเกณฑ์ที่ใช้ตัดสินความรู้ได้แก่ หลักกาลามสูตร ๑๐ ประการเป็นหลักเกณฑ์ในเบื้องต้น และสัมมาทิฐิกับภาวนามยปัญญา เป็นหลักเกณฑ์ในระดับที่สูง แนวคิดเรื่องญาณวิทยาในอัมมปัทฏฐกถา เป็นความรู้ที่พระอรรถกถาจารย์ได้แก่ พระพุทธโฆสเถระรจนาขึ้น เพื่ออธิบายพระพุทธพจน์ให้เป็นรูปธรรม ให้ได้เข้าใจและจดจำได้ง่าย ญาณวิทยาในอัมมปัทฏฐกถามีอยู่ถึง ๓๐๕ เรื่อง มีความเหมือนกับญาณวิทยาทั่วไปตรงที่มุ่งแสวงหาที่มาของความรู้ ธรรมชาติ ขอบเขต ความสมบูรณ์ ตลอดจนปัจจัยที่ทำให้เกิดความรู้จริง เพื่อเป็นแนวทางหรือวิธีการที่จะนำพาบุคคลไปสู่ความรู้ที่แท้จริง แต่ต่างกันคือญาณวิทยาทั่วไปมุ่งแสวงหาแต่ความรู้ภายนอก ที่เป็นเหตุให้ติดอยู่กับโลกวัตถุ ส่วนญาณวิทยาในอัมมปัทฏฐกถามุ่งแสวงหาความรู้ทั้งโลกภายนอกและโลกภายใน มุ่งให้เกิดความรู้เท่าทันต่อสรรพสิ่ง จนสามารถทำให้จิตหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร และมีเป้าหมายอยู่ที่ประโยชน์ ๓ ระดับคือ

^{๒๐} แม่ชีระวีวรรณ ธมฺมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทองวรวิหาร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

ประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์สูงสุดคือการเข้าถึงพระนิพพาน^{๒๑}

๑๐. **อัมภารรณ ตันสุวรรณโสภณ** ศึกษาเรื่อง “วิเคราะห์เปรียบเทียบญาณในปรัชญาอินเดีย ๖ สำนักกับพุทธปรัชญาเถรวาท” พบว่า จากการเปรียบเทียบมีทั้งความเหมือนและความต่าง ญาณในปรัชญาอินเดีย ๖ สำนัก และญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท มีความคล้ายกันในเรื่อง การทำลายอวิชชา เพื่อให้พ้นจากทุกข์ เหตุการณ์เวียนว่ายตายเกิด เพื่อบรรลุโมกษะหรือนิพพาน แต่มีความแตกต่างเรื่องความเข้าใจในตัวตน ญาณในปรัชญาอินเดีย ๖ สำนัก เข้าใจว่า อัตตา หรือชีวาตมัน หรือปุรุષะ เป็นอตตาคอนอมตะต้องการทำให้บริสุทธิ์ เป็นอิสระ ส่วนญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นการรู้แจ้งของตัวตนที่เป็นอนัตตา และด้านการทำญาณให้เกิดขึ้นนั้นมีส่วนคล้ายกันในเรื่องของศีลและสมาธิ แต่พุทธปรัชญาเถรวาทยังให้ความสำคัญกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วย ซึ่งว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม^{๒๒}

๑๑. **ชัยรัตน์ ทองสุข** ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิชาในพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า ในการประกาศพระศาสนาของพระพุทธองค์ ทรงใช้วิชาอันเป็นอิทธิฤทธิ์ช่วยในการแสดงธรรม เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟังธรรมอย่างน่าอัศจรรย์ สรุปว่า การบำเพ็ญบารมีทั้งอดีตถึงปัจจุบัน การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ได้มาสู่จุดหมายสูงสุด บรรลุธรรมไปโดยลำดับ ตั้งแต่ต้นไปจนถึงขั้นสูงสุด ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีอาสวกษยญาณผล จึงทรงนำวิชามาใช้ประกาศธรรม^{๒๓}

๑๒. **นงเยาว์ ชาญนรงค์** ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและสมาธิแบบทีเอ็ม (T.M.)” พบว่า สมาธิในพระพุทธศาสนาและการทำสมาธิของทีเอ็ม (T.M.) มีความคล้ายคลึงกันเป็นส่วนใหญ่ มุ่งถึงความสงบ กำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นแน่วแน่ จนจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง เมื่อสมาธิเกิดอย่างเข้มแข็งและตั้งมั่นจนเป็นอัปปนาสมาธิแล้ว จะเป็นฌานต่างๆ กันขึ้น จนถึงทำอิทธิฤทธิ์ต่างๆ ได้ ในทางพุทธศาสนาจะใช้สมาธิคู่วิปัสสนา เพื่อการละกิเลสอาสวะ ดังที่ตรัสว่า สมาธิเป็นกำลัง วิปัสสนาเป็นอาวุธ เมื่อมีกำลังเข้มแข็งทั้งอาวุธมีคุณภาพดี ก็อาจชนะกิเลสอาสวะได้หมดสิ้นเด็ดขาด ไม่กลับเวียนตายเวียนเกิดต่อไป ส่วนท่านคุรุเทพ (Gurudev)

^{๒๑} เสาวนีย์ พงศกรเสถียร, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องญาณวิทยาในอัมมปัทฏฐกถา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

^{๒๒} อัมภารรณ ตันสุวรรณโสภณ, “วิเคราะห์เปรียบเทียบญาณในปรัชญาอินเดีย ๖ สำนักกับพุทธปรัชญาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

^{๒๓} ชัยรัตน์ ทองสุข, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิชาในพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒.

พระสังคริยะทำการเผยแพร่การฝึกสมาธิที่ง่ายและสะดวก เหมาะกับอุปนิสัยและภาวะของคนยุคสมัยนี้ คือเทคนิค “Transcendental Meditation (T.M.)” เป็นการฝึกจิตสำหรับผู้ต้องการหลุดพ้น คือสมาธิแบบพื้นโลก ซึ่งมีความสามารถพิเศษบางประการกว่าคนทั่วไป โดยไม่ได้กล่าวถึงผลการหยุดเวียนว่ายตายเกิด^{๒๔}

๑๓. **วริยา ชินวรรโณ และคณะ** ศึกษาเรื่อง “วิวัฒนาการตีความคำสอน เรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย” พบว่า การตีความคำสอนเรื่องสมาธิ และการนำมาสอนและการปฏิบัตินั้น มีความแตกต่างกันไปตามลักษณะของสิ่งที่ใช้พิจารณา แบ่งออกเป็นสายสำคัญได้ ๕ สายคือ สายอานาปานสติ คือ การพิจารณาลมหายใจเข้า-ออก ๑ สายธุดงค์กรรมฐานอีสาน ซึ่งมีพื้นฐานจากสายอานาปานสติ แต่มีการออกธุดงค์ด้วย ๑ สายวัดมหาธาตุฯ และวิทยาเขตต่างๆ ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นแนวการปฏิบัติที่จากพม่า ด้วยการกำหนดพิจารณาอาการพอง-ยุบของหน้าท้องในขณะที่หายใจเข้า-ออก ๑ สายธรรมกาย ตามแบบของหลวงปู่สด จนฺทสุโร (พระมงคลเทพมุนี) วัดปากน้ำภาษีเจริญ ที่พิจารณาดวงแก้วไว้ที่ศูนย์กลางกาย ๑ สายประยุกต์ เอาแนวคำสอนในพระพุทธศาสนาอธิบายการปฏิบัติ เช่น สายสำนักสันตโตโสภณ สายของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ และสายหลวงพ่อเทียน จิตตสุโภ เป็นต้น^{๒๕}

ผลการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ได้พบว่า เอกสารและงานวิจัยดังกล่าวมาเหล่านี้นั้นมีความสอดคล้องกับการวิจัยครั้งนี้ แต่เป็นการกล่าวไปในภาพรวมที่ตกผลึกมาเรียบร้อยแล้ว ที่การสังเคราะห์เข้าอยู่ในหลักธรรมต่างๆ เท่านั้น มิได้จำแนกแยกแยะกระบวนการของญาณให้เห็นเป็นส่วนย่อยๆ อย่างเป็นระบบแต่ประการใด ดังนั้นการวิจัยครั้งนี้ จึงมุ่งศึกษาลึกเข้าไปสู่การจำแนกแยกแยะกระบวนการของญาณที่เป็นบาทฐานอยู่ในหลักธรรมต่างๆ ออกเป็นส่วนย่อยๆ ให้ละเอียดลงไปอย่างเป็นระบบและเป็นลำดับขั้นตอน อันจะเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่เป็นข้อมูลเชิงวิชาการ อันจะเป็นอุปการะแก่อีกผู้หนึ่งในการเข้าใจถึงหลักธรรมทั้งหลายจนถึงขั้นสูงๆ ขึ้นไปที่มีญาณเป็นบาทฐานได้อย่างลึกซึ้งแจ่มแจ้งชัดเจนในระดับที่ลุ่มลึกได้อย่างมั่นใจ

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการวิจัยเชิงเอกสาร (Qualitative Documentary Research) โดยมีขั้นตอนการวิจัย ดังนี้คือ

^{๒๔} นงเยาว์ ชาญณรงค์, “การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและ ที-เอ็ม (T-M)”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล), บทคัดย่อ.

^{๒๕} วริยา ชินวรรโณ และคณะ, “วิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย”, **รายงานการวิจัย**, (คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗), บทสรุป.

๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก ปกรณวิเสส สัททวิเสส อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา

๑.๗.๒ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) มีตำรา หนังสือ เอกสาร และวรรณกรรมของนักปราชญ์นักการศึกษา ตลอดถึงเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตามสมควร

๑.๗.๓ ศึกษาข้อมูลทั้งหมดที่ได้มา ด้วยการตรวจสอบ วิเคราะห์ ลำดับความ เชื่อมความ ขยายความ สรุปผล แล้วรวบรวมเรียบเรียงเป็นเอกสารงานวิจัย และนำเสนอผลงานการวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบกระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

บทที่ ๒

ญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

“ญาณ” คืออริยญาณ (อริยปัญญา) เป็นปัญญาระดับสูงสุดในพุทธศาสนา เป็นญาณที่รู้เห็นปรมาตถธรรมตามที่เป็นจริง คือนามและรูปปรมาตถ์ตามความเป็นจริง โดยกระบวนการของญาณย่อมเข้าประกอบสนับสนุนกับบทรธรรมต่างๆ ทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมมา) และบทรธรรมที่เป็นฝ่ายอัปายากฤต (อพฺยาคตา ธมมา) ยกเว้นบทรธรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมมา) กล่าวคือกระบวนการของญาณจักไม่เข้าประกอบสนับสนุนบทรธรรมฝ่ายอกุศลทั้งสิ้นโดยเด็ดขาด อีกทั้งองค์ฌานทุกองค์ย่อมมีกระบวนการของญาณเข้าประกอบสนับสนุนทั้งสิ้น มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวธรรมตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ มีการกำจัดความหลงทำให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผลปรากฏ มีสมาธิเป็นเหตุไใกล้ เป็นต้น จึงมีปัญหาที่ต้องศึกษาให้รู้ถึงความสำคัญของญาณ และกระบวนการของญาณในพุทธศาสนา เพื่อรู้ถึงญาณแท้และญาณเทียม ตลอดจนหนทางที่ทำให้เกิดญาณ อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือเกื้อกูลแก่ความตรัสรู้ เกื้อหนุนแก่อริยมรรค ฯลฯ อันปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา จึงมีประเด็นศึกษาหลักๆ ดังนี้คือ:-

๒.๑ ความหมายของญาณและประเภทของญาณ

๒.๒ บ่อเกิดแห่งญาณหรือหนทางแห่งการเกิดญาณ

๒.๓ สรูปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของญาณและประเภทของญาณ

ญาณ หมายถึง ความรู้ ความปรีชาหยั่งรู้ ความปรีชากำหนดรู้ ความรู้ความเข้าใจอันชัดเจนแจ่มชัด ความรู้ความเข้าใจที่ยังแยกได้ในเหตุและผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์และมีใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขาร มองเห็นตามความเป็นจริงของสภาวธรรมทั้งรูปธรรมและนามธรรม ญาณในพระพุทธานุศาสน์ที่แท้จริงหมายเอาความหยั่งรู้ทางธรรมเท่านั้น และนับตั้งแต่ปรีชาหยั่งรู้ในทิวฏฐิวิสุทธิตี คือสภาวะที่สามารถแยกนามและแยกรูปได้ กล่าวคือนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้นขึ้นไป อันนับว่าเป็นอริยปัญญา คือสภาวะญาณ^{๒๖} ดังนั้น เพื่อความชัดเจนสะดวก จึงจัดประเภทของญาณให้เข้าเป็นระบบๆ กันดังนี้ คือ

๒.๑.๑ การจัดญาณตามความสัมพันธ์^{๒๗}

^{๒๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๗/๔๘๔.

^{๒๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓/๒๗๑., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๑.

(๑) สุตมยญาณ

“สุตมยญาณ คือญาณในการทรงจำธรรมซึ่งได้สดับมา คือจากการเสวนา-ปุจฉา กล่าวคือ ญาณอันเกิดขึ้นจากการที่ได้ฟัง จากการศึกษาเล่าเรียน การไต่ถาม การสนทนา การเสวนาปุจฉา จาก การวิจัย การค้นคว้าสืบค้น ในการทำงานทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในกิจทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วย ปัญญา ในศิลปะทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในวิชาทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลเมื่อได้ ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัสสกตญาณ หรือได้สัจจानุโลมิกญาณว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ เที่ยง เป็นทุกข์ หนอยุ่ไม่ได้ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ได้ความ พึงพอใจ ความกระจำงแจ้ง ได้ความเพ่งพินิจพิจารณา และได้ปัญญาที่สามารถในการไตร่ตรอง พิเคราะห์สภาวะธรรมอันเหมาะสม”

(๒) จินตามยญาณ

“จินตามยญาณ คือญาณในการคิดพินิจพิจารณาวิเคราะห์ไคร่ครวญธรรมที่ได้สดับมา คือ โยนิโสมนสิการ กล่าวคือญาณที่เกิดขึ้นมาจากการใช้ความคิดไคร่ครวญพินิจพิจารณาหาเหตุหาผล กล่าวคือการโยนิโสมนสิการ ในการทำงานทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งปวงซึ่งต้องจัดการ ด้วยปัญญา หรือในวิชาทั้งหลายที่ต้องให้จัดการด้วยปัญญา บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัสสกตญาณ กล่าวคือญาณที่รู้ว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน คือทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว หรือได้สัจจानุโลมิกญาณ คือวิปัสสนาญาณ ที่ท่านเรียกว่าสัจจानุโลมิกญาณ ก็เพราะอนุโลมตามสัจจะ ๔ ประการ มีรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เวทนามก็ไมเที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สัญญาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วิญญาณก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้บ้าง ได้ ความสามารถ ได้ความคิดอ่าน ความพึงพอใจ ได้ความกระจำงแจ้ง ความเพ่งพินิจพิจารณา และได้ ปัญญาซึ่งสามารถพิจารณาไตร่ตรองซึ่งสภาวะธรรมอันเหมาะสม”

(๓) ภาวนามยญาณ

“ภาวนามยญาณ คือญาณในการสำรวมจิตให้ตั้งมั่นเจริญสติภาวนา คือวิมมังสา กล่าวคือ ญาณอันเกิดขึ้นมาจากประสบการณ์ที่ได้ ด้วยความบากบั่นพากเพียรพยายามในการปฏิบัติ ลงมือ กระทำเอง ทดลองทดสอบ ค้นคว้ามาเอง กระทั่งญาณของท่านผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมด เป็นต้นก็ชื่อว่า ภาวนามยญาณด้วย”

๒.๑.๒ การจัดญาณตามระดับชั้น^{๒๘}

^{๒๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๔/๕๐๓.

(๑) ญาณระดับต้น

“ญาณระดับต้น เป็นปัญญาทั่วไป ได้แก่ ปัญญาในการดำเนินชีวิตประจำวัน ปัญญาในการเข้าสังคม ดำรงตนให้อยู่ในสังคมได้เป็นปกติสุขตามสมควรแก่ฐานะ กล่าวคือปัญญาในการครองตน ตลอดจนปัญญาในดำเนินกิจการงานอาชีพ หรือในหน้าที่การงานให้เป็นปกติสุขตามสมควร ปัญญาในการบริหารครอบครัวให้อบอุ่น ปัญญาในการประกอบสัมมาชีพ เป็นต้น”

(๒) ญาณระดับกลาง

“ญาณระดับกลาง ได้แก่ ปัญญาในการศึกษาหาความรู้วิชาการและศาสตร์สาขาต่างๆ ปัญญาในการศึกษาเล่าเรียนวิชาการวิชาชีพแขนงต่างๆ คือปัญญาในการแสวงหาความรู้วิชาการให้ทันกับยุคสมัยต่างๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงไป ปัญญาในการวิจัยค้นคว้าเทคโนโลยีและศาสตร์ชั้นสูงต่างๆ ตลอดจนปัญญาในการคิดค้นสร้างสรรค์ความเจริญแก่โลก เป็นต้น”

(๓) ญาณระดับสูง

“ญาณระดับสูง เป็นปัญญาในระดับ “ญาณ” คือเป็นอริยปัญญา ญาณในระดับนี้เป็นญาณแท้ เป็นอริยญาณ มีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ได้แก่ ปัญญาที่เห็นแจ้งสภาวะธรรมนามและรูปตามความเป็นจริงโดยประจักษ์ชัด เริ่มตั้งแต่นามรูปปัจจุณญาณขึ้นไปจนถึงปัจจุเวกขณญาณ และวิปัสสนาญาณ ความเป็นไปบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณทัสสนะ”

ญาณในระดับที่ ๓ คือญาณในระดับสูงสุดเท่านั้น จึงเป็นญาณที่แท้จริง กล่าวคือเป็นอริยญาณ หรืออริยปัญญา อริยญาณนี้มีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ส่วนที่เหลือข้างต้น ๒ ญาณนั้นสามารถมีได้ทุกๆ ไปทั้งหมด

๒.๑.๓ การจัดญาณตามอาการวนรอบ^{๒๙}

(๑) สัจจญาณ

สัจจญาณ ปรีชาหยั่งรู้อริยสัจ การรู้ตามความเป็นจริงในสัจจะ ๔ อย่างนี้ว่า นี่ทุกขอริยสัจ นี่ทุกขสมุทัยอริยสัจ นี่ทุกขนิโรธอริยสัจ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ จึงได้ชื่อว่า สัจจญาณ

(๒) กิจจญาณ

กิจจญาณ ปรีชาหยั่งรู้กิจซึ่งอันควรกระทำในสัจจญาณเหล่านั้น ญาณ คือ ความรู้ในกิจอันควรทำอย่างนี้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้ง มรรคควรเจริญ นี้ชื่อว่า กิจจญาณ

(๓) กตญาณ

กตญาณ ปรีชาหยั่งรู้กิจอันได้ทำแล้ว ญาณคือความรู้ถึงซึ่งความที่กิจนั้นได้ทำแล้วอย่างนี้

^{๒๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๖๔/๑๖๘.

ว่า ทุกข์ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยได้ละไปแล้ว นิโรธทำให้แจ้งแล้ว มรรคได้เจริญแล้ว นี้ชื่อว่า กตญาณ

๒.๑.๔ การจัดญาณตามการบรรลุ^{๓๐}

(๑) ปุพเพนิวาसानุสสติญาณ

ปุพเพนิวาसानุสสติญาณ ญาณที่ระลึกชาติได้ กล่าวคือญาณในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งปวงที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งธรรมที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว

(๒) จุตูปปาตญาณ

จุตูปปาตญาณ ญาณเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์ที่บริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดเจนถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า หมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต กล่าวร้ายพระอรียะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นทำกรรมตามความที่เห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วก็จะไปบังเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์พวกที่ประกอบกายสุจริต วาสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอรียะ มีความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วย่อมจะไปบังเกิดในสุคติ โลกสวรรค์ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้ที่กำลังจุติ กำลังเกิด หรือทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือตามนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้ที่เป็นไปตามกรรมอย่างนี้

(๓) อาสวักขยญาณ

อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป คือญาณที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔

๒.๑.๕ การจัดญาณตามแนววิสุทธิ ๗

ในแนวทางของญาณ ๑๖ นั้น มีการดำเนินกระบวนการไปตามลำดับเป็น ๑๖ ชั้น ให้บริสุทธิ์ไปตามลำดับชั้นในภายใต้แนวทางของวิสุทธิทั้ง ๗ ชั้น ดังนี้

ว่าด้วยวิสุทธิ^{๓๑} ความบริบูรณ์ หมดจด สมบูรณ์

“สีลสมุปทา จ.	ความสมบูรณ์แห่งศีล
ทิฏฐิสมุปทา จ.	ความสมบูรณ์แห่งทิฏฐิ
สีลวิสุทธิ จ.	ความหมดจดแห่งศีล
ทิฏฐิวิสุทธิ จ.	ความหมดจดแห่งทิฏฐิ
ทิฏฐิวิสุทธิ โข ปน.	ความหมดจดแห่งทิฏฐิ
ยถาทิฏฐิสสุ จ ปธานัง.	ความเพียรของบุคคลผู้มีความเห็นหมดจด

^{๓๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๕๖/๑๖๓.

^{๓๑} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๕-๔๒/๒๔-๕.

วิชา จ.	ความรู้แจ้ง
วิมุติ จ.	ความหลุดพ้น
ขย ญาณิ.	ญาณในอริยมรรค
อนุปปาเท ญาณิ.	ญาณในอริยผล”

“กระบวนการของญาณ มีนรอบ ๓ คือวน ๓ รอบ มีอาการ ๑๒ ด้วยอำนาจการวนรอบ ๓ คือด้วยอำนาจอาการสังขละ ๓ คือ สังขญาณ กิจญาณ และกตญาณ

ก็ในการวนรอบ ๓ นี้ ญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ในสังขละ ๔ อย่างนี้ว่า นี้ทุกขอริยสังขละ นี้ทุกขสมุทัย ชื่อว่า สังขญาณ

ญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ญาณที่เป็นเครื่องรู้แจ้งกิจที่ควรทำอย่างนี้ว่า ควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรดำเนินไปในสังขละเหล่านั้นเทียว ดังนี้ชื่อว่า กิจญาณ

ญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ญาณเป็นเครื่องรู้แจ้งภาวะแห่งกิจนั้นที่ทำแล้วอย่างนี้ว่า กำหนดรู้แล้ว ละได้แล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ดำเนินไปแล้ว นี้ชื่อว่า กตญาณ”^{๓๒}

ลำดับขั้นตอนกระบวนการเกี่ยวเนื่องกันของญาณในวิสุทธิ ตามที่แสดงในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ ไอบัมมวรรค รทวินีตสูตร ว่า

(๑) สีสวิสุทธิ

“สีสวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือ ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิด ทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่าความหมดจดแห่งศีล ศีลสังวรแม้ทั้งหมดก็เรียกว่า ความหมดจดแห่งศีล”^{๓๓}

สีสวิสุทธิ หมายความว่า ความหมดจดแห่งศีล ความบริบูรณ์แห่งศีล

- ลักษณะของศีล แม้มีประเภทเป็นอนเนก แต่มีการรวมเอาไว้เป็นอย่างดีซึ่งสุจริตกรรม
- กิจ กล่าวคือสมบัติของศีล มีการกำจัดความทุกข์ คือ มีความหาโทษมิได้
- ปัจจุบันฐาน กล่าวคืออาการปรากฏของศีลนั้น มีความสุจริตทางกาย ทางวาจา และทางใจด้วย^{๓๔}
- ปทัชฐาน กล่าวคือเหตุใกล้แห่งศีล ได้แก่ หิริและโอตตปปะ คือ เมื่อหิริและโอตตปปะมี

^{๓๒} ส.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๒/๔๕๗/๒/๔๒๖.

^{๓๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๑๕.

^{๓๔} อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๔๘๕/๒๐๘.

อยู่ ศีลก็จึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ แต่เมื่อหิริและโอตตปปะไม่มี ศีลก็เกิดขึ้นไม่ได้และตั้งอยู่ไม่ได้

“ศีลวิสุทธิมีจิตตวิสุทธิเป็นเป้าหมาย จิตตวิสุทธิมีทิวฐิวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ทิวฐิวิสุทธิมีกัขาวิตรณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย กัขาวิตรณวิสุทธิมีมัคคามัคคญาณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย มัคคามัคคญาณวิสุทธิมีปฏิบัติญาณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ปฏิบัติญาณวิสุทธิมีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ญาณทัสสนวิสุทธิมีอนุปาทาปรินิพพานเป็นเป้าหมาย”^{๓๕}

(๒) จิตตวิสุทธิ

จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต ได้แก่ ฌาน อภิญญา สมบัติ เป็นต้น

จิตตวิสุทธิ หมายความว่า ความหมดจดแห่งจิต ความบริบูรณ์แห่งจิต ความบริสุทธิ์ของจิต ความหมดจดแห่งจิตย่อมมีได้ด้วยสมามี ๓ ประการคือ

- บริกรรมสมาธิ (ขณิกสมาธิ) สมาธิในบริกรรม
- อุปจารสมาธิ สมาธิที่เข้าใกล้ฌาน เฉียดฌาน
- อัปนาสมาธิ สมาธิที่เป็นฌาน ทั้งรูปฌานและอรุพฌาน มีความสงบแนบแน่นตั้งมั่น

(๓) ทิวฐิวิสุทธิ

ทิวฐิวิสุทธิ หมายความว่า ความหมดจดแห่งทิวฐิ กล่าวคือความเห็น ได้แก่ ญาณกำหนดแยกนามและรูปได้ถ่องแท้ คือ ตามที่มันเป็นจริง ญาณวิถีแห่งทิวฐิวิสุทธิ คือกระบวนการแห่งนามรูปปริจเฉทญาณ

ทิวฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิวฐิ คือ ญาณเป็นเครื่องรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ญาณที่สมควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ ญาณของท่านผู้พึงพร้อมด้วยมรรค ญาณของท่านผู้พึงพร้อมด้วยผล

ที่ชื่อว่า ความหมดจดแห่งทิวฐิ ได้แก่ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิวฐิ

ที่ชื่อว่า ความเพียรของบุคคลผู้มีความเห็นหมดจด ได้แก่ การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอา

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๙๙/๒๘๓.

ใจใส่ธุระ วีริยะ วีรียนทรีย์ วีรียพละ วีรียสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค สัมมาวายามะ”^{๓๖}

ทฤษฎีวิสุทธิ ความหมจดจแห่งทฤษฎี มีญาณปรากฏคือ

๑) นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณหยั่งรู้นามรูปโดยถ่องแท้ คือแยกแยะนามได้ ตามความเป็นจริงของสภาวะปรมาัตถธรรม

(๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ

กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมจดจแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย

กังขาวิตรณวิสุทธิ (ท่านจัดให้เป็นจุฬโสดาบัน) ความหมจดจแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้น ความสงสัยในสภาวะธรรม มีญาณปรากฏคือ

๒) ปัจจยปริคคหญาณ ญาณหยั่งรู้เหตุปัจจัยของนามรูปตามสภาวะความเป็นจริง กล่าวคือ นามและรูปเป็นไปตามเหตุและผล

(๕) มัคคามัคคญาณวิสุทธิ

มัคคามัคคญาณวิสุทธิ ความหมจดจแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่ใช่ทางหรือมิใช่ทาง มีญาณ ปรากฏคือ

๓) สัมมสนญาณ ญาณที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์ของนามรูป คือ ลักษณะอนิจจัง ความไม่เที่ยงของนามและรูป ลักษณะทุกขัง ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาของนามรูป อนัตตา ความ ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ของนามและรูป

๔.๑) ตรุณอุท্থัพพญาณ ญาณหยั่งเห็นความเกิดและดับของนามรูปอย่างอ่อน ยังมีวิปัสสนูปกิเลสเจือได้

(๖) ปฏิปทาญาณวิสุทธิ

ปฏิปทาญาณวิสุทธิ ความหมจดจแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ มีญาณปรากฏคือ

๔.๒) พลวอุท্থัพพญาณ ญาณหยั่งเห็นความเกิดและดับของนามรูปอย่างแก่ ซึ่ง วิปัสสนูปกิเลสไม่สามารถเจือเข้าได้

๕) กังคญาณ ญาณหยั่งเห็นความดับไปของนามและรูป

๖) ภยญาณ ญาณที่ใคร่ครวญในภัยที่น่ากลัวของนามและรูป

๗) อาทีนวญาณ ญาณที่ใคร่ครวญในโทษที่น่ากลัวของนามและรูป

๘) นิพพทาญาณ ญาณที่ใคร่ครวญในความเบื่อหน่ายต่อนามรูป

๙) มุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณที่ใคร่ครวญเพื่อความพ้นไปจากนามรูป

^{๓๖} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๗๒/๓๔๒.

๑๐) ปฏิสังขานญาณ ญาณที่ชะมกเข้มนพิจารณาในญาณทปไปทวนมาซ้ำๆ เพื่อหาหนทางให้พ้นไปจากนามและรูป

๑๑) สังขารุปกชาญาณ ญาณที่พิจารณาวางเฉยในนามรูป

๑๒) อนุโลมญาณ ญาณที่พิจารณาค่อยไปตามอริยสัจ

๑๓) โครตญาณ ญาณข้ามโคตรถึงพร้อมด้วยกำลังเพื่อให้มัคคญาณเกิด

(๗) ญาณทัตสนวิสุทธิ

ญาณทัตสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัตสนะ ความหมดจดบริบูรณ์แห่งญาณทัตสนะ เต็มเปี่ยม มีญาณปรากฏคือ

๑๔) มัคคญาณ ญาณรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉททปทาน เป็นญาณในอริยมัคค์ ได้แก่ โสดาปัตติมัคคญาณ สกทาคามีมัคคญาณ อนาคามีมัคคญาณ และอรหัตตมัคคญาณ

๑๕) ผลญาณ ญาณที่รู้เห็นพระนิพพาน โดยเสวยผลแห่งสันติสุข เป็นญาณในอริยผล ได้แก่ โสดาปัตติผลญาณ สกทาคามีผลญาณ อนาคามีผลญาณ อรหัตตผลญาณ ซึ่งเกิดต่อจากมัคคญาณโดยไม่มีระหว่างคั่น

๑๖) ปัจจเวกขณญาณ ญาณพิจารณาในมรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว หรือกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่ ตามสมควรแก่ระดับญาณนั้นๆ

๒.๑.๖ การจัดญาณตามแนววิชา ๘

(๑) วิปัสสนาญาณ^{๓๗}

“เมื่อจิตเป็นสมาธิมีความบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน (องคณ กิเลสเพียงดั่งเนิน มีรากะเป็นต้น เพราะยังให้จิตลาดต่ำ ไน้มเอียงลงไปสู่ที่ต่ำ เช่น ต้องย้อนกลับคืนไปสู่จุดจุดถณานอีก เป็นต้น) ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะควรแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นน้อมจิตไปเพื่อญาณทัตสนะ (คือความรู้และความเห็นที่ตรงตามความเป็นจริง รวมทั้งมัคคญาณ ผลญาณ สัพพัญญุตญาณ ปัจจเวกขณญาณ วิปัสสนาญาณ) รู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘กายของเรา นี้คุมกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นมาจากมหาภูตรูป ๔ เกิดมาจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันจะแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญานของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้’

เปรียบเสมือนแก้วไพฑูรย์อันสวยสดงดงามตามธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่ได้เจียรระไนดีแล้ว มีความสุกใสเป็นประกาย ได้สัดส่วน มีด้ายสีเขียว เหลือง แดง ขาว หรือสีนวลร้อยอยู่ข้างใน คนที่

^{๓๗} ที.สี. (ไทย) ๘/๑๓๑/๗๗.

มาถึงหยิบแก้วไฟทิวรี่นั้นเอาวางไว้ในมือแล้วพิจารณา รู้ว่า ‘แก้วไฟทิวรี่อันสวยสดงดงามตามธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่ได้เจียรระไนดีแล้ว สุกใสเป็นประกาย ได้สัดส่วน มีด้ายสีเขียว เหลือง แดง ขาว หรือสีนวลร้อยอยู่ข้างใน’ ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุหนุ่มจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ ย่อมรู้ชัดได้อย่างนี้ว่า ‘กายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นมาจากมหาธาตุรูป ๔ เกิดมาจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันจะแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้’ ฉันทนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์ในข้อก่อนๆ”

(๒) มโนมยิทธิญาณ^{๓๘}

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุหนุ่มจิตไปเพื่อจะเนรมิตกายที่เกิดแต่ใจ คือ เนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปที่เกิดมาแต่ใจ มีอวัยวะที่ครบถ้วน มีอินทรีย์อันไม่บกพร่อง

เปรียบเสมือนคนชักไม้ธนูออกมาจากหญาปล้อง เขาเห็นว่า ‘นี่คือหญาปล้อง นี่คือไม้ ธนู ปล้องนั้นเป็นอย่างหนึ่ง ไม้ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ไม้ถูกชักออกมาจากตัวหญาปล้องนั่นเอง’ เปรียบเหมือนคนที่ชักดาบออกจากฝัก เขาเห็นว่า ‘นี่คือดาบ นี่คือฝัก ดาบก็เป็นอย่างหนึ่ง ฝักก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ดาบนั้นถูกชักออกมาจากฝักนั่นเอง’ หรือเปรียบเหมือนคนดึงเอางูออกจากคราบ เขาเห็นว่า ‘นี่คืองู นี่คือคราบ งูก็เป็นอย่างหนึ่ง คราบก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่งูถูกดึงเอาออกจากคราบนั่นเอง’ ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุหนุ่มจิตไปเพื่อเนรมิตกายที่เกิดมาแต่ใจ คือ เนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปที่เกิดมาแต่ใจ มีอวัยวะอันครบถ้วน มีอินทรีย์อันไม่บกพร่อง ฉันทนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ในข้อก่อนๆ”

(๓) อิทธิวิธญาณ^{๓๙}

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน

^{๓๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๒/๗๘.

^{๓๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๓/๗๙.

เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ ได้หลายๆ อย่าง คือ คนเดียวแสดงให้เป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงให้เป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือจะให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง และภูเขาเข้าไปได้ ไม่ติดขัด เหมือนไปอยู่ในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดิ่งลงในแผ่นดินเหมือนการไปในน้ำก็ได้ เดินอยู่บนน้ำโดยที่น้ำไม่แตกแยกเหมือนว่าเดินอยู่บนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนอย่างนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายให้ไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

เปรียบเหมือนช่างหม้อหรือลูกมือของช่างหม้อผู้ชำนาญ เมื่อนวดดินเหนียวได้ดีแล้ว พึงทำภาชนะที่ต้องการให้สำเร็จได้ เปรียบเหมือนช่างงาหรือลูกมือของช่างงาผู้ชำนาญ เมื่อแต่งงาให้ดีแล้ว พึงทำเครื่องงาชนิดใดที่ต้องการให้สำเร็จได้ เปรียบเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทองผู้ชำนาญ เมื่อหลอมทองได้ดีแล้ว พึงทำทองรูปพรรณชนิดใดๆ ที่ต้องการให้สำเร็จได้ ฉะนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายๆ อย่าง คือ คนเดียวแสดงให้เป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงให้เป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือจะให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง และภูเขาเข้าไปได้ ไม่ติดขัด เหมือนไปอยู่ในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดิ่งลงในแผ่นดินเหมือนการไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แตกแยกเหมือนเดินไปอยู่บนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนอย่างนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มากมีอานุภาพมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายให้ไปจนถึงพรหมโลกก็ได้ ฉะนั้น ข้อนี้ก็จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์ในข้อก่อนๆ”

(๔) ทิพพโสตราตุณญาณ^{๔๐}

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นน้อมจิตไปเพื่อทิพพโสตราตุณญาณ ได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์

เปรียบเหมือนคนเดินทางไกล มีประสบการณ์มามาก ได้ยินเสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบันฑฑะระวี เสียงเปิงมาง ก็เข้าใจได้ว่า นั่นเสียงกลอง นั่นเสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบันฑฑะระวี เสียงเปิงมาง ฉะนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นน้อมจิตไปเพื่อ

^{๔๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๔/๘๐.

ทิพโพสตราตญาณ ได้ยินเสียง ๒ ชนิดคือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยทิพย์ อันบริสุทธิ์ผ่องใสเหนือมนุษย์ ฉะนั้น ข้อนี้ก็จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชัด ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชัดในข้อก่อนๆ”

(๕) เจโตปริยญาณ^{๔๑}

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใสดี ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้มนั่น ไม่วุ่นไหวอยู่อย่างนี้ ภิกษุย่อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้วาระจิตของสัตว์และของคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่ามิราคะ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่าปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่ามิโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่าปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่ามิโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่าปราศจากโมหะ จิตหตฺหุก็รู้ว่าหตฺหุ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่าเป็นมหัคคตะ (มหัคคตะ หมายความว่า การถึงความใหญ่ มหัคคตจิต หมายความว่า จิตที่ถึงความเป็ณมานสมบัติ) หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่าไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่ามิจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่าเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้น

เปรียบเสมือนชายหนุ่มหญิงสาวที่ชอบการแต่งตัว เมื่อส่องดูเงาหน้าของตนที่ในกระจกใสสะอาดหรือในภาชนะน้ำใส หน้ามีไฝฝาก็รู้ว่ามิไฝฝ่า หรือหน้าไม่มีไฝฝ่าก็รู้ว่าไม่มีไฝฝ่า ฉนใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้มนั่น ไม่วุ่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุย่อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้วาระจิตของสัตว์และคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่ามิราคะ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่าปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่ามิโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่าปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่ามิโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่าปราศจากโมหะ จิตหตฺหุก็รู้ว่าหตฺหุ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่าเป็นมหัคคตะ หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่าไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่ามิจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่าเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้น ฉนนั้น ข้อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้งข้อก่อนๆ”

(๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ^{๔๒}

^{๔๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๕/๘๐.

^{๔๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๖/๘๑.

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน
เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่ออุปเพณิวาสนาสติปัญญา
ระลึกชาติก่อนได้จำนวนหลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐
ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง
๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดทั้งสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดทั้งวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง
ตลอดสังวัฏฏกัปทั้งวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างว่า ‘ในภพโน้นเราได้มีชื่ออย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ
มีอาหาร ได้เสวยสุขทุกข์ และมีอายุเป็นอย่างนั้นๆ จุตติมาจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้น
เราก็มีชื่ออย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร ได้เสวยสุขทุกข์ และมีอายุเช่นอย่างนั้นๆ จุตติจาก
ภพนั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้’ เธอระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติ
อย่างนี้”

เปรียบเหมือนคนที่จากบ้านของตนไปสู่อื่นแล้วจากบ้านนั้นไปยังบ้านอื่นอีก เขาจาก
บ้านนั้นแล้วกลับมายังบ้านเดิมของตน ระลึกได้อย่างนี้ว่า ‘เราได้จากบ้านของตนไปยังบ้านโน้น ใน
บ้านนั้นเราได้ยิน นั่ง ได้พูด นิ่งเฉยอย่างนั้นๆ เราได้ไปจากแม่บ้านนั้นไปยังบ้านโน้น แม้ในบ้านนั้นเราก็
ได้ยิน ได้นั่ง พูด นิ่งเฉยอย่างนั้นๆ แล้วก็กลับมาจากบ้านนั้นมายังบ้านเดิมของตน’ ฉันทใด เมื่อจิตเป็น
สมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้
งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่ออุปเพณิวาสนาสติปัญญา ระลึกชาติก่อนได้
หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ฯลฯ ตลอดสังวัฏฏกัปทั้งวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างว่า ‘ในภพโน้น
เราได้มีชื่ออย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ ได้มีอาหาร ได้เสวยสุขทุกข์ และมีอายุเป็นอย่างนั้นๆ จุตติมา
จากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ ได้มีอาหาร
เสวยสุขทุกข์ และมีอายุเป็นอย่างนั้นๆ จุตติจากภพนั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้’ เธอระลึกชาติก่อนได้
หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปทั้งชีวประวัติเป็นอย่างนี้ ฉันทนั้น ข้อนี้ก็จัดเป็นผลแห่งความเป็น
สมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์ในข้อ
ก่อนๆ”

(๗) ทิพพจักขุญาณ^{๔๓}

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง
อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ เห็น
หมู่สัตว์ผู้กำลังจติที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อัน
บริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดดีถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบกายทุจริต

^{๔๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๗/๘๒.

วชิทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิดนั้น พวกเขาหลังจากตายแล้วจะต้องไปบังเกิดอยู่ในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบกายสุจริต วชิสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบนั้น พวกเขาหลังจากที่ตายแล้วจะได้ไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้ที่กำลังจุด ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดดีถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้

เปรียบเหมือนปราสาทอันตั้งอยู่ที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวง คนตาดี เมื่อยืนบนปราสาทนั้นย่อมเห็นหมู่ชนกำลังเข้าไปสู่เรือนบ้าง ออกไปจากเรือนบ้าง สัญจรอยู่ตามถนนหนทางบ้าง นั่งอยู่ในที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวงบ้าง ก็รู้ว่า ‘คนเหล่านี้เข้าไปสู่เรือน คนเหล่านี้มาออกจากเรือน คนเหล่านี้สัญจรอยู่ตามถนนหนทาง คนเหล่านี้นั่งอยู่ในที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวง’ ฉันทัดเมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ ย่อมเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุด ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดดีถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบกายสุจริต วชิทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้กระทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายไปแล้วจะต้องไปบังเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบด้วยกายสุจริต วชิสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้กระทำกรรมตามความเห็นชอบนั้น พวกเขาหลังจากที่ตายแล้วจะได้ไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุด ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดดีถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้ ฉันทันนั้น ข้อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้งช้อก่อนๆ”

(๘) อาสวกขยญาณ^{๔๔}

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น อันไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่ออาสวกขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ๆ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นอย่างนี้แล้ว ก็รู้ชัดว่า ‘หลุดพ้นแล้ว ชาตีสิ้นแล้ว อยู่

^{๔๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๘/๘๔.

จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว (กิจที่ควรทำ หมายถึง กิจในอริยสัจ ๔ คือ การกำหนดรู้ทุกข์, การละซึ่งเหตุเกิดแห่งทุกข์, การทำให้แจ้งในความดับทุกข์ การอบรมมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ) ไม่มีกิจอย่างอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ต่อไปอีก’ คือไม่มีหน้าที่ในการจะบำเพ็ญมคฺฌญาณเพื่อความให้หมดสิ้นไปแห่งกิเลสอีกต่อไป

เปรียบเสมือนสระน้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัวบนยอดภูเขา คนตาดียืนอยู่ที่ขอบสระนั้น ย่อมเห็นหอยโข่งและหอยกาบ ทั้งก้อนกรวดและก้อนหิน กระทั่งฝูงปลาที่กำลังแหวกว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง ในสระนั้น ก็คิดอย่างนี้ว่า ‘สระน้ำนี้ใสสะอาดดีไม่ขุ่นมัว หอยโข่งและหอยกาบ ก้อนกรวดและก้อนหิน ทั้งฝูงปลาเหล่านี้ที่กำลังแหวกว่ายอยู่ก็มี ที่หยุดอยู่ก็มี ในสระนั้น’ ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากซึ่งความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุย่อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อัสวะ นี้อัสวสมุทัย นี้อัสวนิโรธ นี้อัสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอได้รู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า ‘หลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’ ฉันทนั้น ชื่อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นซึ่งสมณะที่เห็นประจักษ์ซอก่อนๆ

ไม่มีผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์อย่างอื่น จักยอดเยี่ยมกว่าหรือประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์นี้เลย”

๒.๑.๗ การจัดญาณตามแนวปฏิสัมภิทามรรค^{๔๕}

(๑) สุตมยญาณ ญาณในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา กล่าวคือ ญาณทรงจำธรรมที่ได้สดับมาไม่ลืมเลือน

(๒) สีสมยญาณ ญาณในการสดับธรรมแล้วสำรวมไว้ ญาณในการสดับธรรมแล้วนำมาสำรวมในศีล

(๓) สมาธิภาวนามยญาณ ญาณในการสำรวมจิตเจริญสมาธิ ตั้งมั่นในสมาธิ ญาณในการสำรวมจิตตั้งมั่น

(๔) ธัมมัญญิตติญาณ ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม ญาณในการกำหนดปัจจัย

(๕) สัมมสนญาณ ญาณที่กำหนดนามธรรมและรูปธรรม ญาณในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้

(๖) อุทฺยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ ญาณในการ

^{๔๕} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๑.

พิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน

(๗) วิปัสสนาญาณ ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ ญาณในการพิจารณาอารมณ์แล้ว
พิจารณาเห็นความดับ

(๘) ญาณในการ อาทีนวญาณ ญาณค้ำนั่งเห็นโทษ เห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัย

(๙) สังขารุเปกขาญาณ ญาณที่เป็นกลางต่อสังขาร ญาณที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณา
และดำรงมั่นอยู่

(๑๐) โคตรภูญาณ ญาณครอบโคตร ญาณในการออกและหลีกเลี่ยงจากนิमितภายนอก

(๑๑) มัคคญาณ ญาณในอริยมรรคนิमित ญาณในการออกและหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้น
และจากภายนอก

(๑๒) ผลญาณ ญาณในอริยผล ญาณที่หยุดความพยายาม

(๑๓) วิมุตติญาณ ญาณในวิมุตติ ญาณที่พิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว

(๑๔) ปัจจเวกขณญาณ ญาณในการพิจารณาทบทวน ญาณในการเห็นธรรมที่มาร่วมกัน
ในขณะนั้น

(๑๕) วัตถุนานัตตญาณ ญาณในวัตถุต่างๆ ญาณในการกำหนดธรรมต่างๆ ที่เป็นภายใน

(๑๖) โคจรานานัตตญาณ ญาณในอารมณ์ต่างๆ ญาณในการกำหนดธรรมต่างๆ ที่เป็น
ภายนอก

(๑๗) จรียนานัตตญาณ ญาณในจรียาต่างๆ ญาณในการกำหนดจรียา

(๑๘) ภูมินานัตตญาณ ญาณในภูมิต่างๆ ญาณในการกำหนดธรรม ๔ ประการ

(๑๙) ธัมมนานัตตญาณ ญาณในธรรมต่างๆ ญาณในการกำหนดธรรม ๙ ประการ

(๒๐) ญาตัญญูญาณ ญาณที่มีสภาวะรู้ ญาณเครื่องรู้อย่าง

(๒๑) ตีรณัญญูญาณ ญาณที่มีสภาวะพิจารณา ญาณเครื่องกำหนดรู้

(๒๒) ปริจจาคัญญูญาณ ญาณที่มีสภาวะสละ ญาณเครื่องละ

(๒๓) เอกรสัญญูญาณ ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว ญาณเครื่องเจริญ

(๒๔) ผัสสนัญญูญาณ ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง ญาณเครื่องทำให้แจ้ง

(๒๕) อัถตปฏิสัมภิตาญาณ ญาณแตกฉานในอรรถ ญาณในอรรถต่างๆ

(๒๖) ธัมมปฏิสัมภิตาญาณ ญาณแตกฉานในธรรม ญาณในธรรมต่างๆ

(๒๗) นิรุตติปฏิสัมภิตาญาณ ญาณแตกฉานในนิรุตติ ญาณในนิรุตติต่างๆ

(๒๘) ปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ ญาณแตกฉานในปฏิภาณ ญาณในปฏิภาณต่างๆ

(๒๙) วิหารัญญูญาณ ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม ญาณในวิหารธรรมต่างๆ

(๓๐) สมาปัตตัญญูญาณ ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ ญาณในสมาบัติต่างๆ

- (๓๑) วิหารสถาปัตยกรรม ญาณในสภาวะแห่งวิหารสถาปัตยกรรม ญาณในวิหารสถาปัตยกรรมต่างๆ
- (๓๒) อานันตริกสมาธิญาณ ญาณในสมาธิตามลำดับ ญาณในการตัดขาดอาสวะ เพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน
- (๓๓) อรณวิหารญาณ ญาณในอรณวิหาร ทัสสนาธิปไตย วิหาราธิคมที่สงบ และปณิตาธิมุตตตญาณ
- (๓๔) นิโรธสถาปัตติญาณ ญาณในนิโรธสถาปัตติ ญาณที่มีความชำนาญ ในการระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจิริยา ๑๖ และด้วยสมาธิจิริยา ๙ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ อย่าง
- (๓๕) ปรินิพพานญาณ ญาณในปรินิพพาน ญาณในการทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไปของผู้มีสัมปชัญญะ
- (๓๖) สมศีลัญญาณ ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็นประธาน ญาณในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง เพราะตัดขาดโดยชอบและดับไป
- (๓๗) สัลลชัญญาณ ญาณในอรรถแห่งธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา ญาณในสภาวะแต่ละอย่าง สภาวะต่างๆ สภาวะเดียวและเศษ
- (๓๘) วีริยารัมภญาณ ญาณในการปรารภความเพียร ญาณในการประกอบจิตที่ไม่หดหู่ และจิตที่สงบ
- (๓๙) อัถลันทัสสนญาณ ญาณในการเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งธรรม ญาณในการประกาศธรรมต่างๆ
- (๔๐) ทัสสนวิสุทธิญาณ ญาณในความหมดจดแห่งทัสสนะ ญาณในการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน ในการรู้แจ้งสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว
- (๔๑) ขันติญาณ ญาณในธรรมที่พอใจ ญาณที่รู้ชัด
- (๔๒) ปรีโยคาหนญาณ ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรม ญาณที่ถูกต้องธรรม
- (๔๓) ปเทสวิหารญาณ ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง ญาณในการรวมปัจจัย
- (๔๔) สัญญาวิวิภูญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัญญา ญาณที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่
- (๔๕) เจโตวิวิภูญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการคิดถึงกุศล ญาณในธรรมเป็นเหตุหลีกออกจากสภาวะต่างๆ
- (๔๖) จิตตวิวิภูญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน ญาณในการอธิษฐาน
- (๔๗) ญาณวิวิภูญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยความรู้ ญาณในธรรมที่ว่าง
- (๔๘) วิโมกขวิวิภูญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการสละ ญาณในความสละ

(๔๙) สัจจวิวิฏฐญาณ ญาณในการหลีกออกจากภาวะที่ไม่แท้ด้วยภาวะที่แท้ ญาณในสภาวะแท้

(๕๐) อิทธิวิธญาณ ญาณที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ญาณในสภาวะที่สำเร็จ ด้วยการกำหนดกายและจิตเข้าด้วยกัน ด้วยอำนาจการตั้งไว้ซึ่งสุขสัญญาและลหุสัญญา

(๕๑) โสตธาคูวิสุทธินิยาม ญาณในความหมดจดแห่งโสตธาคู ญาณในการหยั่งลงสู่สัททนิमितที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจการแผ่วิตกไป

(๕๒) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้ ญาณในการหยั่งลงสู่วิญญานจรियाที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจความแผ่ใสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะการแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท

(๕๓) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งกรรมที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว

(๕๔) ทิพพจักขุญาณ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ ญาณในการเห็นรูปนิमितที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจแสงสว่าง

(๕๕) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ ญาณที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔

(๕๖) ทุกขญาณ ญาณในทุกข์ ญาณในสภาวะที่ควรกำหนดรู้

(๕๗) สมุทฺถญาณ ญาณในสมุทฺถ ญาณในสภาวะที่ควรละ

(๕๘) นิโรธญาณ ญาณในนิโรธ ญาณในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง

(๕๙) มัคคญาณ ญาณในมรรค ญาณในสภาวะที่ควรเจริญ

(๖๐) ทุกขญาณ ญาณในทุกข์

(๖๑) ทุกขสมุทฺถญาณ ญาณในเหตุเกิดทุกข์

(๖๒) ทุกขนิโรธญาณ ญาณในความดับทุกข์

(๖๓) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ ญาณในข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์

(๖๔) อัถลปฏิสัมภิตาญาณ ญาณแตกฉานในอรรถ

(๖๕) รัมมปฏิสัมภิตาญาณ ญาณแตกฉานในธรรม

(๖๖) นิรุตติปฏิสัมภิตาญาณ ญาณแตกฉานในนิรุตติ

(๖๗) ปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ ญาณแตกฉานในปฏิภาณ

(๖๘) อินทริยปโรปริยัตตญาณ ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย

(๖๙) อาสยานุสยญาณ ญาณในอาสยะและอนุสยของสัตว์ทั้งหลาย

- (๗๐) ยมกปฏิหาริยญาณ(ญาณในยมกปาฏิหาริย)
- (๗๑) มหากรุณาสมาบัติญาณ ญาณในมหากรุณาสมาบัติ
- (๗๒) สัพพัญญุตญาณ ญาณความรู้ในธรรมทั้งปวง
- (๗๓) อนาวรณญาณ ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น

ในญาณ ๗๓ ประการนี้ เฉพาะญาณ ๖๗ ประการเบื้องต้น เป็นญาณที่ทั่วไปแก่สาวก ญาณ ๖ ประการเบื้องปลาย เป็นญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก เป็นญาณเฉพาะพระตถาคตเท่านั้น

ในงานวิจัยนี้มีขอบเขตวิจัยเฉพาะปัญญาในระดับที่ ๓ คืออริยปัญญา เป็นภาวนามยญาณ เป็นปัญญาในระดับสูงสุดมีเฉพาะในพุทธศาสนาเท่านั้น คือ “ญาณทัสสนะ” โดยการวิจัยกระบวนการของญาณมีการเข้าประกอบสนับสนุนกับบทรธรรมต่างๆ ทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมมา) และบทรธรรมที่เป็นฝ่ายอัปยาคฤต (อพยาคตา ธมมา) ยกเว้นบทรธรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมมา) กล่าวคือกระบวนการของญาณจักไม่เข้าประกอบสนับสนุนบทรธรรมฝ่ายอกุศลทั้งสิ้นโดยเด็ดขาด อีกทั้งองค์ฌานทุกองค์ย่อมมีกระบวนการของญาณเข้าประกอบสนับสนุนทั้งสิ้น มีการกำจัดอวิชชาให้สิ้นไป ฌมมสภาวะ ปฏิเวธลक्षण มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมตามความเป็นจริงเป็นลักษณะโมหุทธการวิสุทธิสรรสา มีการกำจัดความหลงทำให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ อสมุโหปจจุปฏฐานะ มีความไม่หลงเป็นผล คือเป็นอาการปรากฏ สมาธิปฏฐานะ มีสมาธิเป็นเหตุใกล้ จึงมีปัญหาคำที่ต้องศึกษาวิจัยให้รู้ถึงกระบวนการของญาณ เพื่อรู้ถึงญาณแท้และญาณเทียม อันมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา

๒.๒ บ่อเกิดแห่งญาณหรือหนทางแห่งการเกิดญาณ

เบื้องแรกสุดของบ่อเกิดแห่งญาณ ตลอดทั้งเกิดความเป็นมงคลอันยิ่งทั้งปวง พระพุทธองค์ตรัสไว้ในมงคลสูตร แห่งขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ มีเนื้อความว่า

“เพื่อความฉลาดในการสะสมญาณความรู้ในมงคลนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้ปรารถนาสุขในโลกนี้ โลกหน้า และโลกุตรสุขเหล่านั้น ละการคบคนพาลเสีย อาศัยแต่บัณฑิต บูชาผู้ที่ควรบูชา อันการอยู่ในปฏิรูปเทศ และความเป็นผู้ทำบุญไว้ดีในกาลก่อนตักเตือนในการบำเพ็ญกุศล ตั้งตนไว้ชอบ มีอติภาพอันประดับดีด้วยพหุสัจจะ มีศีลปะและวินัย กล่าววาจาสุภาสิตอันเหมาะสมแกวินัย ยังไม่ละเพศคฤหัสถ์อยู่ตราบใด ก็ชำระไข่มูลหนี้เก่าด้วยการบำรุงมารดาบิดา ประกอบมูลหนี้อันใหม่ด้วยการสงเคราะห์บุตรและภรรยา ถึงความมั่งคั่งด้วยทรัพย์ศฤงคารและข้าวเปลือก ด้วยความเป็นผู้มีภาระงานที่ไม่อาภูล ยึดเอาสาระแห่งโลกะด้วยทาน และสาระแห่งมงคลชีวิตด้วยการประพฤติธรรม กระทำประโยชน์อันเกื้อกูลแก่ชนของตน ด้วยการสงเคราะห์ญาติ และประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนอื่นๆ ด้วยความเป็นผู้มีภาระงานสะอาดไม่มีโทษ งดเว้นการทำร้ายต่อผู้อื่นด้วยการเว้นบาป เว้นการทำร้ายตนเองด้วยการระมัดระวังในการดื่มกินของมีนเมา เพิ่มพูนฝ่ายกุศลดีงามด้วยความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย

ละเพศแห่งศฤงคารด้วยความเป็นผู้เพิ่มพูนบุญกุศล แม้คงอยู่ในภาวะแห่งบรรพชิต ก็ยังวัตรสัมปทาให้สำเร็จบริบูรณ์ด้วยความเคารพบนอบในพระพุทธเจ้า ในสาวกของพระพุทธเจ้า และในอุปัชฌายาจารย์เป็นต้น และด้วยมีความถ่อมตน ละความละโมภโลภมากในปัจจุบันด้วยสันโดษ ตั้งอยู่ในสัปปุริสภูมิมีสัจด้วยความเป็นผู้มีกตัญญูคุณ ละความเป็นผู้มีจิตอันหดหู่ด้วยการฟังธรรม ครองจำอันตรายทุกอย่างเสียด้วยขันติ ทำตนให้มีที่พึ่งอันดีด้วยความเป็นผู้ว่าง่าย ดูการประกอบกับข้อปฏิบัติดีด้วยการเห็นสมณะ บรรเทาความสงสัยเสียสิ้นในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความกังขาสงสัยด้วยการสนทนาธรรม ถึงพร้อมศีลวิสุทธิด้วยตปะคืออินทริยสังวร ถึงพร้อมจิตตวิสุทธิด้วยพรหมจรรย์คือสมณธรรม ยังวิสุทธิ ๔ นอกจากนั้นให้ถึงพร้อม ถึงญาณทัสสนวิสุทธิเลิศอันเป็นปริยายแห่งการได้เห็นอริยสัจด้วยปฏิบัติอันให้ถึงพร้อม ถึงญาณทัสสนวิสุทธิเลิศอันเป็นปริยายแห่งการได้เห็นอริยสัจด้วยปฏิบัตินี้ กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่นับว่าอรหัตผล ซึ่งครั้งกระทำให้แจ้งแล้วด้วยดี เป็นผู้มีจิตอันไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ๘ เหมือนกับสิเนรุบรรพต ไม่ไหวหวั่นไปด้วยลมและฝน ย่อมเป็นผู้ไม่เศร้าโศก ปราศจากมลทินละอองกิเลส มีความเกษมโล่งปลอดโปร่ง และความสุกเกษมอันปลอดโปร่ง ย่อมเป็นผู้แม้ถึงแต่ศัตรูผู้หนึ่งก็ให้พ่ายแพ้ไม่ได้ในที่ทั้งปวง ทั้งจักถึงซึ่งความสวัสดิมีชัยในที่ทุกสถาน

เอตาทิสานิ กตฺวาน สพฺพตฺถมปฺราชิตา

สพฺพตฺถ สโตถึ คจฺจนฺติ ตนฺเตสํ มงฺคฺลมุตฺตมํ.

สัตว์ทั้งหลายได้กระทำมงคลเช่นกับที่กล่าวมานี้แล้ว เป็นผู้อัน

มารจะให้พ่ายแพ้ไม่ได้ในที่ทั้งปวง ย่อมถึงความสวัสดิมีชัยในที่ทุกสถาน นั้น

เป็นมงคลอันอุดมของสัตว์เหล่านั้น”^{๔๖}

ยังมีทางอันเป็นที่มาแห่งญาณ หรือที่เกิดแห่งญาณนั้น คือเกิดจากการกระทำด้วยความพากเพียรอย่างเด็ดเดี่ยว ด้วยกำลังของบุรุษ ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยน้ำพิกน้ำแรงของบุรุษ ประกอบทั้งสติและปัญญาในการพิจารณาใคร่ครวญอย่างรอบคอบด้วยเหตุและผล ทั้งหลักวิชาอย่างแหลมคม มิใช่ความบังเอิญ มิใช่โชคช่วย หรือใครบันดาล ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในโสปปสูตร/ กุสลสูตร สารณียวรรค แห่งอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย แม้เราเองก็ไม่เคยได้เห็น ไม่เคยได้ยินมาเลยนะว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้เอาแต่ประกอบความสุขความสบายในการเอนการนอน ประกอบความสุขความสบายในการเอกเขนกเอียงข้าง ประกอบความสุขความสบายในการหลับอยู่ตามความประสงค์ ไม่ทำการคุ้มครองซึ่งทวารในอินทริยทั้งหลาย ไม่รู้จักซึ่งการประมาทในการบริโภค ไม่หมั่นประกอบในความพากเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่ ไม่เห็นแจ้งในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่หมั่นประกอบความพากเพียรวิริยะในการเจริญ

^{๔๖} ชุ.ป. (ไทย) ๒๕/๖/๒๑๓.

โพธิปักขิยธรรมทั้งในเบื้องต้นทั้งในเบื้องปลายแห่งราตรีแล้ว จักทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติและ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นได้ไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงจำใส่ใจและสำเหนียกไว้อย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักประกอบ ความค้ำครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย จักเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค จักเป็นผู้หมั่นขยันวิริยะ ประกอบความพากเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่เสมอ จักเป็นผู้เห็นแจ้งซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย จักเป็นผู้หมั่น ประกอบความพากเพียรวิริยะในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ทั้งในเบื้องต้นทั้งในเบื้องปลายแห่งราตรี ทั้งหลายอยู่

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจึงพึงจดจำสำเหนียกไว้อย่างนี้”^{๔๗}

บทธรรมอันเป็นเหตุเกิดแห่งญาณ

บทธรรมที่เป็นเหตุเกิดแห่งญาณ คือ โพธิปักขิยธรรม (สามัคคีธรรม) เป็นธรรมที่เป็น ฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ คือ กิเลสแก่การตรัสรู้ กิเลสหนุ่นแก่อริยมรรค สติเป็นบาทฐานของวิปัสสนา เพราะว่าสติจัดเข้าอยู่ในฝักฝ่ายของสมาธิอันเป็นปทัฏฐานของวิปัสสนา ในสติปัฏฐานสูตรเองก็ได้ระบุ ไว้แล้วทุกบรรพว่า การเจริญสตินั้นก็เพียงเพื่อให้เกิดญาณ อาศัยการระลึกถึงกายเป็นต้น ก็เพื่อให้เกิด ญาณ โพธิปักขิยธรรมมีจำนวน ๗ หมวด โดยแบ่งออกเป็นหัวข้อธรรมจำนวน ๓๗ บทธรรม คือ

๑. สติปัฏฐาน ๔
๒. สัมมัปปธาน ๔
๓. อิทธิบาท ๔
๔. อินทรีย์ ๕
๕. พละ ๕
๖. โพชฌงค์ ๗
๗. อริยมรรคมีองค์ ๘

โพธิปักขิยธรรม หรืออีกนัยหนึ่งคือสามัคคีธรรมมีจำนวน ๗ หมวด แบ่งออกเป็นจำนวน ๓๗ ประการ ดังมีเนื้อหาสาระดังต่อไปนี้คือ

๑. สติปัฏฐาน คือ ฐานหรือที่ตั้งอันเป็นที่กำหนดของสติ ความเจริญสติระลึก รู้ มี ๔ ประการคือ

- ๑.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาในกาย
- ๑.๒ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาในเวทนา
- ๑.๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาในจิต

^{๔๗} อัง. ฉกุก. (ไทย) ๒๒/๒๘๘/๔๔๑.

- ๑.๔ อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาในธรรม
๒. สัมมปปธาน คือ หลักธรรมในการเพียรรักษากุศลธรรมไม่ให้ถึงความเสื่อม มี ๔ ประการคือ
- ๒.๑ สังวรปธาน ความพากเพียรพยายามระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในตน
- ๒.๒ ปหานปธาน ความพากเพียรพยายามละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว
- ๒.๓ ภาวนापธาน ความพากเพียรพยายามสร้างกุศลให้เกิดขึ้นในตน
- ๒.๔ อนุรักขณปธาน ความพากเพียรพยายามรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ให้เสื่อมไป
๓. อิทธิบาท คือ เป้าหมายของความเจริญ มี ๔ ประการคือ
- ๓.๑ ฉันทะ ความชอบใจทำ พอใจรักใคร่ในสิ่งที่ทำนั้น
- ๓.๒ วิริยะ ความตั้งใจทำ เพียรหมั่นประกอบในสิ่งที่ทำนั้น
- ๓.๓ จิตตะ ความตั้งใจทำ เอาใจฝักใฝ่ในสิ่งที่ทำนั้น ไม่ทอดทิ้งธุระ
- ๓.๔ วิมังสา ความเข้าใจทำ การใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผลในสิ่งที่ทำนั้น
๔. อินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ มี ๕ ประการคือ
- ๔.๑ สัทธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเชื่อเลื่อมใส
- ๔.๒ วิริยินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเพียร
- ๔.๓ สตินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความระลึกได้
- ๔.๔ สมာธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความตั้งมั่น
- ๔.๕ ปัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความรอบรู้
๕. พละ คือ กำลัง ๕ ประการคือ
- ๕.๑ สัทธาพละ กำลังความเชื่อเลื่อมใส
- ๕.๒ วิริยพละ กำลังความเพียร
- ๕.๓ สติพละ กำลังความระลึกได้
- ๕.๔ สมာธิพละ กำลังความตั้งมั่น
- ๕.๕ ปัญญาพละ กำลังความรอบรู้
๖. โพชฌงค์ องค์แห่งความตรัสรู้ ๗ ประการคือ
- ๖.๑ สติสัมโพชฌงค์ มีความระลึกได้
- ๖.๒ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ มีความพิจารณาวินิจฉัยในธรรม
- ๖.๓ วิริยสัมโพชฌงค์ มีความพากเพียรพยายาม
- ๖.๔ ปีติสัมโพชฌงค์ มีความอิ่มเอิบใจ
- ๖.๕ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มีความสงบสบายใจ

๖.๖ สมานิสัมโพชฌงค์ มีความตั้งมั่น

๖.๗ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีความวางเฉย

๗. อริยมรรค หนทางแห่งความเป็นพระอริยะ มี ๘ ประการคือ

๗.๑ “สัมมาทิฐิฐิ ความเห็นชอบ คือ ความเห็นอริยสัจ กล่าวคือ ญาณ ได้แก่ ปัญญา อันหมายถึง กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความวิเคราะห์ ความเลือกสรร ความคัดสรร ความจำแนก ความแจกแจง ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปทำการกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ชาญฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ภาวะที่รู้ลึก ภาวะที่รู้กว้าง ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความวิเคราะห์ ความวิจารณ์ ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเป็นเครื่องทำลายล้างกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องชี้แนวทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัดแจ้ง ปัญญาเหมือนประตัก ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท แสงสว่างคือปัญญา ความสว่างคือปัญญา ปัญญาดุจประทีป ปัญญาประดุจดวงแก้ว ปัญญาประดุจดั่งอาวุธ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิฐิ เหล่าไฉนนี้ท่านเรียกว่า สัมมาทิฐิฐิ^{๔๘}

๗.๒ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ กล่าวคือ ความดำริอันละเว้นในอกุศลวิตก

๗.๓ สัมมาวาจา ความเจรจาชอบ กล่าวคือ เว้นจากวจีทุจริต ๔ ประการ ได้แก่ พุดปด พุดเพื่อเจ้อ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ

๗.๔ สัมมากัมมันตะ ความทำางานชอบ กล่าวคือ เว้นเสียจากกายทุจริต ๓ ประการ ได้แก่ ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม

๗.๕ สัมมาอาชีวะ ความเลี้ยงชีพที่ชอบ กล่าวคือ เว้นจากการเลี้ยงชีพผิดในทางที่ผิด ได้แก่ เว้นเสียจากมิจฉาอาชีวะทั้งสิ้น

๗.๖ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ กล่าวคือ ความเพียรในสัมมปปธาน ๔

๗.๗ สัมมาสติ ความระลึกชอบ กล่าวคือ ความระลึกในสติปัฏฐาน ๔

๗.๘ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ กล่าวคือ ความเจริญในฌานทั้ง ๘ หรือ ๙”

๒.๒.๑ สติปัฏฐาน ๔

“สติปัฏฐาน^{๔๙} คือ ฐานหรือที่ตั้งอันเป็นที่กำหนดของสติ ความเจริญสติระลึก^{๕๐} มี ๔ ประการคือ

๒.๒.๑.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาในกาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกตนอยู่ พิจารณาเห็น

^{๔๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๖/๑๐๑.

^{๔๙} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑/๓๐๖.

ภายในกายภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและ โทมนัสในโลกเสียได้

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นภายในกายภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นภายในกาย ภายนอกตนอยู่ พิจารณาเห็นภายในตนและภายนอกตนอยู่ พิจารณาเห็นภายในกายภายในตน และภายนอกตนอยู่ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งไม่สะอาดต่างๆ ว่าในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร

ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดีแล้ว จึงส่งจิตไปในกายภายนอกตน^{๕๐}

การพิจารณาเห็น คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้โดยละเอียด ความรู้อย่างชัดแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเปรียบเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความที่เลือกเฟ้นธรรมนี้ เรียกว่า สัมปชัญญะ^{๕๑} ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยการพิจารณาเห็นนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พิจารณาเห็น

คำว่า อยู่ อธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ดำเนินไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อยู่

การปรารภความเพียรทางใจ ความขมขมกเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มีความเพียร

^{๕๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๒/๓๐๗.

^{๕๑} อภ.สจ. ๓๔/๑๓๕๙/๓๐๔.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาในทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสัมปชัญญะนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า มีสัมปชัญญะ^{๕๒}

ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในกายภายนอกตน

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสตินี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มีสติ

กายนั้นนั่นแหละชื่อว่าโลก อุปาทานชั้นธทั้ง ๕ ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่า โลก หมายถึง กาย เวทนา จิต ธรรม และอุปาทานชั้นธทั้ง ๕

ความอยากได้ยิ่งๆ ขึ้นไปของภิกษุผู้ไม่สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร หรือด้วยกามคุณ ๕ ตามมีตามได้ ความอยากได้ ความปรารถนา ความอยากได้เกินประมาณ ความกำหนด ความกำหนดนั้ก ความชักนำให้คล้อยตามไป ความยินดี ความเพลิตเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิตเพลิน ความกำหนด ความกำหนดนั้ก ความคล้อยตาม อารมณ์ ความยินดี ความเพลิตเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิตเพลิน ความกำหนดนั้กแห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่ ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ความหวั่นไหว ความหลอกลวง ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติที่ร้อยรัด ธรรมชาติที่มีชาย ธรรมชาติที่ชานไป ธรรมชาติที่ชานไปในอารมณ์ต่างๆ ธรรมชาติที่เป็นกระแส ธรรมชาติที่แผ่ไป ธรรมชาติที่ประมวลมา ธรรมชาติที่เป็นเพื่อนใจ ธรรมชาติที่ตั้งความปรารถนา ธรรมชาติที่นำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า ตัณหาเหมือนหมูไม้ที่ตั้งอยู่ในป่า ความเขยชิด ความเยื่อใย ความห่วงใย ความผูกพัน ความหวัง กิริยาที่หวัง ภาวะที่หวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความหวังรส ความหวังโณภูฏัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร ความหวังชีวิต ธรรมชาติที่อยากได้ ธรรมชาติที่อยากได้ทั่ว ธรรมชาติที่อยากได้ยิ่ง กิริยาที่อยากได้ ภาวะที่อยากได้ ความละโมบ กิริยาที่ละโมบ ภาวะที่ละโมบ ธรรมชาติที่เป็นเหตุชมนานไป ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี

^{๕๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๕/๓๐๘.

ความกำหนดในฐานะที่ไม่ควร ความโลภเกินขนาด ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ ความปรารถนา ความกระหึ่ม ความปรารถนาจัด กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในนิโรธ (คือราคะที่สหระคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ) รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา โอชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน อวรณ์ นีวรณฺ์ เครื่องปิดบัง เครื่องผูกมัด อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฐานะ ตัณหาเหมือนเงาวัลย์ ความปรารถนาวัตถุมีอย่างต่างๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แดนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แดนแห่งมาร ตัณหาเหมือนแม่น้ำ ตัณหาเหมือนข่าย ตัณหาเหมือนเชือกผูก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิชฌา อกุศลมูล ความกำหนดนั้กแห่งจิต มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อภิชฌา

ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส นี้เรียกว่า โทมนัส

อภิชฌาและโทมนัสนี้ ดังที่กล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบ ระวัง สงบเงียบ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศย่อยยับไป ถูกทำให้เหือดแห้งไป ถูกทำให้เหือดแห้งไปด้วยดี ถูกทำให้สิ้นไปในโลกนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา พิจารณาเห็นกายในกาย อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื้อนลวย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติปฐมฐาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปฐมฐาน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าป็นกุศล

ภิกษุสัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั้นแหละ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื้อนลวย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติปฐมฐาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปฐมฐาน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัด

อภิขณาและโทมนัสในโลกเสยได้”

๒.๒.๑.๒ “เวทนาอนุปัสสนาสติปฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาในเวทนา ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกตนอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัด อภิขณาและโทมนัสในโลกเสยได้”

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนอยู่^{๕๓} ภิกษุในธรรมวินัยนี้เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ซัดว่า เราเสวยสุขเวทนา เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ซัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา เมื่อเสวย อทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ซัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ซัดว่า เราเสวย สุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ซัดว่า เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อเสวย ทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ซัดว่า เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ซัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ซัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามี อามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ซัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส

ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนด นิมิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในเวทนาภายนอกตน

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกตนอยู่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ซัดบุคคลผู้กำลัง เสวยสุขเวทนาว่า เขากำลังเสวยสุขเวทนา รู้ซัดบุคคลผู้กำลังเสวยทุกขเวทนาว่า เขากำลังเสวย ทุกขเวทนา รู้ซัดบุคคลผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาว่า เขากำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนา รู้ซัดบุคคลผู้ กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิสว่า เขากำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ซัดบุคคลผู้กำลังเสวยสุขเวทนาไม่ มีอามิสว่า เขากำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส รู้ซัดบุคคลผู้กำลังเสวยทุกขเวทนามีอามิสว่า เขากำลัง เสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือรู้ซัดบุคคลผู้กำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิสว่า เขากำลังเสวยทุกขเวทนา ไม่มีอามิส รู้ซัดบุคคลผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิสว่า เขากำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ซัดบุคคลผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิสว่า เขากำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส

ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนด นิมิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในเวทนาภายในตนและภายนอกตน

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนและภายนอกตนอยู่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ซัด สุขเวทนาว่า เป็นสุขเวทนา รู้ซัดทุกขเวทนาว่า เป็นทุกขเวทนา รู้ซัดอทุกขมสุขเวทนาว่า เป็น อทุกขมสุขเวทนา รู้ซัดสุขเวทนามีอามิสว่าเป็นสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ซัดสุขเวทนาไม่มีอามิสว่า เป็น สุขเวทนาไม่มีอามิส รู้ซัดทุกขเวทนามีอามิสว่า เป็นทุกขเวทนามีอามิส หรือรู้ซัดทุกขเวทนาไม่มีอามิส

^{๕๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๑/๓๑๐.

ว่าเป็นทุกข์เวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดต่อทุกข์สุขเวทนามีอามิสว่า เป็นทุกข์สุขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดต่อทุกข์สุขเวทนามีอามิสว่า เป็นทุกข์สุขเวทนามีอามิส

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏ์ทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมรรคแปด สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติปัญญา สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัญญา

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏ์ทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมรรคแปด สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัญญา

ภิกษุสัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติปัญญา สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัญญา

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้”

๒.๒.๑.๓ “จิตตานุปัสสนาสติปัญญา การตั้งสติกำหนดพิจารณาในจิต ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกตนอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนอยู่^{๕๔} ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดจิตมีราคะว่า จิตของเรา มีราคะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากราคะว่า จิตของเราปราศจากราคะ รู้ชัดจิตมีโทสะว่า จิตของเรามีโทสะ

^{๕๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๕/๓๑๒.

‘จิตปราศจากราคะ’^{๕๕} เป็นต้นในที่นี้หมายถึงโลกียจิตที่เป็นกุศล ๑๗ วิปากจิต ๓๒
อเหตุกิริยาจิต ๒ เว้นหสิตุปปาพะ

ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิต ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำ
ออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากามและอกุศลธรรม
ทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา พิจารณาเห็นจิตในจิต อยู่ในสมัยใด ในสมัย
นั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่
หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า
สติปัญญา สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัญญา

ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำ
ออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากามและอกุศลธรรม
ทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สัจจจากามและ
อกุศลธรรมทั้งหลายก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล

ภิกษุสัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นสุญญตะ เป็น
ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ซึ่งเป็นวิปาก เพราะได้กระทำได้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ
พิจารณาเห็นจิตในจิต อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก
ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อัน
เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติปัญญา สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัญญา

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัด
อภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้”

๒.๒.๑.๔ “ธัมมานุปัสสนาสติปัญญา^{๕๖} การตั้งสติกำหนดพิจารณาในธรรม ภิกษุใน
ธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกตนอยู่
พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัด
อภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ โดยมีหมวดธรรมต่างๆ เป็นอารมณ์ในการพิจารณา ๕ หมวด ดังนี้

(๑) นีวรณปัพพะ^{๕๗}

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตน รู้กามฉันทะภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า กามฉันทะ
ภายในตนของเรามีอยู่ หรือรู้กามฉันทะภายในตนซึ่งไม่มีอยู่ว่า กามฉันทะภายในตนของเราไม่มีอยู่ รู้
เหตุเกิดแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิด เหตุละกามฉันทะที่เกิดแล้ว และเหตุที่กามฉันทะซึ่งละได้แล้วจะไม่

^{๕๕} อภ.วิ.อ. ๓๖๕/๒๘๘.

^{๕๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๐/๓๑๕.

^{๕๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๑/๑๑๒.

วิจิตรกิจที่ยังไม่เกิด เหตุละวิจิตรกิจที่เกิดแล้ว และเหตุที่วิจิตรกิจซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมในกายตนและภายนอกตน ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้
กามฉันทะซึ่งมีอยู่ว่า กามฉันทะมีอยู่ หรือรู้กามฉันทะซึ่งไม่มีอยู่ว่า กามฉันทะไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่ง
กามฉันทะที่ยังไม่เกิด เหตุละกามฉันทะที่เกิดแล้ว และเหตุที่กามฉันทะซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมในกายตนและภายนอกตน ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้พยาบาท
ซึ่งมีอยู่ว่า พยาบาทมีอยู่ หรือรู้พยาบาทซึ่งไม่มีอยู่ว่า พยาบาทไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งพยาบาทที่ยังไม่
เกิด เหตุละพยาบาทที่เกิดแล้ว และเหตุที่พยาบาทซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมในกายตนและภายนอกตน ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ถีนมิทระ
ซึ่งมีอยู่ว่า ถีนมิทระมีอยู่ หรือรู้ถีนมิทระซึ่งไม่มีอยู่ว่า ถีนมิทระไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งถีนมิทระที่ยังไม่
เกิด เหตุละถีนมิทระที่เกิดแล้ว และเหตุที่ถีนมิทระซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมในกายตนและภายนอกตน ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้
อุทัจจกุกุกุจะซึ่งมีอยู่ว่า อุทัจจกุกุกุจะมีอยู่ หรือรู้อุทัจจกุกุกุจะซึ่งไม่มีอยู่ว่า อุทัจจกุกุกุจะไม่มี
มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งอุทัจจกุกุกุจะที่ยังไม่เกิด เหตุละอุทัจจกุกุกุจะที่เกิดแล้ว และเหตุที่
อุทัจจกุกุกุจะซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมในกายตนและภายนอกตน ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้วิจิตรกิจ
ซึ่งมีอยู่ว่า วิจิตรกิจมีอยู่ หรือรู้วิจิตรกิจซึ่งไม่มีอยู่ว่า วิจิตรกิจไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งวิจิตรกิจที่ยังไม่เกิด
เหตุละวิจิตรกิจที่เกิดแล้ว และเหตุที่วิจิตรกิจซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป”

(๒) ชั้นธปฺพะ^{๕๘}

“ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อูปาทานชั้น ๕ ประการอยู่ ภิกษุพิจารณา
เห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อูปาทานชั้น ๕ ประการอยู่อย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อูปาทานชั้น ๕ ประการ
อยู่ว่า

๑. รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้
๒. เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้
๓. สัญญาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้
๔. สังขารเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสังขารเป็นอย่างนี้
๕. วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็น

อย่างนี้

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๒/๑๑๔.

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายใน ธรรมภายใน หมายถึงชั้น ๕ ของตนอยู่^{๕๙} พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอก ธรรมภายนอก หมายถึงชั้น ๕ ของผู้อื่น อยู่^{๖๐} หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด ในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็น เหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่

หรือว่า ภิกษุนี้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัมหาและทวิภูริอยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ ประการอยู่ อย่างนี้”

(๓) आयตनปีपพะ^{๖๑}

“ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ आयตนะภายใน ๖ ประการ และอายตนะ ภายนอก ๖ ประการอยู่

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ आयตนะภายใน ๖ ประการและอายตนะ ภายนอก ๖ ประการอยู่ อย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. รู้ชัฏตา รู้ชัฏรูป และสังโยชนใดอาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัฏสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น

๒. รู้ชัฏหู รู้ชัฏเสียง และสังโยชนใดอาศัยหูและเสียงทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัฏสังโยชน นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิ ได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น

๓. รู้ชัฏจมูก รู้ชัฏกลิ่น และสังโยชนใดอาศัยจมูกและกลิ่นทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัฏ สังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น การละสังโยชนที่ เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น

๔. รู้ชัฏลิ้น รู้ชัฏรส และสังโยชนใดอาศัยลิ้นและรสทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัฏสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุนั้น

^{๕๙} ที.ม.อ. ๒/๓๘๓/๓๙๘.

^{๖๐} ที.ม.อ. ๒/๓๘๓/๓๙๘.

^{๖๑} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๔๓/๑๑๕.

๕. รู้ชัฏกาย รู้ชัฏโณฏฐัพพะ และสังโยชนิโตอาศัยกายและโณฏฐัพพะทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัฏสังโยชนินั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนิที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุ นั้น การละสังโยชนิที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุ นั้น และสังโยชนิที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุ นั้น

๖. รู้ชัฏใจ รู้ชัฏธรรมารมณ และสังโยชนิโตอาศัยใจและธรรมารมณทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัฏสังโยชนินั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนิที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุ นั้น การละสังโยชนิที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุ นั้น และสังโยชนิที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัฏเหตุ นั้น

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่

หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตณหาและทิกฐฐิ)อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายใน ๖ ประการ และอายตนะภายนอก ๖ ประการอยู่ อย่างนี้”

(๔) โพชฌังคปัพพะ^{๖๒}

“รู้สติสัมโพชฌังคภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า สติสัมโพชฌังคภายในตนของเรามีอยู่ รู้สติสัมโพชฌังคภายในตนซึ่งไม่มีอยู่ว่า สติสัมโพชฌังคภายในตนของเรามีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งสติสัมโพชฌังคที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌังคที่เกิดแล้ว

รู้ธัมมวิจยสัมโพชฌังคภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌังคภายในตนของเรามีอยู่ รู้ธัมมวิจยสัมโพชฌังคภายในตนซึ่งไม่มีอยู่ว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌังคภายในตนของเรามีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌังคที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งธัมมวิจยสัมโพชฌังคที่เกิดแล้ว

รู้วิระยสัมโพชฌังคภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า วิระยสัมโพชฌังคภายในตนของเรามีอยู่ รู้วิระยสัมโพชฌังคภายในตนซึ่งไม่มีอยู่ว่า วิระยสัมโพชฌังคภายในตนของเรามีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งวิระยสัมโพชฌังคที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งวิระยสัมโพชฌังคที่เกิดแล้ว

รู้ปีติสัมโพชฌังคภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า ปีติสัมโพชฌังคภายในตนของเรามีอยู่ รู้ปีติสัมโพชฌังคภายในตนซึ่งไม่มีอยู่ว่า ปีติสัมโพชฌังคภายในตนของเรามีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งปีติสัมโพชฌังคที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งปีติสัมโพชฌังคที่เกิดแล้ว

^{๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๔/๑๑๖.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของผู้นั้นซึ่งไม่มีอยู่ว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของผู้นั้นไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว

ภิกษุนี้เสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในธรรมภายในตนและภายนอกตน

รู้สติสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ว่า สติสัมโพชฌงค์มีอยู่ รู้สติสัมโพชฌงค์ซึ่งไม่มีอยู่ว่า สติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว

รู้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์มีอยู่ รู้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ซึ่งไม่มีอยู่ว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว

รู้วิระยสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ว่า วิระยสัมโพชฌงค์มีอยู่ รู้วิระยสัมโพชฌงค์ซึ่งไม่มีอยู่ว่า วิระยสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งวิระยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งวิระยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว

รู้ปีติสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ว่า ปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ รู้ปีติสัมโพชฌงค์ซึ่งไม่มีอยู่ว่า ปีติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว

รู้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์มีอยู่ รู้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ซึ่งไม่มีอยู่ว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว

รู้สมาธิสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ว่า สมาธิสัมโพชฌงค์มีอยู่ รู้สมาธิสัมโพชฌงค์ซึ่งไม่มีอยู่ว่า สมาธิสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว

รู้อุเบกขาสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ รู้อุเบกขาสัมโพชฌงค์ซึ่งไม่มีอยู่ว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ รู้เหตุเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ฟังกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้”

(๕) สัจจบัพพะ^{๖๓}

^{๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๑๑๘.

“ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ ๔ อยู่
ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ ๔ อยู่ อย่างไร
คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์’
๒. รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์สมุทัย’
๓. รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์นิโรธ’
๔. รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา’

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๕ ปัพพะตังกล่าวมานี้

ในคำว่า พิจารณาเห็น นั้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้ เรียกว่า สัมปชัญญะ ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยการพิจารณาเห็นนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พิจารณาเห็น

คำว่า อยู่ อธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ดำเนินไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อยู่

ในคำว่า มีความเพียร นั้น ความเพียร เป็นไฉน

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มีความเพียร

ในคำว่า มีสัมปชัญญะ นั้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์

ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้ เรียกว่า สัมปชัญญะ ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสัมปชัญญะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มีสัมปชัญญะ

ในคำว่า มีสติ นั้น สติ ความตามระลึก ความทวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สติ

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสตินี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มีสติ

ในคำว่า พึงกำจัดอกิฆมาและโทมนัสในโลกเสียได้ นั้น โลก ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละชื่อว่า โลก แม้อุปาทานชั้น ๕ ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่า โลก

ความอยากได้ยิ่งๆ ขึ้นไปของภิกษุผู้ไม่สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร หรือด้วยกามคุณ ๕ ตามมีตามได้ ความอยากได้ ความปรารถนา ความอยาก ได้เกินประมาณ ความกำหนด ความกำหนดนั้ก ความชักนำให้คล้อยตามไป ความยินดี ความ เพลิดเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนด ความกำหนดนั้ก ความคล้อยตาม อารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนดนั้กแห่ง จิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่ ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ความ ห้วนไหว ความหลอกลวง ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติที่ร้อยรัด ธรรมชาติที่มีชาย ธรรมชาติที่ชานไป ธรรมชาติที่ชานไปในอารมณ์ต่างๆ ธรรมชาติที่เป็นกระแส ธรรมชาติที่แผ่ไป ธรรมชาติที่ประมวลมา ธรรมชาติที่เป็นเพื่อนใจ ธรรมชาติที่ตั้งความปรารถนา ธรรมชาติที่นำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า ตัณหาเหมือนหมูไม้ที่ตั้งอยู่ในป่า ความเขยชิด ความเยื่อใย ความห่วงใย ความผูกพัน ความหวัง กิริยาที่หวัง ภาวะที่หวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวัง กลิ่น ความหวังรส ความหวังโณภูฏัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร ความหวังชีวิต ธรรมชาติที่อยากได้ ธรรมชาติที่อยากได้ทั่ว ธรรมชาติที่อยากได้ยิ่ง กิริยาที่อยากได้ ภาวะที่อยากได้ ความละโมภ กิริยาที่ละโมภ ภาวะที่ละโมภ ธรรมชาติที่เป็นเหตุชมชานไป ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี ความกำหนดในฐานะที่ไม่ควร ความโลภเกินขนาด ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ ความปรารถนา ความ กระหึ่ม ความปรารถนาจัด กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูภพ ตัณหาในนิโรธ (คือราคะที่สทรคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ) รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โณภูฏัพพตัณหา ธรรมตัณหา โอชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน อารมณ์ นีวรณ เครื่องปิดบัง เครื่องผูกมัด อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฏานะ ตัณหาเหมือนเถาวัลย์ ความปรารถนาวัตถุอย่างต่างๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แดนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แคนแห่งมาร ตัณหาเหมือนแม่น้ำ ตัณหา

เหมือนข้าย ดัชนีเหมือนเชือกผูก ดัชนีเหมือนสมุทร อภิขมา อกุศลมูล ความกำหนดนักรแห่งจิต มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อภิขมา

โทมนัส ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจตสัมผัส นี้เรียกว่า โทมนัส

อภิขมาและโทมนัสนี้ ดังที่กล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบ ระวัง สงบเงียบ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศย่อยยับไป ถูกทำให้เหือดแห้งไป ถูกทำให้เหือดแห้งไปด้วยดี ถูกทำให้สิ้นไปในโลกนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พึงกำจัดอภิขมาและโทมนัสในโลกเสียได้

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุ นำออกจากวิภูฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา พิจารณาเห็นธรรมในธรรม อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติปัญฐาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัญฐาน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุ นำออกจากวิภูฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปญุศล

ภิกษุสังจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติปัญฐาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัญฐาน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุ นำออกจากวิภูฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปญุศล

ภิกษุสังจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ อยู่

ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่
เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์มรรค นับเนื่อง
ในมรรค นี้เรียกว่า สติปัฏฐาน สภาวะธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึง
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้”

สรุป

“สติปัฏฐานธรรม”^{๖๔} ในสภาวะธรรมเหล่านั้น ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระ
ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิวฏฐิ เพื่อบรรลุมุขมุตติเบื้องต้น สัจจจากามและ
อกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติพาพันธาภิญญา พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ใน
สมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่
เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่อง
ในมรรค นี้เรียกว่า สติปัฏฐาน สภาวะธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน

สติปัฏฐาน ๔ กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิวฏฐิไม่ยึดถือ และไม่ใช่อารมณ์ของ
อุปาทาน กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส

สติปัฏฐาน ๔ ที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ที่มีไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ ที่มีไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์
ที่สหระตด้วยปิตักมี ที่สหระตด้วยสุขก็มี ที่สหระตด้วยอุเบกขาก็มี

สติปัฏฐาน ๔ ไม่ต้องประหารด้วยโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ไม่มีเหตุต้อง
ประหารด้วยโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓

สติปัฏฐาน ๔ ที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพานก็มี ที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จุตติ และนิพพานก็มี ที่
เป็นของเสขบุคคลก็มี ที่เป็นของอเสขบุคคลก็มี เป็นอัปปมาณะ มีอัปปมาณะเป็นอารมณ์

สติปัฏฐาน ๔ เป็นชั้นประณีต ที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอนก็มี ที่ให้ผลไม่แน่นอนก็มี

สติปัฏฐาน ๔ ไม่ใช่มีมรรคเป็นอารมณ์ ที่มีมรรคเป็นเหตุก็มี ที่มีมรรคเป็นอธิปัตติก็มี ที่
กล่าวไม่ได้ว่ามีมรรคเป็นเหตุ หรือมีมรรคเป็นอธิปัตติที่มี ที่เกิดขึ้นก็มี ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็มี ที่จักเกิดขึ้น
แน่นอนก็มี ที่เป็นอดีตก็มี ที่เป็นอนาคตก็มี ที่เป็นปัจจุบันก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ มี
อนาคตธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ก็มี ที่เป็นภายในตนก็มี ที่เป็นภายนอกตนก็มี
ที่เป็นภายในตนและภายนอกตนก็มี

สติปัฏฐาน ๔ มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ไม่เป็นเหตุแต่มี
เหตุ สัมปยุตด้วยเหตุ

^{๖๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๐/๓๒๑.

สติปัฏฐาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุและมีเหตุ หรือมีเหตุ แต่ไม่เป็นเหตุ เป็นเหตุและ
สัมปยุตด้วยเหตุ หรือสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ

สติปัฏฐาน ๔ ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

สติปัฏฐาน ๔ เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ ไม่เป็นรูป เป็นโลกุตตระ

สติปัฏฐาน ๔ จิตบางดวงรู้ได้ จิตบางดวงรู้ไม่ได้

สติปัฏฐาน ๔ ไม่เป็นอาสวะ ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ วิปยุตจากอาสวะ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ หรือเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ

สติปัฏฐาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ หรือสัมปยุตด้วยอาสวะแต่
ไม่เป็นอาสวะ

สติปัฏฐาน ๔ รับรู้อารมณ์ได้ ไม่เป็นจิต เป็นเจตสิก สัมปยุตด้วยจิต ระคนกับจิต มีจิตเป็น
สมุฏฐาน เกิดพร้อมกับจิต เป็นไปตามจิต เป็นภายนอก ไม่เป็นอุปาทายรูป สติปัฏฐาน ๔ กรรมอัน
ประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือ จิตมีจิตเป็นสมุฏฐานและเกิดพร้อมกับจิต

สติปัฏฐาน ๔ ที่มีวิตกก็มี ที่ไม่มีวิตกก็มี สติปัฏฐาน ๔ ที่มีวิจารณ์ก็มี ที่ไม่มีวิจารณ์ก็มี ที่มีปีติก็มี
ที่ไม่มีปีติก็มี สติปัฏฐาน ๔ ที่สหระคตด้วยปีติก็มี ที่ไม่สหระคตด้วยปีติก็มี ที่สหระคตด้วยสุขก็มี ที่ไม่สหระคต
ด้วยสุขก็มี ที่สหระคตด้วยอุเบกขาก็มี ที่ไม่สหระคตด้วยอุเบกขาก็มี สติปัฏฐาน ๔ ไม่เป็นกามาวจร
สติปัฏฐาน ๔ ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นอรูปาวจร

สติปัฏฐาน ๔ ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ที่เป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกข์ก็มี ที่ไม่เป็นเหตุนำ
ออกจากวิภูฏทุกข์ก็มี สติปัฏฐาน ๔ ที่ให้ผลแน่นอนก็มี ที่ให้ผลไม่แน่นอนก็มี

สติปัฏฐาน ๔ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ไม่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้”

๒.๒.๒ สัมมัมปชาน ๔

“สัมมัมปชาน^{๖๕} คือ หลักธรรมในการเพียรรักษากุศลธรรมไม่ให้ถึงเสื่อม มี ๔ ประการคือ

๒.๒.๒.๑ สังวรปชาน ความพากเพียรพยายามระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในตน สร้างฉันทะ
พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้น ได้แก่
เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญูณขันธที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น และกายกรรม
วจีกรรม มโนกรรมที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านี้เรียกว่า บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม
นี้เรียกว่า ฉันทะ

^{๖๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๕/๓๒๘.

ภิกษุทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สร้างฉันทะ

การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสหาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความพยายาม ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้นจึง เรียกว่า พยายาม

การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสหาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุปรารถนา ปรารถนาด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ปรารถนาความเพียร

จิต มโน มานัส ทัฬหี ปณฺหระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญฺญาณ วิญญฺญาณขันธ มโนวิญญฺญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต ภิกษุประกอบ ประคองด้วยดี อุปถัมภ์ค้ำชูจิตนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประคองจิต

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พยายาม

การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสหาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความมุ่งมั่น

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความมุ่งมั่นนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า มุ่งมั่น (สาตัจจกิริยา หมายถึงการกระทำอย่างต่อเนื่อง)^{๖๖}

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะและกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญฺญาณขันธที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น และกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านี้เรียกว่า บาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ภิกษุสร้าง

^{๖๖} อภ.วิ.อ. ๓๙๐/๓๑๐.

ฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้วเหล่านี้ด้วย
ประการฉะนี้

ในคำว่า สร้างฉันทะ นั้น ฉันทะ ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ
ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทะ

ภิกษุทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะ
เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สร้างฉันทะ

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความ
พยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่
ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ
วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความพยายาม

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว
เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พยายาม

เพียรป้องกันสภาวะธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งยังไม่เกิดมิให้เกิด^{๖๗}

ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันสภาวะธรรมที่
เป็นบาปอกุศลซึ่งยังไม่เกิดมิให้เกิด เป็นไฉน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึง
นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่
เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความ
เพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันสภาวะธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งยังไม่เกิดมิให้เกิด

ในคำว่า สร้างฉันทะ นั้น ฉันทะ ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ
ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทะ

ภิกษุทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะ
เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สร้างฉันทะ

ในคำว่า พยายาม นั้น ความพยายาม การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น
ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น
ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระด้วยดี วิริยะ
วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า
ความพยายาม

^{๖๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๓/๓๓๓.

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พยายาม

ในคำว่า ปรารภความเพียร นั้น ความเพียร การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยผละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร

ภิกษุปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร

ในคำว่า ประคองจิต นั้น จิต มโน มานัส ทัฬหี ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต

ภิกษุประคอง ประคองด้วยดี อุปลัมภัก์คำชูจิตนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประคองจิต

ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น สัมมัปปธาน (ความมุ่งมั่นโดยชอบ) การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยผละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมัปปธาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่า สัมปัตตด้วยสัมมัปปธาน”

๒.๒.๒.๒ “ปหานปธาน ความ پاکเพียรพยายามละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความ พยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยผละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร

ภิกษุปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ปรารภความเพียร

ในคำว่า ประคองจิต นั้น จิต มโน มานัส ทัฬหี ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต ภิกษุประคอง ประคองด้วยดี อุปลัมภัก์คำชู จิตนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประคองจิต

ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น ความมุ่งมั่น การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบาก บั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่น

อย่างไม่ทอดอวย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยอินทรีย์
วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความมุ่งมั่น

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว
เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยการตั้งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มุ่งมั่น

เพียรละสภาวะธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดแล้ว ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรรากความ
เพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละสภาวะธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดแล้ว^{๖๘}

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึง
นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็น
ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าสร้างฉันทะ พยายาม ปรรากความเพียร
ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละสภาวะธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดแล้ว

ในคำว่า สร้างฉันทะ ฯลฯ

ในคำว่า พยายาม ฯลฯ

ในคำว่า ปรรากความเพียร ฯลฯ

ในคำว่า ประคองจิต ฯลฯ

ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น สัมมัตถะ การปรรากความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบาก
บั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่น
อย่างไม่ทอดอวย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยอินทรีย์
วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมัตถะ
สภาวะธรรมที่เหลือชื่อว่า สัมปยุตด้วยสัมมัตถะ

๒.๒.๒.๓ “ภาวนาปธาน ความพากเพียรพยายามสร้างกุศลให้เกิดขึ้นในตน สร้างฉันทะ
พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด

เพียรสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรรากความเพียร
ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อกำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด บรรดาธรรมเหล่านั้น กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด

กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธสังขารขันธ และ
วิญญาณขันธที่สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น และกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน
ธรรมเหล่านี้เรียกว่า กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด

ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อกำกุศลธรรมที่ยังไม่
เกิดให้เกิดด้วยประการฉะนี้

^{๖๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๐/๓๓๕.

ในคำว่า สร้างฉันทะ ฯลฯ ในคำว่า พยายาม ฯลฯ ในคำว่า ปรรวณความเพียร ฯลฯ ในคำว่า ประคองจิต ฯลฯ

ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น ความมุ่งมั่น การปรรวณความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความพยายาม ความอดุสหาะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่น อย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทริย วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความมุ่งมั่น

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยการตั้งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มุ่งมั่น

เพียรสร้างสภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดให้เกิด^{๒๙}

ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำสภาวะธรรมที่เป็น กุศลซึ่งยังไม่เกิดให้เกิด

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฉันทะที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึง นิพพาน เพื่อละทัญญู เพื่อบรรลุมิเบ็งตัน สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมซึ่งยังไม่เกิดให้เกิด

ในคำว่า สร้างฉันทะ ฯลฯ ในคำว่า พยายาม ฯลฯ ในคำว่า ปรรวณความเพียร ฯลฯ ในคำว่า ประคองจิต ฯลฯ

ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น การปรรวณความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความพยายาม ความอดุสหาะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทริย วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมปธาน สภาวะธรรมที่เหลือชื่อว่า สัมปยุตด้วยสัมมปธาน”

๒.๒.๒.๔ “อนุรักษนปธาน ความพากเพียรพยายามรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ให้เสื่อมไป สร้างฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิกษุโดยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว

เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดแล้วไม่ให้เสื่อม ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิกษุโดยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว

^{๒๙} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๒/๓๓๖.

กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และ วิญญาณขันธที่สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น และกายกรรม วาจากรรม มโนกรรมที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านี้เรียกว่า กุศลธรรมที่เกิดแล้ว

ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวาทความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่ เลื่อนหาย ภิกษุโยภาภ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้วด้วยประการฉะนี้

คำว่า เพื่อความดำรงอยู่ อธิบายว่า ความดำรงอยู่อันใด นั้นเป็นความไม่เลื่อนหาย ความไม่ เลื่อนหายอันใด นั้นเป็นความภิกษุโยภาภ ความภิกษุโยภาภอันใด นั้นเป็นความไพบูลย์ ความไพบูลย์อัน ใด นั้นเป็นความเจริญ ความเจริญอันใด นั้นเป็นความบริบูรณ์

ในคำว่า สร้างฉันทะ ฯลฯ ในคำว่า พยายาม ฯลฯ ในคำว่า ปรรวาทความเพียร ฯลฯ ในคำว่า ประคองจิต ฯลฯ

ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น การปรรวาทความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ ขวนขวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความมุ่งมั่น

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยการตั้งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มุ่งมั่น

เพียรรักษาสภาธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดแล้วไม่ให้เสื่อม^{๗๐} ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวาทความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลื่อนหาย ภิกษุโยภาภ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่ แห่งสภาธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดแล้ว ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญมานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออก จากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละเทวีฎฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาญาณ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวาทความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลื่อนหาย ภิกษุโยภาภ ไพบูลย์ เจริญ เต็มที่แห่งสภาธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดแล้ว

คำว่า เพื่อความดำรงอยู่ อธิบายว่า ความดำรงอยู่อันใด นั้น เป็นความไม่เลอะเลือน ความ ไม่เลอะเลือนอันใด นั้นเป็นความภิกษุโยภาภ ความภิกษุโยภาภอันใด นั้นเป็นความไพบูลย์ ความไพบูลย์ อันใด นั้นเป็นความเจริญ ความเจริญอันใด นั้นเป็นความบริบูรณ์

ในคำว่า สร้างฉันทะ นั้น ฉันทะ เป็นโฉน ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ ประสงค์จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทะ ภิกษุทำฉันทะให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้

^{๗๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๒/๓๓๖.

ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิดให้บังเกิดเฉพาะ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สร้างฉันทะ

ในคำว่า พยายาม นั้น ความพยายาม การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยอินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความพยายาม

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พยายาม

ในคำว่า ปรารถนาความเพียร นั้น ความเพียร การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยอินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุปรารถนา ปรารถนาคด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ปรารถนาความเพียร

ในคำว่า ประคองจิต นั้น จิต มโน มานัส ทัฬหี ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต ภิกษุประคอง ประคองด้วยดี อุปถัมภ์ค้ำชู จิตนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า

ประคองจิต

ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น สัมมัปปธาน การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยอินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมัปปธาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่า สัมปัตตด้วยสัมมัปปธาน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึง นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยอินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมัปปธาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปัตตด้วยสัมมัปปธาน

สัมปธาน ๔ เป็นกุศลอย่างเดียว

สัมปธาน ๔ ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี ที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา ก็มี

สัมปธาน ๔ เป็นเหตุให้เกิดวิบาก

สัมปธาน ๔ กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือและไม่เป็นอารมณ์ของ
อุปาทาน

สัมปธาน ๔ กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส สัมปธาน ๔ ที่มี
ทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มี ที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ก็มี ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มี ที่สหระคตด้วยปีติก็มี
ที่สหระคตด้วยสุขก็มี ที่สหระคตด้วยอุเบกขาก็มี

สัมปธาน ๔ ไม่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ไม่มีเหตุต้อง
ประหารด้วยโสตาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ สัมปธาน ๔ เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นของ
เสขบุคคล เป็นอัปมาณะ มีอัปมาณะเป็นอารมณ์ เป็นชั้นประณีต มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอน
ไม่ใช่มีมรรคเป็นอารมณ์ มีมรรคเป็นเหตุ ที่มีมรรคเป็นอธิปัตติก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีมรรคเป็นอธิปัตติก็มี ที่
เกิดขึ้นก็มี ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็มี แต่กล่าวไม่ได้ว่า จักเกิดขึ้นแน่นอน ที่เป็นอธิปัตติก็มี ที่เป็นอนาคตก็มี ที่เป็น
ปัจจุบันก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีปัจจุบันธรรมเป็น
อารมณ์ก็มี ที่เป็นภายในตนก็มี ที่เป็นภายนอกตนก็มี ที่เป็นภายในตนและภายนอกตนก็มี มีธรรม
ภายนอกตนเป็นอารมณ์ เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้

สัมปธาน ๔ ไม่เป็นเหตุ แต่มีเหตุ สัมปยุตด้วยเหตุ แต่กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุและมีเหตุ
หรือมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ หรือสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ
สัมปธาน ๔ ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ ไม่เป็น
รูป เป็นโลกุตตระ จิตบางดวงรู้ได้ จิตบางดวงรู้ไม่ได้ ไม่เป็นอาสวะ ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ วิปยุต
จากอาสวะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ หรือเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็น
อาสวะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ หรือสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ
วิปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ไม่เป็นสังโยชน์ ฯลฯ ไม่เป็นคันถะ ฯลฯ ไม่เป็นโอชะ
 ฯลฯ ไม่เป็นโยคะ ฯลฯ ไม่เป็นนิรวัน ฯลฯ ไม่เป็นปรามาส ฯลฯ รับรู้อารมณ์ได้ สัมปธาน ๔ ไม่เป็น
จิต เป็นเจตสิก สัมปยุตด้วยจิต ระคนกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน เกิดพร้อมกับจิต เป็นไปตามจิต ระคน
กับจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน ระคนกับจิตมีจิตเป็นสมุฏฐานและเกิดพร้อมกับจิต ระคนกับจิตมีจิตเป็น
สมุฏฐานและเป็นไปตามจิต เป็นภายนอก ไม่เป็นอุปาทายรูป กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่
ยึดถือ ไม่เป็นอุปาทาน ฯลฯ ไม่เป็นกิเลส ฯลฯ ไม่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน
 ๓ ไม่มีเหตุต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ที่มีวิตกก็มี ที่ไม่มีวิตกก็มี ที่มีวิจารณ์
 มี ที่ไม่มีวิจารณ์ก็มี ที่มีปีติก็มี ที่ไม่มีปีติก็มี ที่สหระคตด้วยปีติก็มี ที่ไม่สหระคตด้วยปีติก็มี ที่สหระคตด้วยสุขก็มี

มี ที่ไม่สหระคตด้วยสุขก็มี ที่สหระคตด้วยอุเบกขาก็มี ที่ไม่สหระคตด้วยอุเบกขาก็มี ไม่เป็นกามาวจร ไม่ เป็นรูปาวจร ไม่เป็นอรูปาวจร ไม่นับเนื่องในวิภวทุกข์ เป็นเหตุนำออกจากวิภวทุกข์ ให้ผลแน่นอน ไม่มี ธรรมอื่นยิ่งกว่า ไม่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้”

๒.๒.๓ อธิธิบาท ๔

“อธิธิบาท^{๗๑} คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จความเจริญ หรือเป้าหมายสู่ ความสำเร็จความเจริญ มี ๔ ประการคือ

๒.๒.๓.๑ ฉันทิทธิบาท^{๗๒} ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ คือ ฉันทะ ความชอบใจ ทำ พอใจรักใคร่ในสิ่งที่ทำนั้น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอธิธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธาน สังขาร ภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ ภิกษุนั้นสร้าง ฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิกษุโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทะ

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิ

การปรรวณความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความ พยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดถอย ความไม่ ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยนทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ นี้ เรียกว่า ปธานสังขาร

ประมวลย่อฉันทสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่า ฉันทสมาธิและ ปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึง เรียกว่า ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร

คำว่า อธิธิ มีอธิบายว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี กิริยาที่สำเร็จ กิริยาที่สำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้เฉพาะ ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง การทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรมเหล่านั้น

^{๗๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๕/๓๔๒.

^{๗๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๕/๓๔๒

คำว่า อธิบาท มีอธิบายว่า เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นของบุคคลผู้เป็นอย่างนั้น ผู้เป็นโดยอาการนั้น คือผู้ได้ธรรมที่มีฉันทะเป็นต้น

คำว่า เจริญอธิบาท มีอธิบายว่า ภิกษุเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า เจริญอธิบาท

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญฉันทะที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวิภวทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทณฺธิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทิทธิบาท สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยฉันทิทธิบาท”

๒.๒.๓.๒ “วิธียธิบาท ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ คือ วิธียะ ความตั้งใจทำเพียรหมั่นประกอบในสิ่งที่ทำนั้น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอธิบาทที่ประกอบด้วยวิธีสมาธิและปธานสังขาร ภิกษุทำวิธียะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า วิธีสมาธิ ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด ภิกษุนั้นสร้างฉันทะพยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิชโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ประมวลย่อวิธีสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่า วิธีสมาธิและปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้

คำว่า อธิ มีอธิบายว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี กิริยาที่สำเร็จ กิริยาที่สำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้เฉพาะ ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง การทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรมเหล่านั้น

คำว่า อธิบาท มีอธิบายว่า เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณ ชั้นของบุคคลผู้เป็นอย่างนั้น ผู้เป็นโดยอาการนั้น คือผู้ได้ธรรมที่มีฉันทะเป็นต้น

คำว่า เจริญอธิบาท มีอธิบายว่า ภิกษุเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า เจริญอธิบาท

การปรรากความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิธียะ วิธียนิทริย วิธียพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วิธียะ

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิ

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความพยายาม ความอดุทธสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขารนี้ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร”

๒.๒.๓.๓ “จิตตติธิบาท^{๗๓} ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ คือ จิตตะ ความตั้งใจ ทำ เอาใจฝักใฝ่ในสิ่งที่ทำนั้น ไม่ทอดทิ้งธุระ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอุทฺธิบาทที่ประกอบด้วย จิตตสมาธิและปธานสังขาร

ภิกษุเจริญอุทฺธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร ภิกษุทำจิตให้เป็นอธิบดี แล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า จิตตสมาธิ

ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด เพื่อละบาปอกุศลธรรมอันเกิดแล้ว เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลื่อยหาย ภัยโยภภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ประมวलय่จิตตสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่า จิตตสมาธิและปธานสังขาร

ภิกษุเจริญอุทฺธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญ ฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมุขมิตต์น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุมุขมิตต์นที่เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมย์ใด ในสมย์นั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญอุทฺธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร

บรรดาสภาวะธรรมเหล่านั้น จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต

สมาธิ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรคนับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ

^{๗๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๒/๓๔๕.

ชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่
ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีรียนทรีย์ วีรียพละ
สัมมาวายามะ วีรียสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว
เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยจิตนี้ ด้วยสมาธินี้ และด้วยปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้
เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร

ในคำว่า อธิธิ มีอธิบายว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี กิริยาที่สำเร็จ กิริยาที่สำเร็จ
ด้วยดี ความได้ ความได้เฉพาะ ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง การทำให้แจ้ง ความเข้าถึง
สภาวะธรรมเหล่านั้น

ในคำว่า อธิธิบาท มีอธิบายว่า ความกระทบ ฯลฯ การประคอง ความไม่ฟุ้งซ่านของบุคคล
ผู้เข้าถึงสภาวะธรรมเหล่านั้น

ในคำว่า เจริญอธิธิบาท มีอธิบายว่า ภิกษุเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งสภาวะธรรม
เหล่านั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า เจริญอธิธิบาท

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึง
นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่
เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น การปรารภความเพียรทางใจ ความ
ขมกั้เข้มข้ม ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง
ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ
วีริยะ วีรียนทรีย์ วีรียพละ สัมมาวายามะ วีรียสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้
เรียกว่า วิริยธิธิบาท สภาวะธรรมที่เหลือชื่อว่า สัมปยุตด้วยวิริยธิธิบาท

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึง
นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่
เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น จิต มโน มานัส หทัย ปณฺฑระ มโน มนายตนะ
มโนนทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิตติธิธิบาท สภาวะธรรมที่
เหลือชื่อว่า สัมปยุตด้วยจิตติธิธิบาท”

๒.๒.๓.๔ “วิมังสีธิธิบาท”^{๗๔} ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ คือ วิมังสา ความ
เข้าใจทำ การใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผลในสิ่งที่ทำนั้น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอธิธิบาทที่
ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร

^{๗๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๕/๓๔๖.

ภิกษุเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร ภิกษุทำวิมังสาให้เป็น
อธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า วิมังสาสมาธิ

ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศล
ธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด เพื่อ
ความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิชโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ธรรมเหล่านี้
เรียกว่า ปธานสังขาร

ประมวลย่อวิมังสาสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่าวิมังสาสมาธิ
และปธานสังขาร

บรรดาธรรมเหล่านั้น วิมังสา คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจย
ธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะ
ที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่อง
ทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏึก ปัญญา ปัญญินทรีย์
ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา
ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้
เรียกว่า วิมังสา

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิ

การบรรเทาความเพียรทางใจ ความขม่มักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความ
พยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่
ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ
วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว
เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึง
เรียกว่า ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร

คำว่า อิทธิ มีอธิบายว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี กิริยาที่สำเร็จ กิริยาที่สำเร็จด้วยดี
ความได้ ความได้เฉพาะ ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง การทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรมเหล่านั้น

คำว่า อิทธิบาท มีอธิบายว่า เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธของ
บุคคลผู้เป็นอย่างนั้น

คำว่า เจริญอิทธิบาท มีอธิบายว่า ภิกษุเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น
จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึง

นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร

วิมังสา คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้ อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า วิมังสา

ความตั้งมั่นแห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สมาธิ

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร

คำว่า อิทธิ มื่อธิบายว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี กิริยาที่สำเร็จ กิริยาที่สำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้เฉพาะ ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง การทำให้แจ้ง ความเข้าถึงสภาวะธรรมเหล่านั้น

คำว่า อิทธิบาท มื่อธิบายว่า ความกระทบ ฯลฯ การประคอง ความไม่ฟุ้งซ่านของบุคคลผู้เป็นอย่างนั้น

คำว่า เจริญอิทธิบาท มื่อธิบายว่า ภิกษุเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งสภาวะธรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่

ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า วิมังสทธิบาท สภาวะธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยวิมังสทธิบาท”

๒.๒.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์^{๗๕} คือ ความเป็นใหญ่ มี ๕ ประการคือ

๒.๒.๔.๑ “สัทอินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเชื่อ สัทอินทรีย์ ศรัทธา ความเชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทอินทรีย์ สัทธาพละ นี้เรียกว่า สัทอินทรีย์”

๒.๒.๔.๒ “วิริยอินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเพียร วิริยอินทรีย์ การปรารภ ความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวน ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วิริยอินทรีย์”

๒.๒.๔.๓ “สติอินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความระลึกได้ สตินทรีย์ สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลหาย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สตินทรีย์”

๒.๒.๔.๔ “สมาธิอินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความตั้งมั่น สมาธิอินทรีย์ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิอินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิอินทรีย์”

๒.๒.๔.๕ “ปัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความรู้ ปัญญินทรีย์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฎฐิ นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์”

๒.๒.๕ พละ ๕

^{๗๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๐/๒๐๐.

“พละ คือ กำลัง ๕ ประการคือ

๒.๒.๕.๑ สัทธาพละ กำลังความเชื่อ

๒.๒.๕.๒ วิริยพละ กำลังความเพียร

๒.๒.๕.๓ สติพละ กำลังความระลึกได้

๒.๒.๕.๔ สมาธิพละ กำลังความตั้งมั่น

๒.๒.๕.๕ ปัญญาพละ กำลังความรู้

ในพละ ๕ คือกำลัง ๕ มีเนื้อความเป็นทำนองเดียวกันกับอินทรี ๕ ที่ได้นำมากล่าวให้ปรากฏไว้แล้วข้างต้น จึงงดกล่าวซ้ำในที่นี้อีก เพราะต่างกันที่พยัญชนะเท่านั้น”

๒.๒.๖ โภชณังค ๗

๒.๒.๖.๑ “สติสัมโพชณังค หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสติ กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติและปัญญาอันยิ่ง เป็นผู้ระลึกได้ ระลึกถึงกิจที่ทำไว้นานๆ หรือวาจาที่กล่าวไว้นานๆ ได้ นี้เรียกว่า สติสัมโพชณังค ได้แก่ สติในธรรมภายในตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี สติในธรรมภายในตน ก็คือ สติสัมโพชณังค ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงสติในธรรมภายนอกตน ก็คือสติสัมโพชณังค ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญสติสัมโพชณังคที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

๒.๒.๖.๒ “ฉัมมวิจยสัมโพชณังค หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือฉัมมวิจยะ กล่าวคือ ภิกษุเป็นผู้นับถืออยู่อย่างนั้น วิจย เลือกรส รส ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ฉัมมวิจยสัมโพชณังค ได้แก่ ความเลือกรสธรรมในธรรมภายในตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี ความเลือกรสธรรมในธรรมภายในตน ก็คือ ฉัมมวิจยสัมโพชณังค ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงความเลือกรสธรรมในธรรมภายนอกตน ก็คือ ฉัมมวิจยสัมโพชณังค ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญฉัมมวิจยสัมโพชณังค ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

๒.๒.๖.๓ “วิริยสัมโพชณังค หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือวิริยะ กล่าวคือ ความเพียร ความไม่ย่อท้อ อันภิกษุผู้นับถือวิจย เลือกรส รส ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญาปรารภแล้ว นี้เรียกว่า วิริยสัมโพชณังค ได้แก่ ความเพียรทางกายก็มี ทางใจก็มี ความเพียรทางกาย ก็คือ วิริยสัมโพชณังค ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงความเพียรทางใจ ก็คือ วิริยสัมโพชณังค ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญวิริยสัมโพชณังค ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

๒.๒.๖.๔ “ปิติสัมโพชณังค หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือปิติ กล่าวคือ ปิติที่ปราศจากอามิสย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียร นี้เรียกว่า ปิติสัมโพชณังค ได้แก่ ปิติที่มีทั้ง

วิตกและวิจารณ์ก็มี ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มี ปิติที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็คือ ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไป เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงปิติที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ก็คือ ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อม เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ปิติที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มี ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มี ปิติที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็คือ ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึง ปิติที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ก็คือ ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญปิติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

๒.๒.๖.๕ “ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือปัสสัทธิ กล่าวคือ กายก็ดี จิตก็ดี ของภิกษุผู้มีใจเอิบอ้อม ย่อมสงบระงับ นี้เรียกว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ได้แก่ กายปัสสัทธิก็มี จิตตปัสสัทธิก็มี กายปัสสัทธิ ก็คือ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อ ความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงจิตตปัสสัทธิ ก็คือ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความ ตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความ ปล่อยวาง”

๒.๒.๖.๖ “สมาธิสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสมาธิ กล่าวคือ จิตของภิกษุผู้มีกายสงบ ผู้มีความสุข ย่อมตั้งมั่น นี้เรียกว่า สมาธิสัมโพชฌงค์ ได้แก่ สมาธิที่มี ทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มี ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มี สมาธิที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ก็คือ สมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อม เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงสมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ก็คือ สมาธิสัม โพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

๒.๒.๖.๗ “อุเบกขาสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ อุเบกขา กล่าวคือ ภิกษุนั้นเป็นผู้วางเฉยด้วยจิตที่ตั้งมั่นอย่างนั้น นี้เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ได้แก่ อุเบกขาในธรรมภายในตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี อุเบกขาในธรรมภายในตน ก็คือ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงอุเบกขาในธรรม ภายนอกตน ก็คือ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”^{๗๖}

อนึ่ง โพรธิปักขิยธรรม ในบางแห่งตรัสหมายถึงโพชฌงค์ ๗ เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ก็โพรธิปักขิยธรรมเป็นไฉน? คือ สัทธินทรีย์ เป็นโพรธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไป เพื่อความตรัสรู้ วิริยินทรีย์ ... สตินทรีย์ ... สมาธินทรีย์ ... ปัญญินทรีย์ เป็นโพรธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไป เพื่อความตรัสรู้

^{๗๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๒/๓๕๘.

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสัตว์ดิรัจฉานทุกจำพวก สีมฤคราชา โลกกล่าวว่าเป็นยอดของสัตว์เหล่านั้น เพราะมีกำลัง มีฝีมือ มีความกล้า ฉันทะ บรรดาโพธิปักขิยธรรม ทุกอย่าง ปัญญาทริย เรา กล่าวว่าเป็นยอดแห่งโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ฉันทะเหมือนกัน”

ส่วนที่ตรัสหมายถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการโดยตรง เช่น

“ภิกษุเป็นผู้มีธรรมงามอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเนื่องๆ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีธรรมงามอย่างนี้แล ภิกษุเป็นผู้มีศีลงาม มีธรรมงาม ด้วยประการดังนี้ คือ

๑. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญสติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้)
๒. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเพียร)
๓. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร)
๔. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญปีติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ)
๕. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบใจ)
๖. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น)
๗. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง)”^{๗๗}

๒.๒.๗ อริยมรรค ๘

๒.๒.๗.๑ “สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นอริยสัจ กล่าวคือ ญาณ ได้แก่ ปัญญา อันหมายถึง กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความคัดสรร ความจำแนก ความแจกแจง ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ชาญฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ภาวะที่รู้

^{๗๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๓/๘๕.

ลึก ภาวะที่รู้กว้าง ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคิด ความวิเคราะห์ ความวิจารณ์ ความใคร่ครวญ ปัญญา เหมือนแผ่นดิน ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนประทัด ปัญญาญ ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท แสงสว่างคือปัญญา ความสว่างคือปัญญา ปัญญาประจวบประทีป ปัญญาประจวบดวงแก้ว ปัญญา ประจวบตั้งอาวุธ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ เหล่าใต้นี้ท่านเรียกว่า สัมมาทิฏฐิ”^{๗๘}

๒.๒.๗.๒ “สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ คือ ความตริก ความตริกโดยอาการต่างๆ ฯลฯ สัมมาสังกัปปะ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค ความดำริละไว้ในอนุสสวิตก”

๒.๒.๗.๓ “สัมมาวาจา ความเจรจาชอบ คือ ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนา เป็นเหตุเว้นจากวจีทุจริต ๔ การไม่ทำ การเลิกทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุ (แห่งวจีทุจริต ๔) สัมมาวาจา อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค เว้นจากวจีทุจริต ๔ ประการ ได้แก่ พุดปด พุดเพื่อเจ้อ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ”

๒.๒.๗.๔ “สัมมากัมมันตะ ความทำางานชอบ คือ ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้นจากกายทุจริต ๓ การไม่ทำ การเลิกทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุ (แห่งกายทุจริต ๓) สัมมากัมมันตะ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค เว้นจากกายทุจริต ๓ ประการ ได้แก่ ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม”

๒.๒.๗.๕ “สัมมาอาชีวะ ความเลี้ยงชีพชอบ คือ ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้นจากมิฉฉาชีพ การไม่ทำ การเลิกทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุ (แห่งมิฉฉาชีพ) สัมมาอาชีวะ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค เว้นจากการเลี้ยงชีพในทางที่ ผิด ได้แก่ เว้นจากมิฉฉาอาชีวะทั้งสิ้น”

๒.๒.๗.๖ “สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ คือ การปรารภความเพียรทางใจ ความ ชะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค ความ เพียรในสัมมปปธาน ๔”

๒.๒.๗.๗ “สัมมาสติ ความระลึกชอบ คือ สติ ความตามระลึก ความทวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลหาย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค ความระลึกในสติปัฏฐาน ๔”

๒.๒.๗.๘ “สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ คือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ฯลฯ

^{๗๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๖/๑๐๑.

สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค ความเจริญในฉันทัง ๘ หรือ ๙”

คุณค่าประโยชน์ของโพธิปักขิยธรรม

ในด้านคุณค่าประโยชน์อย่างยิ่งของโพธิปักขิยธรรมนั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงประโยชน์แห่งการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวดไว้ในอัครคัมภีร์สุตตร แห่งที่ฆนิกาย ปาฎิกวรรค ว่า

“กษัตริย์ก็ดี พราหมณ์ก็ดี แพศย์ก็ดี ศูทรก็ดี ผู้สรวมกาย สรวมวาจา สรวมใจอยู่ อาศัยซึ่งการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวดแล้ว จะปรินิพพานในโลกนี้ทีเดียว

แม้สมณะผู้สรวมกาย สรวมวาจา สรวมใจ อาศัยซึ่งการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวดแล้ว จักปรินิพพานในโลกนี้ทีเดียว

บรรดาวรรณะทั้ง ๔ เหล่านี้ ผู้ใดเป็นภิกษุอรหันตชีนาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ผู้นั้นเรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศกว่าคนทั้งหลายในวรรณะ ๔ เหล่านี้ โดยธรรมเท่านั้น ไม่ใช่โดยอธรรม เพราะธรรมเท่านั้นประเสริฐที่สุดในหมู่ชนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

ในหมู่ชนที่ถือโคตรเป็นใหญ่

กษัตริย์จัดว่าประเสริฐที่สุด

ส่วนท่านผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ

จัดว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่เทพและมนุษย์”^{๗๙}

แม้เหล่าทวยเทพเทวดาก็นิยมชมชอบสรรเสริญนอบน้อมผู้เจริญโพธิปักขิยธรรม ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงการปฏิบัติโพธิปักขิยธรรมไว้ในขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ติกนิบาต จตุตถวรรค เทวสัททสุตตราว่า

“โอกาสที่อริยสาวกบำเพ็ญเพียรด้วยการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวด เทวดาย่อมเปล่งเสียงออกไปในหมู่เทวดาว่า อริยสาวกนี้ กำลังรบกับเหล่ามาร มีกิเลสมาเป็นต้น นี่เป็นเสียงของเทวดาข้อที่ ๒ ที่เปล่งออกไปเพราะอาศัยโอกาส

โอกาสที่อริยสาวกทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เทวดาย่อมเปล่งเสียงออกไปในหมู่เทวดาว่า อริยสาวกนี้ชนะสงครามแล้ว เอาชนะได้ขาด จึงครอบครองตำแหน่งความเป็นใหญ่ในสงครามนั้นนั่นแล นี่เป็นเสียงของเทวดาข้อที่ ๓ ที่เปล่งออกไปเพราะอาศัยโอกาส

แม้เทวดาเห็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ผู้ชนะสงครามกิเลส ทรงคุณธรรมยิ่งใหญ่

^{๗๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๐-๗๒/๑๐๑-๒.

ปราศจากความสะทสะถ้าน
ยอมมอบน้อมพร้อมกับกล่าวว่า
ท่านบุรุษอาชาไนย ขอนอบน้อมต่อท่าน
ผู้ครอบงำกิเลสที่ชนะได้ยาก
เอาชนะเสนาของมัจจุราชอันไม่มีใครกั้นไว้ได้ ด้วยวิโมกข์
เทวดาย่อมมอบน้อมท่านผู้มีจิตบรรลอรหัตตผลแล้ว
ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล
เพราะท่านไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งมัจจุราช
เทวดาจึงนอบน้อมต่อท่าน”^{๘๐}

พระพุทธองค์ทรงยกย่องให้ความสำคัญต่อการเจริญโพธิปักขิยธรรมเป็นเอกประการ
อย่างมากว่า เป็นผู้มึศีลงาม มีธรรมงาม และมีปัญญางาม ดังที่ตรัสไว้ในในขุททกนิกาย อิติวุตตะ
ติกนิบาต ปัญจวรรค กัลป์ยานสึลสูตรว่า

“เป็นผู้มึศีลงาม มีธรรมงาม และมีปัญญางาม เราจึงเรียกว่า เป็นพระอรหันต์แท้จริง อยู่
จบพรหมจรรย์ เป็นบุรุษผู้สูงสุดในธรรมวินัยนี้

ผู้มึศีลงาม เป็นอย่างไร?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มึศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจระ
และโคจรอยู่ มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มึ
ศีลงามอย่างนี้แล เป็นผู้มึศีลงาม ด้วยอาการดังกล่าวนี้

ผู้มึธรรมงาม เป็นอย่างไร?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรติดต่อกันด้วยการเจริญโพธิปักขิยธรรม
๓๗ ประการอยู่เสมอ ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มึธรรมงามอย่างนี้แล เป็นผู้มึศีลงาม มีธรรมงาม ด้วยอาการ
ดังกล่าวนี้

ผู้มึปัญญางาม เป็นอย่างไร?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้น
ไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มึปัญญางามอย่างนี้แล

ภิกษุเป็นผู้มึศีลงาม มีธรรมงาม และมีปัญญางาม ด้วยอาการดังกล่าวนี้ เราจึงเรียกว่า เป็น
พระอรหันต์แท้จริง อยู่จบพรหมจรรย์ เป็นบุรุษผู้สูงสุดในธรรมวินัยนี้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์

^{๘๐} ขุ.ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๖๐/๔๔๖.

ตรีศเรียกภิกษุผู้ไม่มีความชั่วทางกาย วาจา ใจ
มีหิริครองใจนั้นว่า เป็นผู้มศีลงาม

ตรีศเรียกภิกษุผู้บำเพ็ญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ
มาแล้วเป็นอย่างดี ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องพัวพันนั้นว่า
เป็นผู้มศีลธรรมงาม

ตรีศเรียกภิกษุผู้รู้แจ้งความสิ้นทุกข์ของตนในอัฐภาพนี้เท่านั้น
ผู้หาอาสวะมิได้นั้นว่า เป็นผู้มปัญญางาม

ตรีศเรียกภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยธรรมมีศีลเป็นต้นนั้น
ผู้ไม่มีทุกข์ ตัดความสงสัยได้แล้ว
ไม่อาศัยโลกทั้งปวง ละกิเลสทุกอย่างในโลกได้หมดสิ้น
ว่าเป็นผู้มปัญญางาม”^{๘๑}

นางเทพธิดาผู้มีหมู่เทพนารีห้อมล้อม ดุจท้าวสักกเทวราช เทียวชมไปโดยรอบใน
สวนจิตรลดาอันน่านรมย์ เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอยู่ ดุจดาวประกายพริ้ว เพราะบุญอะไร
ผิวพรรณเธอจึงงามเช่นนี้ ผลอันพึงปรารถนาจึงสำเร็จแก่เธอในวิมานนี้ และโภคะทั้งมวลล้วนน่าพอใจ
จึงเกิดขึ้นแก่เธอ เทพธิดาผู้มีอานุภาพมาก อันพระมหาโมคคัลลานะถามว่า เมื่อเธอเกิดเป็นมนุษย์ได้
ทำบุญอะไรไว้ เพราะบุญอะไรเธอจึงมีอานุภาพรุ่งเรือง และมีรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้
เทพธิดานั้นดีใจที่พระมหาโมคคัลลานะถาม จึงตอบปัญหาผลกรรมไปตามที่พระเถระถาม ดังที่
กล่าวไว้ในขุททกนิกาย วิมานวัตถุ [อิตถีวิมาน] จิตตลตาวรรค ทาสีวิมานว่า

“เมื่อดิฉันเกิดเป็นมนุษย์อยู่ในหมู่มนุษย์ เป็นคนใช้ ทำงานรับใช้ผู้อื่นอยู่ในสกุลหนึ่ง เป็น
อุบาสิกาของพระสมณโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระจักขุ ทรงพระยศ ดิฉันได้มีความพากเพียร
ออกจากกิเลส เมื่อดิฉันรักษาศีล ทำมณสิการในกรรมฐานอยู่ ๑๖ ปี กรรมฐานกล่าวคือ โพธิปักขิยธรรม
๓๗ ประการได้สำเร็จแก่ดิฉัน ด้วยอานุภาพแห่งการมณสิการนั้น การออกไปจากกิเลสได้เกิดมีแก่ดิฉัน
ในศาสนาของพระศาสดาผู้ทรงพระคุณคงที่ เพราะมีมณสิการมั่นอยู่ในใจว่า แม้ถึงร่างกายนี้จะแตก
สลายไปก็ตามที่ การที่เราจะหยุดความเพียรในการเจริญกรรมฐานนี้ จะไม่มีเป็นอันขาด ขอเชิญท่านดู
ผลแห่งความเพียรออกจากกิเลส ซึ่งดิฉันผู้มีความรู้น้อย ได้บรรลุอุริยมรรคอันมีสิกขาบท ๕ เป็น
อุปนิสัย เป็นทางสวัสดิ เป็นเหตุถึงความเกษม ไม่มีขวากหนามคือกิเลส เป็นสภาวะที่ (ตณหาและทิฏฐิ)
ยึดเหนี่ยวไม่ได้ เป็นทางตรงที่สัตบุรุษทั้งหลายประกาศแล้วนี้เกิด

ท้าวสักกเทวราชผู้ทรงอำนาจเชิญดิฉันมา เหล่าดุริยเทพหกหมื่นองค์ ช่วยกันปลุกเร้าดิฉัน

^{๘๑} ขุ.ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๓๗/๔๗๒.

ให้เกิดปีติโสมนัส ได้แก่ เทพบุตรมีนามว่าอาลัมพะ คัคกระ ภิมะ สาธวาที ปสังสิยะ โปกขระและ
สุผัสสะ เหล่าเทพธิดาน้อยๆ มีนามว่า วิณา โมกขา นันทา สุนันทา โสณทินนา สุจิมหิตา อลัมพสา
มิสสเกสีและบุณฑริกา อนึ่ง เทพกัญญาอีกพวกหนึ่ง คือ เอณีสสา สุผัสสา สุภัททา และมฤวาทินี ผู้
ประเสริฐกว่านางอัปสรทั้งหลาย ผู้มีหน้าที่ปลุกเร้าให้เกิดปีติโสมนัส เทวดาเหล่านั้น พอได้เวลาก็เข้ามา
หาดิฉัน เสนอสนองด้วยวาจาว่า ยินดีว่า เอาเถอะ พวกเราจักพ้อนรำ ขับร้อง บำเรอเธอให้รื่นรมย์
สถานที่ที่ดิฉันได้รับในบัดนี้ มิใช่สถานที่สำหรับคนที่ไม่ได้ทำบุญไว้ แต่เป็นสถานที่สำหรับคนที่ได้
ทำบุญไว้แล้วเท่านั้น ไม่มีความโศก น่าเพลิดเพลิน เจริญใจ เป็นอุทยานกว้างใหญ่ของเหล่าเทพชั้น
ไตรทศเช่นนี้ ย่อมเกิดมีสำหรับผู้มีบุญเท่านั้น ผู้ไม่ได้ทำบุญไว้ ย่อมไม่มีความสุขทั้งในโลกนี้และโลก
หน้า ส่วนผู้มีบุญอันได้บำเพ็ญแล้ว ย่อมมีความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า อันบุคคลผู้ปรารถนา เพื่อ
สถิตร่วมกับเทวดาชาวไตรทศเหล่านั้น ควรจะบำเพ็ญกุศลไว้ให้มาก เพราะว่าผู้มีบุญอันก่อสร้างไว้
แล้ว ย่อมเปรียบพร้อมด้วยโภคสมบัติ รั้งบังเทิงอยู่ในสวรรค์”^{๒๖}

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ว่า
ด้วยวิชชา ๘ อันได้แก่ วิปัสสนาญาณ มโนมยิทธิญาณ อิทธิวิธญาณ ทิพยโสตญาณ เจโตปริยญาณ
บุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวกขยญาณ

“ภิกษุณั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การ
งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรา
นี้แล มีรูปประกอบด้วยมหาภูต ๔ เกิดแต่มารดาบิดา เติบโตขึ้นด้วยข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยง ต้อง
อบ ต้องนวดพื้น มีอันทำลายและกระจัดกระจายเป็นธรรมดา และวิญญาณของเรานี้ ก็อาศัยอยู่ในกาย
นี้ เนื่องจากอยู่ในกายนี้ มหาบพิตร เปรียบเหมือน แก้วไพฑูรย์อันงาม เกิดเองอย่างบริสุทธิ์ แปรเปลี่ยน
นายช่างเจียรระไนดีแล้ว สุกใสแวววาว สมส่วนทุกอย่าง มีด้ายเขียวเหลืองแดงขาวหรือนวลร้อยอยู่ใน
นั้น บุรุษมีจักขุจะพึงหยิบแก้วไพฑูรย์นั้นวางไว้ในมือแล้วพิจารณาเห็นว่า แก้วไพฑูรย์นี้งาม เกิดเอง
อย่างบริสุทธิ์ แปรเปลี่ยน นายช่างเจียรระไนดีแล้ว สุกใสแวววาว สมส่วนทุกอย่าง มีด้ายเขียวเหลือง
แดงขาวหรือนวลร้อยอยู่ในแก้วไพฑูรย์นั้นฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นแล เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มี
กิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อ
ญาณทัสสนะ เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรานี้แลมีรูป ประกอบด้วยมหาภูต ๔ เกิดแต่มารดาบิดา
เติบโตด้วยข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยง ต้องอบ ต้องนวดพื้น มีอันทำลายกระจัดกระจายเป็นธรรมดา
และวิญญาณของเรานี้ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ เนื่องจากอยู่ในกายนี้ มหาบพิตร นี้แหละสามัญผลที่เห็น
ประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญผลที่เห็นประจักษ์ช้อก่อนๆ

^{๒๖} ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๘/๒๙-๓๐.

ภิกษุหนึ่งเมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควบคุมการทำงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อนิรมิตรูปอันเกิดแต่ใจ คือนิรมิตรกายอื่นจากกายนี้ มีรูปเกิดแต่ใจ มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง มหาบพิตร เปรียบเหมือนบุรุษจะฟังชักไถ้ออกจากหญาปัลลิ่ง เขาจะฟังคิดเห็นอย่างนี้ว่า นี่หญาปัลลิ่ง นี่ไถ้ หญาปัลลิ่งอย่างหนึ่ง ไถ้อย่างหนึ่ง ก็แต่ไถ้ชักออกจากหญาปัลลิ่งนั่นเอง อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษจะฟังชักตาบออกจากฝัก เขาจะฟังคิดเห็นอย่างนี้ว่า นี่ตาบ นี่ฝักตาบอย่างหนึ่ง ฝักอย่างหนึ่ง ก็แต่ตาบชักออกจากฝักนั่นเอง อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษจะฟังชักงูออกจากคราบ เขาจะฟังคิดเห็นอย่างนี้ว่า นี่งู นี่คราบ งูอย่างหนึ่ง คราบอย่างหนึ่ง ก็แต่งูชักออกจากคราบนั่นเอง ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นแล เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควบคุมการทำงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ เธอย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อนิรมิตรูปอันเกิดแต่ใจ คือนิรมิตรกายอื่นจากกายนี้ มีรูปเกิดแต่ใจ มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง มหาบพิตร นี้แหละสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญผลที่เห็นประจักษ์ชอกก่อนๆ

ภิกษุหนึ่งเมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควบคุมการทำงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธี เธอบรรลุอิทธิวิธีหลายประการ คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายก็ได้ ทะลุฝากำแพงภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นดิ่งลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ลูบลำพระจันทร์พระอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มีอำนาจมากด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้ มหาบพิตร เปรียบเหมือนช่างหม้อหรือลูกมือของช่างหม้อผู้ฉลาด เมื่อนวดดินดีแล้ว ต้องการภาชนะชนิดใดๆ ฟังทำภาชนะชนิดนั้นๆ ให้สำเร็จได้ อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนช่างงาหรือลูกมือของช่างงาผู้ฉลาด เมื่อแต่งงาดีแล้ว ต้องการเครื่องงาชนิดใดๆ ฟังทำเครื่องงาชนิดนั้นๆ ให้สำเร็จได้ อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทองผู้ฉลาด เมื่อหลอมทองดีแล้ว ต้องการทองรูปพรรณชนิดใดๆ ฟังทำทองรูปพรรณชนิดนั้นๆ ให้สำเร็จได้ ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นแล เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควบคุมการทำงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธี เธอบรรลุอิทธิวิธีหลายประการ คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปได้ ทะลุฝากำแพงไปได้ ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นดิ่งลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ลูบลำพระจันทร์พระอาทิตย์ ซึ่งมีฤทธิ์มีอำนาจมากด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้ มหาบพิตร นี้แหละสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญผลที่เห็นประจักษ์ชอกก่อนๆ

ภิกษุหนึ่งเมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควบคุมการทำงาน

ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อทิพยโสตธาตุ เธอย่อมได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยทิพยโสตธาตุ อันบริสุทธิ์ล่องโสตของมนุษย์ มหาบพิตร เปรียบเหมือนบุรุษเดินทางไกล เขาจะฟังได้ยินเสียงกลองบ้าง เสียงตะโพนบ้าง เสียงสังข์บ้าง เสียงบัณเฑาะว์บ้าง เสียงเปิงมางบ้าง เขาจะฟังเข้าใจว่า เสียงกลองดังนี้บ้าง เสียงตะโพนดังนี้บ้าง เสียงสังข์ดังนี้บ้าง เสียงบัณเฑาะว์ดังนี้บ้าง เสียงเปิงมางดังนี้บ้าง ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นแล เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อทิพยโสตธาตุ เธอย่อมได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยทิพยโสตธาตุอันบริสุทธิ์ล่องโสตของมนุษย์ มหาบพิตร นี้แหละสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญผลที่เห็นประจักษ์ข้อก่อนๆ

ภิกษุ นั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ เธอย่อมกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นด้วยใจ คือจิตมีราคะ ก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ว่าจิตมีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ว่าจิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโมหะ จิตหตฺถุ ก็รู้ว่าจิตหตฺถุ หรือจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหรคต ก็รู้ว่าจิตเป็นมหรคต หรือจิตไม่เป็นมหรคต จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น มหาบพิตร เปรียบเหมือนหญิงสาวชายหนุ่มที่ขอการแต่งงาน เมื่อส่องดูเงาหน้าของตนในกระจกอันบริสุทธิ์สะอาด หรือในภาชนะน้ำอันใส หน้ามีไฟ ก็จะมีไฟ หรือหน้าไม่มีไฟ ก็จะมีไฟ หน้าไม่มีไฟ ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นแล เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ เธอย่อมกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นด้วยใจ คือจิตมีราคะ ก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ว่าจิตมีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ว่าจิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโมหะ จิตหตฺถุ ก็รู้ว่าจิตหตฺถุ หรือจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหรคต ก็รู้ว่าจิตเป็นมหรคต หรือจิตไม่เป็นมหรคต ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นมหรคต จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น มหาบพิตร นี้แหละสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญผลที่เห็นประจักษ์ข้อก่อนๆ

ภิกษุ นั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การ

งาน ตั่งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสสติญาณ เธอย่อมระลึกชาติก่อน ได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏวิวัฏฏกัปเป็นอันมาก บ้างว่า ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุข เสวยทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจติจากภพนั้นแล้วได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้น เราก้ได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่าง นั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจติจากภพนั้นแล้วได้ไปเกิดในภพนี้ เธอย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้ เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้ มหาบพิตร เปรียบเหมือนบุรุษจะพึงจาก บ้านตนไปบ้านอื่น แล้วจากบ้านนั้นไปยังบ้านอื่นอีก จากบ้านนั้นกลับมาสู่บ้านของตนตามเดิม เขาจะ พึงระลึกได้ดังนี้ว่า เราได้จากบ้านของเราไปบ้านโน้น ในบ้านนั้น เราได้ยืนอย่างนั้น ได้นั่งอย่างนั้น ได้พูดอย่างนั้น ได้นั่งอย่างนั้น เราได้จากบ้านแม้นั้นไปยังบ้านโน้น แม้ในบ้านนั้นเราก้ได้ยืนอย่างนั้น ได้ นั่งอย่างนั้น ได้พูดอย่างนั้น ได้นั่งอย่างนั้น แล้วเรากลับจากบ้านนั้น มาสู่บ้านของตนตามเดิม ดังนี้ ฉัน ไต ภิกษุก็ฉันนั้นแล เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การ งาน ตั่งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสสติญาณ เธอย่อมระลึกถึงชาติ ก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติ บ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติ บ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่า ในภพโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขทุกข์ อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจติจากภพนั้นแล้วได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก้มีชื่อ นั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียง เท่านั้น ครั้นจติจากภพนั้นแล้วได้มาเกิดในภพนี้ เธอย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้ง อาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้ มหาบพิตร นี้แหละสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้ง ประณีตกว่าสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ซื่อก่อนๆ

ภิกษุฉันเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การ งาน ตั่งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสสติญาณ เธอย่อมระลึกถึงชาติ ก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติ บ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติ บ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่า ในภพโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขทุกข์ อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจติจากภพนั้นแล้วได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก้มีชื่อ นั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียง เท่านั้น ครั้นจติจากภพนั้นแล้วได้มาเกิดในภพนี้ เธอย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้ง อาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้ มหาบพิตร นี้แหละสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้ง ประณีตกว่าสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ซื่อก่อนๆ

กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ เธอย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการฉะนี้ เปรียบเหมือนปราสาทตั้งอยู่ ณ ทาง ๓ แพร่งท่ามกลางพระนคร บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนปราสาทนั้น จะพึงเห็นหมู่ชนกำลังเข้าไปสู่เรือนบ้าง กำลังออกจากเรือนบ้าง กำลังสัญจรเป็นแถวอยู่ในถนนบ้าง นั่งอยู่ที่ทาง ๓ แพร่งท่ามกลางพระนครบ้าง เขาจะพึงรู้ว่า คนเหล่านี้เข้าไปสู่เรือน เหล่านี้ออกจากเรือน เหล่านี้สัญจรเป็นแถวอยู่ในถนน เหล่านี้นั่งอยู่ที่ทาง ๓ แพร่งท่ามกลางพระนคร ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นแล เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อรู้ชัดและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย เธอเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิถิยาทิฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิถิยาทิฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงอบาย หุคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ เธอย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการฉะนี้ มหาบพิตร นี้แหละสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญผลที่เห็นประจักษ์ชอก่อนๆ

ภิกษุฉันทนั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้อัสวสมุทัย นี้อัสวนิโรธ นี้อัสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเธอรู้เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี มหาบพิตร เปรียบเหมือนสระน้ำบนยอดเขา ไสสะอาด ไม่ขุ่นมัว บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนขอบสระนั้น จะพึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่างๆ บ้าง ก้อนกรวดและก้อนหินบ้าง ฝูงปลาบ้าง กำลังว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้างในสระน้ำ เขาจะพึงคิดอย่างนี้ว่า สระน้ำนี้ใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว หอยโข่งและหอยกาบต่างๆ บ้าง ก้อนกรวดและก้อนหินบ้าง ฝูงปลาบ้าง เหล่านี้กำลังว่ายอยู่บ้าง กำลังหยุดอยู่บ้างในสระน้ำนั้น ดังนี้ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นแล เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้อม

บทที่ ๓

กระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแห่งปัญญา คือศาสนาของท่านผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน พระพุทธเจ้าทรงอาศัยพระญาณตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ มีญาณคืออริยปัญญา เป็นประธาน เป็นผู้นำ จึงได้พระนามว่า “พุทธ” มิใช่ได้โดยบังเอิญหรืออาศัยเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ บันดาน แต่สำเร็จมาจากการบ่มเพาะปัญญาบารมี และบารมีอื่นๆ ทั้ง ๑๐ ทศ ในทั้ง ๓ ระดับ คือระดับ บารมีธรรมดา ๑๐ ระดับอุปบารมี ๑๐ และระดับปรมัตถบารมี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ทศ ที่พระองค์ ทรงสร้างสมบ่มเพาะด้วยกำลังความเพียรของพระองค์เองมาเป็นเวลาถึง ๒๐ อสงไขย กับอีกแสนกัป โดยมีเป้าหมายที่การตรัสรู้พระสัมโพธิญาณ โดยกระบวนการของญาณย่อมเข้าประกอบสนับสนุนกับ บทธรรมต่างๆ ทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมฺมา) และบทธรรมที่เป็นฝ่ายอัปายากฤต (อพฺยา กตา ธมฺมา) ยกเว้นบทธรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมฺมา) กล่าวคือกระบวนการของญาณจักไม่เข้าประกอบ สนับสนุนบทธรรมฝ่ายอกุศลทั้งสิ้นโดยเด็ดขาด อีกทั้งองค์ฌานทุกองค์ย่อมมีกระบวนการของญาณเข้า ประกอบสนับสนุนทั้งสิ้น

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ ประเภท^{๘๔}

๑. ปัญญาธิกพุทธเจ้า สร้างบารมีที่ยิ่งด้วยปัญญาเป็นเวลา ๔ อสงไขย กับอีกแสนกัป นับตั้งแต่ที่ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ หากรวมเวลาสร้างบารมีทั้งสิ้นนับตั้งแต่ตั้งความปรารถนาก็นับได้ ๒๐ อสงไขย กับอีกแสนกัป

๒. วิริยาธิกพุทธเจ้า สร้างบารมีที่ยิ่งด้วยวิริยะเป็นเวลา ๘ อสงไขย กับอีกแสนกัป นับตั้งแต่ที่ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ หากรวมเวลาสร้างบารมีทั้งสิ้นนับตั้งแต่ตั้งความปรารถนาก็นับได้ ๔๐ อสงไขย กับอีกแสนกัป

๓. สัทธาธิกพุทธเจ้า สร้างบารมีที่ยิ่งด้วยสัทธาเป็นเวลา ๑๖ อสงไขย กับอีกแสนกัป นับตั้งแต่ที่ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ หากรวมเวลาสร้างบารมีทั้งสิ้นนับตั้งแต่ตั้งความปรารถนาก็นับได้ ๘๐ อสงไขย กับอีกแสนกัป

พระพุทธเจ้าทุกประเภทเมื่อขณะเวลาตรัสรู้ ต้องตรัสรู้ด้วยญาณทัสสนะ คือ พระสัพพัญญุตญาณทั้งสิ้นเหมือนกันหมด แต่ขณะเวลาที่สร้างสมพระบารมีนั้นย่อมมีประเภทต่างๆ ได้ ดังกล่าวมานั้น อีกทั้งพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทุกประเภท ขณะเวลาที่สร้างสม บ่มบารมีก็ย่อมมีทั้งความแตกต่างด้านจุดแข็ง ความเข้มข้น และจำนวนเวลา เป็นต้น ซึ่งแตกต่าง

^{๘๔} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๙๖/๑๐๔.

หลากหลายกันไป แต่ขณะเวลาบรรลุนิยามก็ต้องบรรลุด้วยญาณทัสนะทั้งสิ้นเช่นเดียวกันหมด ไม่นอกไปจากญาณทัสนะอย่างเด็ดขาด ดังนั้น ในบทที่ ๒ ที่ผ่านมาก็ได้วิจยศึกษาถึงความสำคัญของญาณ และการจัดญาณลงเป็นประเภทต่างๆ แล้ว สำหรับในบทนี้จักได้วิจยศึกษาในกระบวนการของญาณ โดยกระบวนการของญาณย่อมเข้าประกอบสนับสนุนกับบทรกรรมต่างๆ ทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมฺมา) และบทรกรรมที่เป็นฝ่ายอัปยาคฤต (อพยาคตา ธมฺมา) ยกเว้นบทรกรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมฺมา) กล่าวคือกระบวนการของญาณจักไม่เข้าประกอบสนับสนุนบทรกรรมฝ่ายอกุศลทั้งสิ้นโดยเด็ดขาด อีกทั้งองค์ฌานทุกองค์ย่อมมีกระบวนการของญาณเข้าประกอบสนับสนุนทั้งสิ้น เพื่อให้สำเร็จกิจตามจุดประสงค์นั้นๆ ตามลำดับแห่งญาณ ๑๖ ต่อไปดังนี้ คือ

๓.๑ กระบวนการของญาณตามแนวทางแห่งญาณ ๑๖

๓.๒ สรุปรายบท

๓.๑ กระบวนการของญาณตามแนวทางแห่งญาณ ๑๖

กระบวนการของญาณมีการดำเนินไปตามลำดับในญาณ ๑๖ โดยไม่ข้ามลำดับกัน ญาณจักหยั่งรู้ไปตามลำดับญาณต่ำไปถึงญาณสูง โดยญาณที่เป็นเบื้องต้นกว่าจักเป็นกำลังส่งต่อให้แก่ญาณที่เป็นลำดับสูงกว่าขึ้นไปตามลำดับๆ ญาณมีทั้งที่เป็นโลกิยญาณ และที่เป็นโลกุตตรญาณ เริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น และปัจเจกชนญาณเป็นที่สุด ดังต่อไปนี้ คือ

๓.๑.๑ นามรูปปริจเฉทญาณ^{๘๕}

นามรูปปริจเฉทญาณ หมายความว่า วิธีแห่งญาณที่เห็นนามรูปโดยล่องแท้ กล่าวคือกำหนดแยกนามแยกรูปตามสภาวะที่เป็นจริงได้ สภาวะที่เป็นจริงก็คือสภาวะปรมาตฺถ์ อันล่องพ้นจากบัญญัติทั้งปวง ญาณที่พิจารณาหยั่งรู้เห็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรมทางรูปกาย และกำหนดหยั่งรู้เห็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรมทางใจ ซึ่งเป็นนามธรรม จนแยกนามและรูปออกจากกันได้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งสองนั้น ว่าส่วนนี้เป็นรูป ส่วนนี้เป็นนาม กล่าวคือมีความเห็นอันหมดจดบริสุทธิ์ ว่ารูปธรรมมีสภาพที่จะต้องมีความเปลี่ยนแปลงต้องชำระหลุดโรยเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา มีสภาพที่ต้องแปรปรวนไปเสมอ กล่าวคือมีสภาพที่ต้องย่อยยับไป ไม่คงที่ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และรูปกายไม่สามารถรู้อารมณ์ เป็นอพยาคฤต ส่วนนามธรรมมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์ได้ หรือน้อมอารมณ์มาสู่ตนได้ กล่าวคือรู้อารมณ์ได้นั่นเอง โดยมีรูปธรรมเป็นตัวยื่นให้นามธรรมรู้อารมณ์ ว่านามรูปพ้นจากความเป็นตัวตน พ้นจากความเป็นสัตว์ พ้นจากความเป็นบุคคล ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา เป็นไปตามเหตุปัจจัยแห่งขณะนั้นๆ ให้เป็นไป เมื่อสิ้นเหตุปัจจัยก็สลาย

^{๘๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๖.

สิ้นไป ความเห็นดังกล่าวนี้จึงเป็นความเห็นที่บริสุทธิ์ขึ้นแล้ว จึงได้ชื่อว่าทฤษฎีวิสุทธิ ทฤษฎีคือความเห็นที่บริสุทธิ์ ความเห็นที่ถูกต้องตรงตามสภาวะที่เป็นจริง และที่ได้ชื่อว่า นามรูปปริจเฉทญาณ หมายถึงความว่าเป็นญาณที่กำหนดรู้เห็นนามและรูป ว่าเป็นคนละสิ่งละส่วนกัน คือเป็นคนละสิ่ง ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน ไม่ระคนหรือปนกัน เพียงแต่อาศัยกันและกันเป็นไปเท่านั้นเอง ความเห็นว่าเป็นตัวตน เรา เขา สัตว์ บุคคล เป็นต้น จึงหายไปหมดสิ้น สรรพสิ่งทั้งหมดเหลือเพียงสอง คือ มีแต่นามและรูปเท่านั้น นอกนั้นเป็นเพียงสิ่งที่ประกอบหรือมาประชุมกันชั่วคราว ไม่ยั่งยืนจริงๆ เลย

ญาณจะเจริญและบริสุทธิ์ได้ จึงต้องอาศัยนามและรูป อันมีในปัญจโวการภูมิเท่านั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์จึงทรงมาตรัสรู้ในปัญจโวการภูมิ อาหารดาบสกาลามโคตรและอุทกดาบสรามบุตรจึงสูญสิ้นโอกาสบรรลุนิพพานได้ เพราะในอรูปภูมิขาดรูปธรรมเสียแล้ว จึงได้ตรัสว่า ดาบสทั้งสองวิบัติเสียแล้ว ได้กำเนิดวิบัติเสียแล้ว ส่วนในอสัญญสัตตภูมิก็ขาดนามธรรมเสีย สัตว์เกิดในภูมิเหล่านี้ คือ จตุโวการภูมิและเอกโวการภูมิ จึงเป็นอภัพสัตว์ เพราะไม่เกื้อกูลแก่โสดาปัตติมัคคญาณ นามและรูปจึงเป็นอุปกรณ์คือเป็นอารมณ์ให้แก่การกำหนดพิจารณาเพื่อให้เกิดญาณทัสสนะ คือ

- สีเป็นรูปมากระทบกับจักขุประสาทอันเป็นรูปใสที่รับสีได้ แต่จิตเป็นผู้รับรู้ คือ เห็นสี นามและรูปจึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- เสียงเป็นรูปมากระทบกับโสตประสาทอันเป็นรูปใสที่รับเสียงได้ แต่จิตเป็นผู้รับรู้ คือ รู้เสียง นามและรูปจึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- กลิ่นเป็นรูปมากระทบกับฆานประสาทอันเป็นรูปใสที่รับกลิ่นได้ แต่จิตเป็นผู้รับรู้ คือ รู้กลิ่น นามและรูปจึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- รสเป็นรูปมากระทบกับชีวหาประสาทอันเป็นรูปใสที่รับรสได้ แต่จิตเป็นผู้รับรู้ คือ รู้รส นามและรูปจึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- ความเย็น-ร้อน อ่อน-แข็ง หย่อน-ตึง เป็นรูปมากระทบกับสัมผัสทางกายประสาทอันเป็นรูปใสที่รับสัมผัสความเย็น-ร้อน อ่อน-แข็ง หย่อน-ตึงได้ แต่จิตเป็นผู้รับรู้ คือ รู้สัมผัสเหล่านั้น นามและรูปจึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- หทัยวัตถุเป็นรูปเป็นที่อาศัยแก่จิต จิตเป็นผู้นึกคิดและรับรู้อารมณ์ทางใจได้ นามและรูปจึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน

ในสติปัฏฐาน ๔ นั้น เมื่อพิจารณากำหนดตามแนวสติปัฏฐาน ๔ จึงได้สภาวะดังนี้

- สภาวะย่นในขณะย่นเป็นรูป จิตที่กำหนดรู้อาการย่นเป็นนาม จึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน

- สภาวะอยากเหลือว (จิตที่อยาก) เป็นนาม สภาวะในขณะที่เหลือว เป็นรูป สติที่กำหนดรู้จิตที่อยากเหลือว (จิตที่มีสติสัมปชัญญะ) ก็เป็นนาม จึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- สภาวะอยากคู้ (จิตที่อยาก) เป็นนาม สภาวะในขณะที่คู้ เป็นรูป สติที่กำหนดรู้จิตที่อยากคู้ (จิตที่มีสติสัมปชัญญะ) ก็เป็นนาม จึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- สภาวะอยากเหยียด (จิตที่อยาก) เป็นนาม สภาวะในขณะที่เหยียด เป็นรูป สติที่กำหนดรู้จิตที่อยากเหยียด (จิตที่มีสติสัมปชัญญะ) ก็เป็นนาม จึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- สภาวะอยากกิน (จิตที่อยาก) เป็นนาม สภาวะในขณะที่กิน เป็นรูป สติที่กำหนดรู้จิตที่อยากกิน (จิตที่มีสติสัมปชัญญะ) ก็เป็นนาม จึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- สภาวะอยากเคี้ยว (จิตที่อยาก) เป็นนาม สภาวะในขณะที่เคี้ยว เป็นรูป สติที่กำหนดรู้จิตที่อยากเคี้ยว (จิตที่มีสติสัมปชัญญะ) ก็เป็นนาม จึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- สภาวะอยากดื่ม (จิตที่อยาก) เป็นนาม สภาวะในขณะที่ดื่ม เป็นรูป สติที่กำหนดรู้จิตที่อยากดื่ม (จิตที่มีสติสัมปชัญญะ) ก็เป็นนาม จึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- สภาวะอยากพูด (จิตที่อยาก) เป็นนาม สภาวะในขณะที่พูด เป็นรูป สติที่กำหนดรู้จิตที่อยากพูด (จิตที่มีสติสัมปชัญญะ) ก็เป็นนาม จึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- สภาวะอยากทำ (จิตที่อยาก) เป็นนาม สภาวะในขณะที่ทำ เป็นรูป สติที่กำหนดรู้จิตที่อยากทำ (จิตที่มีสติสัมปชัญญะ) ก็เป็นนาม จึงเป็นคนละส่วนกันอย่างชัดเจนแน่นอน
- ฯลฯ

ดังนั้น นามย่อมดำเนินไปได้โดยอาศัยรูป รูปก็ย่อมดำเนินไปได้โดยอาศัยนาม นามดำเนินไปโดยอาศัยนามก็ได้ และ รูปก็ดำเนินไปโดยอาศัยรูปก็ได้ จึงเป็นสภาวะที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น นามและรูปจึงเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งแก่ญาณ นามรูปจึงสำคัญต่อญาณทัสสนะ ชั้นนี้จึงได้ชื่อนามารูปปริจเฉทญาณ

นามรูปปริจเฉทญาณ หมายความว่า วิธีแห่งญาณที่เห็นนามรูปโดยถ่องแท้ กล่าวคือ กำหนดแยกนามแยกรูปตามสภาวะที่เป็นจริงได้ สภาวะที่เป็นจริงก็คือสภาวะปรมาตม อันล่วงพ้นจากบัญญัติทั้งปวง ในญาณวิธีแห่งนามรูปปริจเฉทญาณนี้ มีกระบวนการของญาณ ๒ วิธีทาง^{๔๖} ได้แก่ วิธีทางแห่งสมถยานิกะ ๑ วิธีทางแห่งวิปัสสนายานิกะ ๑ พร้อมทั้งวิธีทางแห่งการกำหนดจับนามรูปในทางอายตนะต่างๆ อีก ๑ ดังนี้ คือ

(๑) วิธีทางแห่งสมถยานิกะ

วิธีทางแห่งสมถยานิกะ มีกระบวนการคือ อาศัยยานช่วยส่งกล่าวคือสมถะช่วยอุดหนุน จน

^{๔๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๒.

ได้ดำเนินกระบวนการไปจนกระทั่งตั้งอยู่ในฉนวนหรืออุปจารแห่งฉนวนก่อน แล้วจึงประกอบดำเนินการ วิปัสสนาในลำดับถัดไป ครั้นถอนออกมาแล้วจากรูปาวจรฉนวนหรืออุปจารฉนวนอันหนึ่งอันใด ยกเว้น เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะว่าภววิคกรรม คือธรรมแห่งภพชั้นสูงนั้น กำหนดได้โดยยากยิ่ง สำหรับอาทิกัมมิกะ แล้วจึงกำหนดจับองค์ฉนวนทั้งหลายนั้นอันมีวิตกเป็นต้น รวมทั้งธรรมทั้งหลายอัน สัมปยุตต์กับองค์ฉนวนเหล่านั้น โดยลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ปทัฏฐาน เป็นต้น ครั้นกำหนดจับได้แล้ว ก็ กำหนดลงไปว่าทั้งหมดนั้นเป็นนาม เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่นุ่มน้อมไปได้ เพราะมันนุ่มน้อมมุ่งหน้า ไปสู่อารมณ์

อุปมากระบวนการของญาณได้ตั้งบุรุษผู้เห็นงูอยู่ในเรือนแล้วจึงติดตามมันไป ก็จักได้พบ เจอที่อยู่ของมัน แม้ฉันทิ ญาณก็ฉันทินั้นเหมือนกัน เมื่อสำรวจนามนั้นโดยการค้นหาดูไปทั่ว ว่านามนี้ อาศัยอะไรให้เป็นไปหนอ? ก็จักพบว่าหทยรูปซึ่งเป็นที่อาศัยของนามนั้น จากนั้นก็กำหนดจับรูป คือ มหาภูตรูปทั้งหลายซึ่งเป็นที่อาศัยของหทยรูป รวมทั้งอุปทายรูปซึ่งอาศัยมหาภูตรูปอยู่ เมื่อกำหนดจับ ได้แล้วอย่างนี้ก็กำหนดปักลงไปอีก ว่าทั้งปวงนั้นเป็นรูป เพราะเหตุว่าเป็นสิ่งอันเสื่อมสิ้นสลายแปรไป ได้ จากนั้นไปก็กำหนดปักลงไปอีกว่าทั้งปวงนั้น เมื่อว่าโดยสังเขปย่อมนั้นเป็นสิ่งที่มีความนุ่มน้อมไปได้เป็น ลักษณะอันเป็นนาม สิ่งที่มีอันเสื่อมสิ้นสลายแปรไปได้เป็นลักษณะก็เป็นรูป

(๒) วิธีทางแห่งวิปัสสนายานิกะ

วิธีทางแห่งวิปัสสนายานิกะ ซึ่งมีกระบวนการคือ อาศัยยานช่วยส่งกล่าวคือวิปัสสนา อันมี สติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทาง ซึ่งไม่เจือปนด้วยสมณะ จึงเรียกได้อีกชื่อหนึ่งว่า วิธีทางแห่งสุทธวิปัสสนะ แล้วก็กำหนดนามรูปนั้น โดยลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ปทัฏฐาน เป็นต้น ครั้นกำหนดจับได้อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดลงไปว่าทั้งหมดนั้นเป็นนาม เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่นุ่มน้อมไปได้ เพราะว่ามันนุ่มน้อมมุ่งหน้า ไปสู่ในอารมณ์

(๓) วิธีทางแห่งการกำหนดจับนามรูปในทางอายตนะต่างๆ

วิธีแห่งการกำหนดจับนามรูปในทางอายตนะต่างๆ เช่น วิธีแห่งการกำหนดจับนามรูปทาง จตุธาตวัญฐาน วิธีแห่งการกำหนดจับนามรูปทางธาตุ ๑๘ วิธีแห่งการกำหนดจับนามรูปทางอายตนะ ๑๒ วิธีแห่งการกำหนดจับนามรูปทางชั้น ๕ เป็นต้น ดังต่อไปนี้คือ

ก. วิธีทางแห่งการกำหนดจับนามรูปโดยทางจตุธาตวัญฐาน

คือการกำหนดจับธาตุ ๔ แบบมุขสังเขปหรือแบบมุขพิสดาร โดยธาตุปริคหมุข คือทาง กำหนดเฉพาะสำหรับธาตุนั้นๆ มุขใดมุขหนึ่ง เช่น กำหนดโดยมุขสังเขปว่า สิ่งใดมีลักษณะแข็งแข็ง หรืออ่อน สิ่งนั้นเป็นปฐวีธาตุ สิ่งใดมีลักษณะไหลหรือเกาะกุม สิ่งนั้นเป็นอาโปธาตุ สิ่งใดมีลักษณะร้อน หรือเย็น สิ่งนั้นเป็นเตโชธาตุ สิ่งใดมีลักษณะไหวหรือเคร่งตึง สิ่งนั้นเป็นวาโยธาตุ ครั้นกำหนดจับได้แล้ว ในธาตุทั้งหลายอันปรากฏชัดโดยรส คือสภาวะอันพึงรู้แจ้ง และลักษณะของตนตามความเป็นจริง

แล้ว จึงกำหนดว่าในผมอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน เพราะผมเกิดติดอยู่ในหนัง จึงนับเป็นกรรมสมุฏฐาน รูป ๑๐ ในผมนั้น โดยบังคับแห่งกายทสกะ คือกลุ่มรูป ๑๐ ที่กายปสาทรูปที่เอบอบอยู่ทั่วไปใน ร่างกายเป็นที่ ๑๐ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ รูปารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รัสสารมณฺ์ อาหารรูป ชีวิตรูป และ กายปสาทรูป จึงกำหนดรูป ๑๐ โดยบังคับแห่งภวทสกะ คือกลุ่มรูป ๑๐ อันมีภาวะรูปซึ่งเอบอบอยู่ ทั่วไปในร่างกายนั้นเป็นที่ ๑๐ รูป ๒๔ แม้อันในกลุ่มรูปที่มีชื่อว่าผมก็เช่นเดียวกัน คือ โอษฐ์มกรูป คือ กลุ่มรูปมีรสรูปเป็นที่ ๘ ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน โอษฐ์มกรูปที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน โอษฐ์มกรูปที่มีจิต เป็นสมุฏฐาน คือกลุ่มละ ๘ รวมเป็น ๒๔ กับข้างต้นอีก ๒๐ รวมเป็น ๔๔ ก็ย่อมปรากฏแก่ญาณนั้น

ในโกฏฐาสะ ๒๔ ที่เป็นจุดสมุฏฐาน ซึ่งหักโกฏฐาสะที่จักแยกกล่าวต่อไปเสีย ๘ ก็มีรูปเป็น อย่างละๆ ๔๔ เช่นกัน ส่วนในโกฏฐาสะที่มีฤดูและจิต ๒ อย่าง เป็นสมุฏฐาน ๔ นี้คือ เหงื่อ น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก มีรูปอย่างละ ๑๖ โดยการบังคับแห่งโอษฐ์มกรูป ๒ กลุ่ม ในโกฏฐาสะที่มีฤดูเป็น สมุฏฐานอย่างเดียว ๔ คืออาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำหนอง น้ำมูตร ก็มีรูปอย่างละ ๘ โดยการบังคับแห่ง โอษฐ์มกรูป อันมีฤดูเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ก็ปรากฏแก่ญาณนั้น นี่เป็นนัยในอาการ ๓๒

เมื่ออาการ ๓๒ นี้ ปรากฏชัดเจนแล้ว อาการ ๑๐ อย่างอื่นอีก คือเตโชโกฏฐาสะ ๔ และ วาโยโกฏฐาสะ ๖ ก็ย่อมปรากฏชัดเจนขึ้นในอาการเหล่านั้น ในเตโชโกฏฐาสะอันเกิดแต่กรรมที่ยัง อาหารที่กลืนกินเข้าไปเป็นต้นให้ย่อย ย่อมมีรูป ๙ คือ โอษฐ์มกรูป ๘ และชีวิตรูป ๑ ก็มีนัยเดียวกัน ในโกฏฐาสะคือลมหายใจอันเกิดแต่จิตก็มีรูป ๙ คือโอษฐ์มกรูป ๘ และสัททรูป ๑ ในโกฏฐาสะที่เหลือ อีก ๘ คือเตโช ๓ วาโย ๕ อันเป็นจุดสมุฏฐานมีรูป ๓๓ คือ ชีวิตนวกกรูป ๙ และโอษฐ์มกรูป ๓ เป็น ๒๔ ก็ย่อมปรากฏ แก่ญาณนั้น

เมื่อมหาภูตรูปและอุปาทาหารูปเหล่านี้ันเกิดปรากฏแก่ญาณนั้นโดยเป็นอาการ ๔๒ ใน แบบพิสดารแล้ว แม้รูปอื่นอีก ๖๐ คือ รูปกลาป ๕ มีจักขุทสกกลาป เป็นต้น และทพวัตตทสกกลาป โดยความเป็นวัตถุและทวาร ก็ย่อมปรากฏแก่ญาณนั้น

กระบวนการของญาณนั้นก็จะประมวลรวมรูปทั้งปวงเหล่านั้นให้เข้ากันโดยลักษณะ คือ ความแตกสลายย่อยยับ ก็จักเห็นว่า “นั่นเป็นรูป” ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น

ส่วนอรุปรธรรมทั้งหลายก็ย่อมปรากฏโดยความเป็นทวารแก่ญาณนั้น ซึ่งกำหนดจับรูปได้ แล้ว อรุปรธรรมเหล่านี้ได้แก่ โลกียจิต ๘๑ คือทวิปัญญาวิญญาน ๑๐ มโนธาตุ ๓ มโนวิญญานธาตุ ๖๘ โดยความไม่แปลกกัน คือเป็นสัพพจิตตสาธารณะเจตสิก ได้แก่ เจตสิก ๗ ดวงคือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือจิตตฐิติ ความหยุดแห่งจิต คือสมาธิอย่างอ่อน และนสิกการ ที่เกิด ร่วมกับจิตเหล่านั้นนั่นเอง

แต่ในโลกุตรจิตทั้งปวง ย่อมไม่ถึงซึ่งการกำหนดจับเอาได้แก่วิถีแห่งวิปัสสนาญาณิกะ หรือ วิถีแห่งสุทธวิปัสสะกะ และวิถีแห่งสมถญาณิกะ เพราะความที่ยังมิได้บรรลุนั้น

ความที่ฐานนั้นทำการรวบรวมรูปธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันโดยลักษณะ คือความโน้มน้อม
ไปได้ ก็จักเห็นว่า “นั่นเป็นนาม” ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น

ที่กล่าวมาทั้งปวงนี้ก็เป็นกำหนดจับนามรูปอย่างพิสดาร โดยมุขจตุธาตุวฏฐฐาน ดังที่
พรรณนามาข้างต้นนี้

ข. วิธีทางแห่งการกำหนดนามรูปทางธาตุ ๑๘^{๘๗}

วิธีแห่งการกำหนดนามรูปทางธาตุ ๑๘ โดยการอาวัชนาการไปถึงธาตุทั้งหลายว่า มีอยู่ใน
อรรถภาพนี้ คือ

- จักขุธาตุ	รูปธาตุ	จักขุวิญญาณธาตุ
- โสตรธาตุ	สีทธาตุ	โสตรวิญญาณธาตุ
- ฆานธาตุ	คันธธาตุ	ฆานวิญญาณธาตุ
- ชิวหาธาตุ	รสธาตุ	ชิวหาวิญญาณธาตุ
- กายธาตุ	โผฏฐัพพธาตุ	กายวิญญาณธาตุ
- มโนธาตุ	ธัมมธาตุ	มโนวิญญาณธาตุ

ด้วยเหตุดังที่ได้กล่าวมานี้ การที่ไม่ถือเอาก่อนเนื้ออันมีสายเอ็นทำการยึดติดเอาไว้ใน
เข้าตา อันมีสัณฐานรีๆ งดงาม น่าดู น่าชม แปลก ที่ต่างด้วยแววสีเทาก็มี ที่เป็นสีดำสนิทก็มี ที่ขาวโลก
สมมติรู้จักกันในนามว่าจักขุ ว่าเป็นจักขุธาตุ แต่กำหนดเอาที่จักขุรูปสำหรับ ส่วนรูปที่เหลือ ๕๓ เหล่าใด
มีอยู่ดังนี้ คือ สหชาตรูปของจักขุรูปสำหรับ ๙ ได้แก่ ธาตุ ๔ อันเป็นที่อาศัยแห่งจักขุรูปสำหรับนั้น รูป ๔
คือ รูปารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รसरมณฺ์ อาหารรูป อันเป็นรูปแวดล้อม ชีวิติรูปอันเป็นรูปอนุบาย คือเป็น
เจ้าหน้าที่ กรรมชรูป ๒๐ โดยเป็นกายทสกรูปและภาวทสกรูป อันตั้งอยู่ในจักขุรูปสำหรับนั้นแหละ
อนุปาทินนกรูป กล่าวคือกรรมชรูป ๒๔ โดยเป็นโอชัญญมกรูป ๓ แห่งรูปที่เป็นอาหารสมุฏฐานเป็นต้น
(๙+๒๐+๒๔ รวมเป็น ๕๓) ก็ไม่กำหนดเอารูป ๕๓ นั้นว่าเป็นจักขุธาตุ แม้นในธาตุทั้งหลายอันมีโสตรธาตุ
เป็นต้นก็มีนัยนี้ แต่ในกายธาตุ รูปที่เหลือเป็น ๔๓ ซึ่งในมหาภูทิกาท่านกล่าวว่า เพราะการไม่ถือเอา
สีททสกกลาปเสีย ๑ จึงเหลือ ๔๓ รูป เพราะว่าสีทรูปเป็นอนียตะ คือเป็นเสียงเกิดแต่ฤดู เช่น เสียง
ฟ้า เสียงลมพัด เป็นต้น เรียกว่าสุทธสีททกะ กล่าวคือเป็นเสียงแท้ก็มี และที่เป็นเสียงซึ่งเกิดแต่จิต
กล่าวคือเสียงคนพูด เสียงสัตว์ร้อง เป็นต้น ดังที่เรียกว่า วจิวิญญูตฺถิก็มี แต่ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า
มี ๔๕ ด้วยการทำรูปที่เป็นอตุสมุฏฐานและจิตตสมุฏฐาน เป็นกลุ่มละ ๙ กับสีทรูป

ด้วยการกำหนดว่า รูป ๑๐ คือ ปสาทรูป ๕ เหล่านี้ และวิสัยแห่งปสาทรูปเหล่านี้ ๕ คือ
รูปารมณฺ์ สีทธารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รसरมณฺ์ โผฏฐัพพารมณฺ์ เป็นธาตุ ๑๐ รูปส่วนที่เหลือ คือนิปผันรูป ๖

^{๘๗} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๖.

นับว่าเป็นธัมมชาตอย่างเดี่ยว ส่วนทวีปญจวิญญาณจิตโดยมีนัยว่า “จิตอาศัยจักขุปรรารูปเป็นไป ชื่อว่าจักขุวิญญาณชาต” “จิตอาศัยโสตะปรรารูปเป็นไป ชื่อว่าโสตวิญญาณชาต” “จิตอาศัยฆานะปรรารูปเป็นไป ชื่อว่าฆานวิญญาณชาต” “จิตอาศัยชีวหาปรรารูปเป็นไป ชื่อว่าชีวหาวิญญาณชาต” “จิตอาศัยกายปรรารูปเป็นไป ชื่อว่ากายวิญญาณชาต” ดังนี้ เป็นวิญญาณชาต ๕ จิตตมโนชาต ๓ ดวงเป็นมโนชาต ๑ จิตตมโนวิญญาณชาต ๖๘ ดวง เป็นมโนวิญญาณชาต ๑ รวมเป็นชาต ๑๘

กำหนดว่า โลกียจิตทั้งสิ้น ๘๑ ดวง วิญญาณชาต ๗ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ที่สัมปยุตกับวิญญาณชาต นับเป็นธัมมชาต ๑

ในชาต ๑๘ นั้น ชาต ๑๐ กิ่ง เป็นรูป ชาต ๗ กิ่ง เป็นนาม

วิธีแห่งการพิจารณากำหนดนามรูปทางชาต ๑๘ จึงมีโดยนัยดังที่ได้กล่าวมานี้

ค. วิธีทางแห่งการกำหนดจับนามรูปทางอายตนะ ๑๒

วิธีแห่งการกำหนดนามและรูปทางอายตนะ ๑๒ โดยอาวัชนาการถึงอายตนะทั้งหลายว่า มีอยู่ในอัฐภาพนี้ คือ

- จักขายตนะ รูปายตนะ
- โสตายตนะ สัททายตนะ
- ฆานายตนะ คันธายตนะ
- ชิวหายตนะ รสายตนะ
- กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ
- มนายตนะ ธัมมายตนะ

วิธีแห่งการกำหนดจับนามรูปทางอายตนะ ๑๒ โดยการกำหนดจับจักขุปสาทรูป ว่าเป็นจักขายตนะ เว้นรูป ๕๓ ตามนัยดังที่กล่าวในจักขุชาตเสีย และกำหนดจับโสตปสาทรูป ว่าเป็นโสตายตนะ กำหนดจับฆานปสาทรูป ว่าเป็นฆานายตนะ กำหนดจับชีวหาปสาทรูป ว่าเป็นชีวหายตนะ กำหนดจับกายปสาทรูป ว่าเป็นกายายตนะ กำหนดจับรูปารมณ ว่าเป็นรูปายตนะ กำหนดจับสัททารมณ ว่าเป็นสัททายตนะ กำหนดจับคันธารมณ ว่าเป็นคันธายตนะ กำหนดจับรสารมณ ว่าเป็นรสายตนะ กำหนดจับโผฏฐัพพารมณ ว่าเป็นโผฏฐัพพายตนะ กำหนดโลกียจิตและสัตตวิญญาณชาต ว่าเป็นมนายตนะ กำหนดธรรมทั้งหลายมีผัสสะ เป็นต้นที่สัมปยุตกับวิญญาณชาตุนั้น และรูปส่วนที่เหลือ ว่าเป็นธัมมายตนะ

ในอายตนะ ๑๒ เหล่านี้ อายตนะ ๑๐ กิ่ง เป็นรูป อายตนะ ๑ กิ่ง เป็นนาม อย่างที่ได้กล่าวมานี้

วิธีแห่งการกำหนดจับนามรูปทางอายตนะ ๑๒ ก็มีโดยนัยดังที่ได้กล่าวมานี้

ง. วิธีทางแห่งการกำหนดจันนามรูปทางชั้น ๕^{๘๘}

วิธีแห่งการกำหนดจันนามรูปทางชั้น ๕ โดยอาวัชนาการถึงชั้นทั้งหลายว่า มีอยู่ใน
อัทภานี้ คือ

โดยการกำหนดให้ย่ลงกว่านั้นทางชั้น ๕ ด้วยทำการกำหนดว่า รูป ๑๗ ในสรีระนี้ คือ
ธาตุ ๔ ทั้งสี่สมุฏฐาน รูปารมณ คันธารมณ รัสสารมณ อาหารรูป ที่อาศัยธาตุ ๔ นั้นอยู่ ปสาทรูป ๕ มี
จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป วัตถุรูป ภาวรูป ชีวีตรูป เสียง
ทั้งสองสมุฏฐาน เหล่านี้นับว่าเป็นรูปสำเร็จแล้ว เป็นรูปแท้ ควรแก่การลูบลำ คือการพิจารณากำหนด
ส่วนรูป ๑๐ คือ กายวิญญูติ วจิวญญูติ อากาสธาตุ ความเบาแห่งรูป ความอ่อนแห่งรูป ความ
คล่องแคล่วแห่งรูป ความเติบโตขึ้นแห่งรูป ความสืบทอดแห่งรูป ความทรุดโทรมไปแห่งรูป ความไม่เที่ยง
แห่งรูป เหล่านี้มีใช้รูปสำเร็จ มีใช้รูปแท้ เป็นแต่อาการแห่งรูป เป็นวิการแห่งรูป และเป็นเครื่องกำหนด
ตัดระหว่างแห่งรูป อาการ ได้แก่ วิญญูติรูป ๒ วิการ ได้แก่ ลหุตาทิตริย มีความเบา ความอ่อน ความ
ควรแก่การงาน ลักษณะ ๔ มีความเติบโตขึ้นเป็นต้น และเครื่องกำหนดตัดระหว่าง ได้แก่ อากาสธาตุ
มิใช่รูปที่ควรแก่การลูบลำ คือการพิจารณากำหนด ก็แต่ว่าถึงซึ่งอันนับว่ารูป โดยเพียงเป็นอาการ
เป็นวิการ เป็นเครื่องกำหนดตัดในระหว่างแห่งรูปทั้งหลาย รูปทั้งปวงนั้นรวม ๒๘ เป็นรูปชั้น เวทนา
อันเกิดขึ้นพร้อมกับลอกิจจิต ๘๑ เป็นเวทนาชั้น สัญญาอันสัมปยุตกับลอกิจจิตนั้นเป็นสัญญาชั้น
เจตสิก ๕๐ เป็นสังขารชั้น จิต ๘๘ เป็นวิญญูณชั้น รูปชั้นเป็นรูป อรูปชั้น ๔ หรือนามชั้น ๔ เป็น
นาม

วิธีแห่งการกำหนดจันนามรูปทางชั้น ๕ จึงมีนัยดังที่ได้กล่าวมานี้

จ. วิธีทางแห่งการกำหนดจันนามรูปโดยสังเขป^{๘๙}

วิธีแห่งการกำหนดจันนามและรูปโดยสังเขป ด้วยการอาวัชนาการถึงนามรูปทั้งหลายว่า มี
อยู่ในอัทภานี้ คือ

การกำหนดเอารูปในอัทภานี้ โดยการย่นย่อลงที่เดียวว่า รูปทุกอย่าง รูปทั้งสิ้น คือ
มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ด้วย ว่าเป็นรูป แล้วกำหนดเอามนายตนะและส่วนหนึ่ง
แห่งธัมมายตนะ ว่าเป็นนาม โดยย่นย่อเช่นเดียวกันแล้ว กำหนดนามรูปลงโดยสังเขปว่า “นามนี้ด้วย
รูปนี้ด้วย ดังที่กล่าวมานี้ เรียกว่าเป็นนามรูป

^{๘๘} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๘.

^{๘๙} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๙.

ฉ. วิธีทางแห่งการกำหนดจรรยาเป็นอุบายอุดหนุนการกำหนดจรรยา^{๑๐}

วิธีแห่งการกำหนดจรรยาเป็นอุบายอุดหนุนการกำหนดจรรยา โดยอาวัชนาการถึงนาม และรูปทั้งหลายว่า มีอยู่ในอัตภาพนี้ คือ

ด้วยการกำหนดรูปโดยมุขนั้นๆ แล้วจึงกำหนดจรรยา คือนามต่อไป แรกๆ อรูปยังไม่ปรากฏ เพราะว่าเป็นธรรมละเอียด แต่ก็ยังไม่ต้องทอดธุระเสีย โดยการลบลำทำในใจกำหนด แยกแยะจรรยาในรูปนั้นไว้ร่ำไป กล่าวคือ สมมุติตพพ คือ สอบสวนดูโดยลักษณะ รัส ปัจจุบันฐาน ปัทมฐาน โดยความถูกต้อง มนสิการตพพ คือ ตั้งจิตไว้ด้วยความถูกต้อง ปรีคเหตุตพพ คือ กำหนดตัดสินด้วยปัญญาโดยความถูกต้องแล้วจึงถือเอา วรุจเปตพพ คือ ชี้อาตมาลงไปได้เป็นอย่างไรๆ ไม่ปะปนกัน ไม่คาบเกี่ยวกัน เมื่อสองความคลุมเหมื่อนๆ กันก็หมายความว่า “กำหนด” นั้นเอง เมื่อรูปปรากฏขึ้นเป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดดี ไม่มีสิ่งใดๆ คาบเกี่ยวโดยประการใดๆ แล้ว อรูปธรรม คือ นามธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมปรากฏขึ้นได้เองโดยประการนั้นๆ เหมื่อนอย่างที่ว่า เมื่อตาของบุคคลอยู่ในสภาพที่ดี แต่มองดูเงาหน้าผ่านแว่นที่มัว เาก็ย่อมไม่ปรากฏ การที่คิดว่า เาไม่ปรากฏจึงได้ทิ้งแว่นเสียเลย ย่อมไม่ใช่วิสัย ทว่าเมื่อทำความสะอาดเช็ดขัดดูแว่นนั้นบ่อยๆ เข้าจนแว่นใสดีแล้ว เาหน้าของบุคคลก็ย่อมปรากฏเอง ฉนั้นใด อีกอย่างหนึ่ง เหมื่อนคนผู้มีความต้องการ น้ำมัน จึงเทแป้งว่า หมายถึง วาปน ลงในรางแล้วพรมด้วยน้ำเย็น เมื่อน้ำมันยังไม่ออกด้วยเพียงแค่การ ปิบทีหนึ่งหรือสองที เขาก็ไม่ทิ้งแป้งงาเสีย แต่พรมมันด้วยน้ำร้อนแล้วจึงขย่าปิบกดเรื่อยๆ ไป เมื่อทำไปอย่างนั้นๆ น้ำมันงาแม้ที่อย่างไรก็ย่อมออกมา ฉนั้นใด หรืออีกอย่างหนึ่ง เหมื่อนคนผู้มีความต้องการ จะทำน้ำให้ใส ถือก้อนสารส้มหย่อนมือลงแกว่งในหม้อน้ำ เมื่อน้ำยังไม่ได้ที่ด้วยเพียงแค่แกว่งทีหนึ่งหรือสองที เขาก็ไม่ทิ้งก้อนสารส้มเสีย แต่แกว่งมันอยู่ร่ำไป เมื่อทำอย่างนั้นไป จนกระทั่งตมบางๆ คือ ตะกอน ย่อมจะตกลงกันหม้อ น้ำก็ย่อมจะใสสะอาด ฉนั้นใด การกำหนดจรรยาแบบนี้ก็ฉนั้นเหมือนกัน ถ้าไม่ทอดธุระเสีย ลบลำทำในใจ กำหนดพิจารณาแยกแยะรูปนั้นอยู่บ่อยๆ เข้า เมื่อรูปปรากฏเป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดด้วยดี ไม่มีสิ่งใดๆ คาบเกี่ยวเกาะโดยประการใดๆ ก็เลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่ญาณที่กำหนดอรูปธรรม คือนามธรรมนั้น ย่อมจะสงบไปสิ้นไป จิตก็ย่อมจะใสเหมือนน้ำใสที่อยู่บนตม อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมจะปรากฏเองโดยประการนั้นๆ

หรืออุปมาเหมือนคนผู้จะใคร่ได้น้ำอ้อย จึงเอาอ้อยเข้าที่บ เพียงแค่หมุนเครื่องที่บทีหรือสองที น้ำอ้อยย่อมยังไม่ออก เมื่อไม่ละเลิกทิ้งอ้อยเสียก่อน แต่ที่บมันอยู่ร่ำไป เมื่อทำอย่างนั้นไป จนกระทั่งถึงที่น้ำก็จักออก ฉนั้นใด การกำหนดจรรยาแบบนี้ก็ฉนั้นเหมือนกัน ถ้าไม่ทอดธุระเสีย ลบลำทำในใจ กำหนดพิจารณาแยกแยะรูปนั้นอยู่บ่อยๆ เข้า เมื่อรูปปรากฏเป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดด้วยดี ไม่

^{๑๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๙.

มีสิ่งใดๆ คาบเกี่ยวเกาะโดยประการใดๆ ก็เลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่ญาณที่กำหนดอรูปธรรม คือนามธรรมนั้น ย่อมจะชบไปสิ้นไป จิตก็ย่อมจะใสเหมือนน้ำใสที่อยู่บนตม อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมจะปรากฏเองโดยประการนั้นๆ

หรือเจ้าหน้าที่จับใจได้แล้ว ก็ใครจะทราบถึงการที่มันกระทำ เพียงแต่การเขียนที่หรือสองที่เท่านั้นมันยังไม่สามารถออกมา เมื่อไม่ละเลิกปล่อยมันไปเสียก่อน เขียนตีบับเค้นบ่อยเข้า จนมันทนทานไม่ได้อีกต่อไป ก็จักสามารถออกมา ฉันทิ การกำหนดจับนามรูปนี้ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ถ้าไม่ทอดธุระเสีย ลูบลำทำในใจ กำหนดพิจารณาแยกแยะรูปนั้นอยู่บ่อยๆ เข้า เมื่อรูปปรากฏเป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดด้วยดี ไม่มีสิ่งใดๆ คาบเกี่ยวเกาะโดยประการใดๆ ก็เลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่ญาณที่กำหนดอรูปธรรม คือนามธรรมนั้น ย่อมจะชบไปสิ้นไป จิตก็ย่อมจะใสเหมือนน้ำใสที่อยู่บนตม อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมจะปรากฏเองโดยประการนั้นๆ

หรืออุปมาว่าคนจะกวนนมส้มให้เป็นเนยข้น เพียงแต่กวนที่หรือสองที่มันจึงยังไม่เป็นเนยข้น ครั้นเมื่อไม่ละเลิกทิ้งนมส้มนั้นเสียก่อน กวนเรื่อยๆ ไปจนนมส้มได้ที่แล้วก็ยอมเป็นเนยข้นเอง ฉันทิ การกำหนดจับนามรูปนี้ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ถ้าไม่ทอดธุระเสีย ลูบลำทำในใจ กำหนดพิจารณาแยกแยะรูปนั้นอยู่บ่อยๆ เข้า เมื่อรูปปรากฏเป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดด้วยดี ไม่มีสิ่งใดๆ คาบเกี่ยวเกาะโดยประการใดๆ ก็เลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่ญาณที่กำหนดอรูปธรรม คือนามธรรมนั้น ย่อมจะชบไปสิ้นไป จิตก็ย่อมจะใสเหมือนน้ำใสที่อยู่บนตม อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมจะปรากฏเองโดยประการนั้นๆ

หรือจะอุปมาว่าคนจะปิ้งปลากิน เพียงปิ้งกลับหรือสองกลับ ปลานั้นจึงยังไม่สุก แม้เมื่อไม่ละเลิกทิ้งปลาเสียก่อน ปิ้งไปเรื่อยๆ กลับแล้วกลับใหม่อีก ปลา ก็จะสุกขึ้นที่ละน้อยๆ จนกระทั่งปลาสุกได้ที่พอดีตามต้องการ ฉันทิ การกำหนดจับนามรูปนี้ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ถ้าไม่ทอดธุระเสีย ลูบลำทำในใจ กำหนดพิจารณาแยกแยะรูปนั้นอยู่บ่อยๆ เข้า เมื่อรูปปรากฏเป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดด้วยดี ไม่มีสิ่งใดๆ คาบเกี่ยวเกาะโดยประการใดๆ ก็เลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่ญาณที่กำหนดอรูปธรรม คือนามธรรมนั้น ย่อมจะชบไปสิ้นไป จิตก็ย่อมจะใสเหมือนน้ำใสที่อยู่บนตม อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมจะปรากฏเองโดยประการนั้นๆ

อุปมาทั้งหลายทั้งปวงดังที่ได้กล่าวมานี้ทั้งปวง ก็ยอมให้สำเร็จสมมโนรสปรารณาในที่สุดได้ ฉันทิ เพื่อให้เป็นอุปมาเครื่องเปรียบอีกส่วนฉันทินั้น ในวิถีแห่งการกำหนดจับรูปเป็นอุบายอุดหนุนการกำหนดจับนาม ความแก่กล้าแห่งญาณก็จักคมกล้าด้วยดี โดยมีนัยต่างๆ ดังที่ได้สาธยายมานี้แล้ว

ข. วิธีทางแห่งอรุปรธรรมปรากฏโดยอาการ ๓^{๙๑}

อรุปรธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏแก่ญาณเมื่อมีการกำหนดรูปอันหมดจดดี ซึ่งไม่มีสิ่งใดๆ เจือปนคาบเกี่ยวอย่างนี้แล้ว โดยอาการ ๓ อย่าง ได้แก่ ด้วยอำนาจผัสสะบ้าง ด้วยอำนาจเวทนาบ้าง ด้วยอำนาจวิญญาณบ้าง ก็ย่อมปรากฏ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

- อรุปรธรรมปรากฏด้วยอำนาจทางผัสสะ^{๙๒}

อรุปรธรรมปรากฏด้วยอำนาจทางผัสสะ อันดับแรก เมื่อญาณกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า ปฐวีธาตุมีความแข็งแรงแรงเป็นลักษณะ ดังนี้เป็นต้นอยู่ อรุปรธรรมที่ตกลงมาเฉพาะหน้าที่แรก ชื่อว่า ผัสสะย่อมปรากฏ แต่นั้นเวทนาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ชื่อว่าเวทนาชั้นกึ่งปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ชื่อว่าสัญญาชั้นกึ่งปรากฏ เจตนาร่วมกับผัสสะ ชื่อว่าสังขารชั้นกึ่งปรากฏ จิตชื่อวิญญาณชั้นกึ่งปรากฏ โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อญาณกำหนดธาตุทั้งหลายอย่างพิสดารโดยนัยว่า “ปฐวีธาตุในผมมีความแข็งแรงแรงเป็นลักษณะ ดังนี้เป็นต้นอยู่ อรุปรธรรมที่ตกลงมาเฉพาะหน้าที่แรก ชื่อว่าผัสสะย่อมปรากฏ แต่นั้นเวทนาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ชื่อว่าเวทนาชั้นกึ่งปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ชื่อว่าสัญญาชั้นกึ่งปรากฏ เจตนาร่วมกับผัสสะ ชื่อว่าสังขารชั้นกึ่งปรากฏ จิตชื่อวิญญาณชั้นกึ่งปรากฏ ปฐวีธาตุในลมหายใจเข้าออกมีความแข็งแรงแรงเป็นลักษณะ” ดังนี้เป็นต้นอยู่ อรุปรธรรมที่ตกลงมาเฉพาะหน้าที่แรก ชื่อว่าผัสสะย่อมปรากฏ แต่นั้นไปเวทนาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ชื่อว่าเวทนาชั้นกึ่งปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ชื่อว่าสัญญาชั้นกึ่งปรากฏ เจตนาร่วมกับผัสสะ ชื่อว่าสังขารชั้นกึ่งปรากฏ จิตชื่อวิญญาณชั้นกึ่งปรากฏ

อรุปรธรรมทั้งหลายปรากฏด้วยอำนาจผัสสะ มีดังกล่าวนี

- อรุปรธรรมปรากฏด้วยอำนาจทางเวทนา^{๙๓}

เมื่อญาณกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า “ปฐวีธาตุมีความแข็งแรงแรงเป็นลักษณะ” ดังนี้เป็นต้นอยู่ เวทนาอันเสวยรสแห่งสภาวะ คือความแข็งแรงแรงนั้น ชื่อว่าเวทนาชั้น ปรากฏก่อนเพื่อน แล้วสัญญาอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อสัญญาชั้นกึ่งปรากฏ ผัสสะและเจตนาอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อว่าสังขารชั้นกึ่งปรากฏ จิตอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อว่าวิญญาณชั้นกึ่งปรากฏ โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อญาณกำหนดธาตุทั้งหลายอย่างพิสดารโดยนัยว่า ปฐวีธาตุในผมมีความแข็งแรงแรงเป็นลักษณะ เวทนาอันเสวยรสแห่งสภาวะ คือความแข็งแรงแรงนั้น ชื่อว่าเวทนาชั้น ปรากฏก่อนเพื่อน แล้วสัญญาอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อว่าสัญญาชั้นกึ่งปรากฏ ผัสสะและเจตนาอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อว่า

^{๙๑} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๑.

^{๙๒} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๒.

^{๙๓} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๒.

สังขารชั้นก็ปรากฏ จิตอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อว่าวิญญานชั้นก็ปรากฏ โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อ
 ญาณกำหนดธาตุทั้งหลายอย่างพิสดารโดยนัยว่า ปฐวีธาตุในลมหายใจเข้าออกมีความแข็งแรงเป็น
 ลักษณะ ดังนี้เป็นต้นอยู่ เวทนาอันเสวยรสแห่งสภาวะคือความแข็งแรงนั้น ชื่อเวทนาชั้น ย่อมปรากฏ
 ก่อน แล้วสัญญาอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อว่าสัญญาชั้นก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนาอันสัมปยุตกับ
 เวทนานั้น ชื่อว่าสังขารชั้นก็ปรากฏ จิตอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อว่าวิญญานชั้นก็ปรากฏ

อรุปรธรรมทั้งหลายปรากฏโดยอำนาจเวทนา ดังกล่าวมาฉะนี้

- อรุปรธรรมปรากฏด้วยอำนาจทางวิญญาน^{๔๔}

เมื่อญาณกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า ปฐวีธาตุมีความแข็งแรงเป็นลักษณะ ดังนี้เป็นต้น
 อยู่ วิญญานอันรู้แจ้งเฉพาะซึ่งอารมณ์นั้น ชื่อว่าวิญญานชั้นปรากฏก่อน แล้วเวทนาอันสัมปยุตกับ
 วิญญานนั้น ชื่อเวทนาชั้นก็ปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อว่าสัญญาชั้นก็ปรากฏ
 ผัสสะและเจตนา ชื่อว่าสังขารชั้นก็ปรากฏ โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อญาณได้กำหนดธาตุทั้งหลายอย่าง
 พิสดารโดยนัยว่า ปฐวีธาตุในลมหายใจเข้าออกมีความแข็งแรงเป็นลักษณะ วิญญานอันรู้แจ้งเฉพาะซึ่งอารมณ์นั้น
 ชื่อว่าวิญญานชั้นปรากฏก่อน แล้วเวทนาอันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อเวทนาชั้นก็ปรากฏ สัญญา
 อันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อว่าสัญญาชั้นก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนา ชื่อว่าสังขารชั้นก็ปรากฏ ใน
 ทำนองเดียวกันนั้น ปฐวีธาตุในลมหายใจเข้าออกมีความแข็งแรงเป็นลักษณะ ดังนี้เป็นต้นอยู่ วิญญาน
 อันรู้แจ้งเฉพาะซึ่งอารมณ์นั้น ชื่อว่าวิญญานชั้นปรากฏก่อน แล้วเวทนาอันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อ
 เวทนาชั้นก็ปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อสัญญาชั้นก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนาอัน
 สัมปยุตกับวิญญานนั้น ชื่อว่าสังขารชั้น ก็ปรากฏ

อรุปรธรรมทั้งหลายปรากฏโดยอำนาจแห่งวิญญาน ดังกล่าวมาฉะนี้

โดยอุบายนี้แล้ว พึงทำโยชนา คือการประกอบความ ในโกฏฐาสะแห่งธาตุ ๔๒ โดยนัยว่า
 'ปฐวีธาตุในลมอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีความแข็งแรงเป็นลักษณะ' ดังนี้เป็นต้น และในธาตุที่เหลือมี
 จักขุธาตุเป็นต้นด้วยอำนาจแห่งธาตุ ๔๑ คือกำหนดจักขุเป็นอาทิตามลักษณะธาตุทั้ง ๔ เป็นต้น ไปตาม
 ประเภทแห่งนัยทั้งปวงในหัวข้อกำหนดรูปที่กล่าวแล้ว

อนึ่ง เพราะเหตุที่อรุปรธรรมทั้งปวง ย่อมปรากฏโดยอาการ ๓ แก่ญาณเมื่อมีการกำหนดรูป
 ที่หมดจดตัวอย่างนี้เท่านั้น เหตุนี้ พึงทำโยคะเพื่อกำหนดอรุปรธรรม โดยการพิจารณากำหนดรูปที่หมด
 จดดีนั้น ไม่พึงทำโดยการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าเมื่ออรุปรธรรมอย่าง ๑ หรือ ๒ อย่างยังปรากฏไม่หมด
 จดดี ก็ละรูปเสีย เริ่มกำหนดรูป ก็อาจจะเสื่อมจากกรรมฐานเสียได้ เหมือนโคที่หากินอยู่บนภูเขา ไม่
 รู้จักเขตแดนหากิน เดินไปพลัดตกเหว มีประการดังกล่าวในตอนบำเพ็ญปฐวีกสิณ ต่อเมื่อได้ทำโยคะ

^{๔๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๓.

เพื่อกำหนดรูปด้วยทำการกำหนดรูปที่หมดจดดีแล้ว กรรมฐานจึงจะถึงซึ่งความเจริญงอกงามไปพลูญ
เมื่อทำการกำหนดเอาอรูปรูขันธ์ ๔ อันปรากฏโดยอำนาจแห่งผัสสะเป็นต้น ว่าเป็นนาม
กำหนดเอามหาภูต ๔ อันเป็นอารมณ์แห่งอรูปรูขันธ์นั้น และรูปอาศัยแห่งมหาภูต ๔ ว่าเป็นรูป ด้วย
ประการฉะนี้ ย่อมเป็นอันกำหนดธรรมทั้งหลายอันเป็นไปอยู่ในภูมิ ๓ ทั้งสิ้นคือธาตุ ๑๘ อายุตนะ ๑๒
ขันธ์ ๕ โดยแยกเป็น ๒ ส่วน คือ นาม ๑ ส่วน รูป ๑ ส่วน ดุจบุคคลเปิดสมุดด้วยขรค์ และดุจบุคคลผ่า
เง้าตาลแฝกด้วยขรค์ฉะนั้น ก็ย่อมถึงความปลงตกว่า “นอกจากเป็นเพียงนามและรูปแล้ว สิ่งอื่นเป็น
สัตว์ก็ดี บุคคลก็ดี เทพก็ดี พรหมก็ดี หามิได้”

ครั้งกำหนดแยกแยะนามรูปตามสภาพที่เป็นจริงได้อย่างนี้ ก็เพื่อประโยชน์ที่จะละเสียซึ่ง
โลกสมัญญา คือชื่อที่ชาวโลกเรียกกันนี้ว่า 'สัตว์' ว่า 'บุคคล' เพื่อประโยชน์ที่จะก้าวล่วงไปเสียจาก
ความลุ่มหลงว่าเป็นสัตว์ เพื่อประโยชน์ในการที่จะตั้งจิตไว้ในอัสสัมโมหภูมิให้ดียิ่งๆ ขึ้นไป ย่อมกำหนด
โดยการเปรียบเทียบเคียงความข้อที่ว่า 'นิมิตเป็นแต่เพียงแค่นามรูปเท่านั้น สัตว์ไม่มี บุคคลไม่มี'
เหมือนอย่างว่า เพราะมีองค์แห่งสัมภาระ คือที่เป็นส่วนต่างๆ ซึ่งประกอบกันเข้า เสียว่า 'รถ' จึงมีฉัน
ใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ อันความสมมติว่า 'สัตว์' จึงมีฉันนั่นเอง^{๑๕} หรือว่าอากาศอาศัยซึ่งเครื่องไม้
ด้วย อาศัยซึ่งแถววัลย์สำหรับมัดด้วย อาศัยซึ่งดินเหนียวเพื่อสำหรับฉาบฝาด้วย อาศัยหญ้าเพื่อสำหรับ
การมุงด้วย ล้อมอยู่ ย่อมได้ชื่อว่า 'เรือน' เท่านั้นเอง ฉันใดก็ดี อากาศซึ่งอาศัยกระตุกด้วย อาศัยเอ็น
ด้วย อาศัยซึ่งเนื้อด้วย อาศัยหนังด้วย ห้อมล้อมอยู่ ย่อมได้ชื่อว่า 'รูป' เท่านั้นเอง ฉันนั้นเหมือนกัน^{๑๖}
ความเป็นจริงคือ ทุกขันธ์นั้นเองเกิด ทุกขันธ์นั้นเองตั้งอยู่ ทุกขันธ์นั้นเองเสื่อมไป นอกไปจากทุกขันธ์หาใช้สิ่งอื่น
เกิดไม่ นอกไปจากทุกขันธ์หาใช้สิ่งอื่นดับไม่”^{๑๗}

นามรูปนั้นเอง หาใช้สัตว์ไม้ หาใช้บุคคลไม่ เพราะเหตุฉนั้น เมื่อองค์สัมภาระมีเพลลา ล้อ กรง
และงอนเป็นต้น ตั้งอยู่เรียบร้อยโดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'รถ' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง แต่เมื่อสำรวจดู
องค์แต่ละส่วนๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่ารถ ก็หามิได้ ฉันใด เมื่อเครื่องเรือนมีไม้เป็นต้น ล้อมอากาศตั้งอยู่
โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'เรือน' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง แต่เมื่อสำรวจดูองค์แต่ละส่วนๆ ไปโดย
ปรมัตถ์ ชื่อว่าเรือน ก็หามิได้ ฉันใด เมื่อนี้วทั้งหลายมีนิ้วหัวแม่มือเป็นต้น ตั้งอยู่โดยลักษณะอาการ
อันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'กำปั้น' ก็ย่อมมีขึ้นเท่านั้นเอง แต่เมื่อสำรวจดูองค์แต่ละส่วนๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อ
ว่าพิณ ก็หามิได้ ฉันใด เมื่อชิ้นส่วนของพิณมีรางเป็นต้นนั้น ตั้งอยู่โดยลักษณะอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า
'พิณ' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง แต่เมื่อสำรวจดูองค์แต่ละส่วนๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่าพิณ ก็หามิได้ เมื่อองค์แห่ง
กองทัพมีพียงเมืองพลช้างและพลม้าเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'กองทัพ' ก็มีขึ้นเท่า

^{๑๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๘.

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๖/๓๓๘.

^{๑๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕๒/๒๒๗.

นั่นเอง แต่เมื่อสำรวจดูองค์แต่ละส่วนๆ ไปโดยองค์ปรมัตถ์ ชื่อว่ากองทัพหามีไม่ เมื่อองค์แห่งเมืองอันมี กำแพงและประตูหอรบเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'เมือง' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง แต่เมื่อสำรวจดูองค์แต่ละส่วนๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่าเมือง ก็หามีไม่ เมื่ออวัยวะแห่งต้นไม้อันมีลำต้น กิ่ง ใบ เป็นต้น ตั้งอยู่โดยลักษณะการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'ต้นไม้' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง แต่เมื่อสำรวจดูอวัยวะแต่ละส่วนๆ ไปโดยปรมัตถ์แล้ว ชื่อว่าต้นไม้หามีไม่ เมื่ออุปาทานชั้น ๕ มีอยู่ โวหารว่า 'สัตว์' ว่า 'บุคคล' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง เมื่อสำรวจดูธรรมแต่ละส่วนๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่าสัตว์อันเป็นวัตถุแห่งความยึดถือว่า 'เราเป็น' หรือว่า 'เป็นเรา' หามีไม่ โดยปรมัตถ์แท้แล้ว ก็มีแต่นามกับรูปเท่านั้นเอง ฉะนั้นเหมือนกัน^{๔๘}

ทสฺสนะแห่งญาณนั้นอันเห็นอยู่อย่างนี้แหละ ชื่อว่า ยถาภูตทสฺสนะ

ส่วนบุคคลใดละยถาภูตทสฺสนะนั้นเสียไป ถือเอาว่า 'สัตว์มี' บุคคลนั้นก็จะมีชื่อว่า อำนาจ ความหายสูญให้แก่ตนเอง หรือว่ายังความไม่หายสูญให้แก่ตนเอง คือเมื่อจะอำนาจความไม่หายสูญก็จะตกไปในสัสสตะ แต่เมื่ออำนาจความหายสูญ ก็จะตกไปในอุจเฉทะ เพราะเหตุไร เพราะไม่มีสิ่งอื่นจะเป็นสิ่งติดตามมันไป ดังนมสัมผัสติดตามนมสด บุคคลนั้น เมื่อถือว่า 'สัตว์เที่ยง' ชื่อว่าลำหลังอยู่ เมื่อถือว่า 'สัตว์ขาดสูญ' ชื่อว่าเลยธงไป เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า “เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ที่ถูกทสิฏฐิตะ ความเห็นไป คือความเห็นวิปลาส ๒ อย่างกลุ่มรวมครอบงำแล้ว พวกหนึ่งลำหลังอยู่ พวกหนึ่งเลยธงไป ฝ่ายพวกมีจักขุคือมีปัญญาทั้งหลายย่อมเห็นตามความจริง ก็เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งลำหลังอยู่ คือ มีภพเป็นที่ยินดี มีความพอใจในภพ บันเทิงใจในภพ เมื่อธรรมเพื่อความดับแห่งภพนั้นอันเราแสดงอยู่ จิตของเทวดาและมนุษย์พวกนั้นย่อมไม่แล่นไปตามกระแสธรรม ไม่เลื่อมใส ไม่ยั้งหยุด ไม่น้อมใจลงเชื่อ อย่างนี้แล เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งจึงลำหลังอยู่ เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งก็เลยธงไป ก็เทวดาและมนุษย์จำพวกหนึ่ง ระอา ขยะแขยง รังเกียจภพนั้น ยินดีนักซึ่งวิภพ คือความขาดสูญ เป็นเหตุ กล่าวว่ “อัตตานี้ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกไปย่อมขาด ย่อมสูญ ย่อมไม่มีอีก เบื้องหน้าแต่การตายไป ความขาดสูญนั้นเป็นธรรมชาติละเอียด ความขาดสูญนั้นเป็นธรรมชาติประณีต ความขาดสูญนั้นเป็นธรรมชาติแท้จริง อย่างนี้ เทวดาและมนุษย์จำพวกหนึ่งจึงเลยธงไปเสีย ก็ฝ่ายพวกผู้มีจักขุยอมเห็นภูต คือเบญจขันธ์หรือว่านามรูป โดยความเป็นภูต คือไม่เห็น “เป็นสัตว์” เป็น “บุคคล” ครั้นเห็นภูตโดยความเป็นภูตแล้ว ย่อมจักเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อเบื่อหน่าย เพื่อหายินดี เพื่อความดับไปแห่งภูตอย่างนี้ ฝ่ายพวกที่มีจักขุยอมเห็นความจริง”^{๔๙}

เพราะเหตุนี้ ไม่นับตรัสจึงเป็นของว่างเปล่า เปล่าจากความเป็นตัวตน ไม่มีชีวะ ไม่มีชีวิต ไม่มีชีวิตแต่ที่ว่ามันเดินก็ได้ด้วย หยุดก็ได้ ปรากฏเหมือนของมีความดำริ มีความพยายาม ด้วยอำนาจความ

^{๔๘} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๖.

^{๔๙} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๘๘/๒๓๔.

ประกอบกันเข้าแห่งไม้กับเชือกชัก ฉันทไต แม้นามและรูปร่างก็เห็นว่าเป็นสิ่งว่างเปล่า ไม่มีชีวะ ไม่มี ความดำริ แต่ทว่ามันเดินก็ได้ หยุดก็ได้ ปรากฏเหมือนสิ่งอันมีความดำริ มีความพยายาม ด้วยอำนาจ แห่งการประกอบกันและกันเข้า ฉันทไต นั้น นั้น นั้น “นามและรูปเท่านั้น จึงมีอยู่ในโลกนี้โดยปรมาตมสังขจะ ในนามและรูปร่าง สัตว์และคนไม่มีเลย นามและรูปร่างนี้เป็นของว่างเปล่า อันเป็นปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนยন্ত্র มันเป็นกองทุกข์ เป็นดังเช่นกับกองหญ้าและฟืน

เมื่อคำอ้อ ๒ คำเขาดังฟังกันไว้ มันต่างก็ค้ำกันไว้ เมื่อคำหนึ่งล้มไป อีกคำหนึ่งก็ล้มด้วย ฉันทไต นามและรูปในปัญจโวหารภาพ ก็อาศัยกันและกันเป็นไป ต่างค้ำกันไว้ เมื่ออย่างหนึ่งล้มด้วย อำนาจมรณะ อีกอย่างหนึ่งก็ล้มด้วย ฉันทไต นั้น เหมือนกัน นามและรูปเป็นของคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตก ก็แตกทั้งคู่ตามปัจจัย

เมื่อเสียงอาศัยกลองที่มีคนตีด้วยไม้เป็นไปอยู่ กลองก็เป็นอันหนึ่ง เสียงก็เป็นอันหนึ่ง กลองและเสียงมิได้ปะปนกัน กลองว่างจากเสียง เสียงก็ว่างจากกลอง ฉันทไต เมื่อนามอาศัยรูปกล่าวคือ หทัยวัตถุ ทั้งทวารและอารมณ์เป็นไปอยู่ รูปก็เป็นอันหนึ่ง นามก็เป็นอันหนึ่ง นามและรูปมิได้ปะปนกัน นามว่างจากรูป รูปก็ว่างจากนาม ฉันทไต นั้น เหมือนกัน เป็นแต่ว่านามย่อมอาศัยรูปเป็นไป ดังที่เสียงอาศัย กลองเป็นไป

ในนามและรูปร่าง นามไม่มีเดชอำนาจใดๆ ไม่อาจเป็นไปด้วยเดชของตนเองได้ ขบเคี้ยว ไม่ได้ ต้มไม่ได้ พุดก็ไม่ได้ สำเร็จอิริยาบถก็ไม่ได้ แม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่อาจจะเป็นไปด้วยเดชของตนเอง ทั้งความใคร่ในอันจะขบเคี้ยวของมันก็ไม่มี ความใคร่จะต้มก็ไม่มี ความใคร่ที่จะพุดก็ไม่มี ความใคร่จะ สำเร็จซึ่งอิริยาบถก็ไม่มีเลย ที่แท้จริงนั้น รูปอาศัยนามเป็นไป นามก็อาศัยรูปเป็นไป ก็แต่เมื่อความใคร่ จะขบเคี้ยว เมื่อความใคร่จะต้ม ครั้นมีเมื่อความใคร่จะพุด เมื่อความใคร่จะสำเร็จอิริยาบถ ของนามมี อยู่ รูปก็ขบเคี้ยว ก็ต้ม ก็พุด ก็สำเร็จอิริยาบถ

เหมือนอย่างคนพิการ ๒ คน คนหนึ่งตาบอดตั้งแต่กำเนิด อีกคนหนึ่งเป็นคนง่อย ใครที่จะ เดินทาง คนบอดแต่กำเนิดจึงพุดกะคนง่อยว่า “ข้าจะสามารถใช้เท้าได้ แต่ตาที่จะใช้ดูที่เรียบของข้าไม่มี” ข้างคนง่อยก็พุดกะคนตาบอดว่า “ข้าที่สามารถใช้ตาได้ แต่เท้าที่จะก้าวหรือถอยของข้าไม่มี” คน ตาบอดนั้นดีใจจึงยกคนง่อยใส่ขึ้นบ่า คนง่อยนั่งอยู่บนบ่าของคนตาบอดคอยชี้บอกดังนี้ว่า “หลีกซ้าย ไขว่ขวา หลีกขวา ไขว่ซ้าย” คนตาบอดทำตามที่คนง่อยบอก ก็พากันไปได้ ในสองคนนั้น ข้างคนตาบอดก็ ไม่มีเดช อ่อนแอ ไปด้วยเดชของตนก็หาไม่ ไปได้ด้วยพลังของตนก็มีใช่ ส่วนคนง่อยก็ไม่มีเดช อ่อนแอ ไปได้ด้วยเดชของตนก็หาไม่ ไปได้ด้วยพลังของตนก็หาไม่ แต่การอาศัยซึ่งกันและกันให้ไปของเขาทั้งสองนั้นเป็นไปไม่ได้ก็หาไม่ ฉันทไต แม้นามก็ไม่มีเดช เกิดขึ้นด้วยเดชของตนเองก็หาไม่ เป็นไปในภิกขิยานั้นๆ ก็หาไม่ ส่วนรูปก็ไม่มีเดช เกิดขึ้นด้วยเดชของตนเองก็หาไม่ เป็นไปในภิกขิยานั้นๆ ก็หาไม่ แต่ความ ที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นหรือเป็นไป แห่งนามและรูปร่าง ไม่มีก็หาไม่

ความที่เห็นนามรูปตามความเป็นจริง อันครอบงำเสียได้ซึ่งสัตตสัญญา ตั้งอยู่ใน อัมมโมหภูมิ แห่งญาณที่กำหนดนามรูปโดยนัยต่างๆ ดังได้พรรณนามานี้ จึงชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ อันมี ญาณปรากฏคือ นามรูปปริจเฉทญาณ ในคำว่า 'นามรูปวฏฏฐาน คือ ความกำหนดนามรูป' ก็ตาม คำว่า 'สขฺขารปริจเฉท คือ ความกำหนดสังขาร' ก็ตาม ก็เป็นคำเรียก นามรูปยถาวัตสนฺ กล่าวคือความเห็น นามรูปตามที่เป็นจริงนั่นเอง

๓.๑.๒ ปัจจัยปริคคหญาณ

ญาณที่หยั่งเห็นปัจจัยของนามรูป กำหนดจับปัจจัยของนามรูปได้

ญาณที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของนามธรรม คือใจ กับรูปธรรม คือกาย เป็นเหตุปัจจัยซึ่ง กันและกัน คือทั้งนามและรูปเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน คือ

๑. นามเป็นเหตุ-รูปเป็นผล กล่าวคือ นามเป็นเหตุปัจจัยแก่รูป
๒. รูปเป็นเหตุ-นามเป็นผล กล่าวคือ รูปเป็นเหตุปัจจัยแก่นาม
๓. นามเป็นเหตุ-นามเป็นผล กล่าวคือ นามเป็นเหตุปัจจัยแก่นาม
๔. รูปเป็นเหตุ-รูปเป็นผล กล่าวคือ รูปเป็นเหตุปัจจัยแก่รูป

เพราะเหตุนี้จึงเป็นความบริสุทธิ์แห่งญาณเครื่องข้ามพ้นจากความสงสัย ได้แก่ ความบริสุทธิ์เพราะสิ้นจากความสงสัย กล่าวคือข้ามพ้นไปจากความสงสัยได้ คือขณะที่พิจารณาอยู่พบเพียง เหตุและผล คือเหตุปัจจัย ที่ล่วงมาแล้วก็เพียงเหตุและผล ต่อไปก็มีเพียงเหตุและผลเท่านั้น ความรู้ อย่างนี้จัดว่าอยู่ในขั้นตรณปริญญา คือรู้เห็นถึงสามัญลักษณ์ คือ อุปาทะ (เกิดขึ้น) ฐิติ (ตั้งอยู่) ภังคะ (ดับไป) ของไตรลักษณ์ ญาณนี้จึงได้ชื่อว่า ปัจจัยปริคคหญาณ หรือนามรูปปัจจัยปริคคหญาณ คือญาณ ที่กำหนดจนหยั่งรู้เห็นถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปและเกิดนาม กล่าวคือเห็นรูปสมุทัยและเห็น นามสมุทัย หมายความว่า ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นลอยๆ หรือใครที่ไหนดมาเนรมิต สรรพสิ่งเกิดมาแต่เหตุ และ สรรพสิ่งดับไปเพราะเหตุดับ ความเห็นจึงบริสุทธิ์ ถึงได้ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์แห่ง ความเห็นที่ข้ามพ้นความสงสัยในนามและรูปแล้ว สิ้นสงสัยในเหตุปัจจัยของนามรูปโดยประจักษ์แจ้ง เอง เรียกว่า ปัจจกขญาณ ไม่ต้องเชื่อใครที่ชักนำไปเป็นอย่างอื่นฯ อีก

สภาวะในขณะกำหนด เมื่อพิจารณากำหนดตามแนวสติปฏิฐาน ๔ จึงได้สภาวะดังนี้

- สภาวะเห็นในขณะกำหนดว่า “เห็นหนอ” จิตย่อมประจักษ์ชัดว่า การเห็นมีได้เพราะ มี ตาและสี การมากระทบกันเกิดการเห็นขึ้น แต่รูปรู้อารมณ์ไม่ได้ แล้วจิตน้อมเข้ามาสู่สภาวะเห็นเป็น อารมณ์ การประชุมกันแห่งจักขุประสาทรูป รูปารมณ์ และจิต การเห็นจึงมีขึ้นได้

- สภาวะได้ยินในขณะกำหนดว่า “ได้ยินหนอ เสียงหนอ” จิตย่อมประจักษ์ชัดว่า การได้ ยินมีได้เพราะ มีหูและเสียง การมากระทบกันเกิดการได้ยินขึ้น แต่รูปรู้อารมณ์ไม่ได้ แล้วจิตน้อมเข้ามา สู่สภาวะได้ยินเป็นอารมณ์ การประชุมกันแห่งโสตประสาทรูป สัททารมณ์ และจิต การได้ยินจึงมีขึ้นได้

- สภาวะรู้กลิ่นในขณะที่กำหนดว่า “กลิ่นหนอ” จิตย่อมประจักษ์ชัดว่า การรู้กลิ่นมีได้ เพราะ มีจมูกและกลิ่น การมากระทบกันเกิดการรู้กลิ่นขึ้น แต่รูปรู้อารมณ์ไม่ได้ แล้วจิตน้อมเข้ามาสู่ สภาวะได้กลิ่นเป็นอารมณ์ การประชุมกันแห่งขานปสาทรูป คันธารมณฺ์ และจิต การได้กลิ่นจึงมีขึ้นได้

- สภาวะรู้รสในขณะที่กำหนดว่า “รสรหนอ” จิตย่อมประจักษ์ชัดว่า การรู้รสมีได้เพราะ มี ลิ้นและรส การมากระทบกันเกิดการรู้รสขึ้น แต่รูปรู้อารมณ์ไม่ได้ แล้วจิตน้อมเข้ามาสู่สภาวะรู้รสเป็น อารมณ์ การประชุมกันแห่งชีวหาปสาทรูป รสารมณฺ์ และจิต การรู้รสจึงมีขึ้นได้

- สภาวะรู้โผฏฐัพพะในขณะที่กำหนดว่า “ถูกหนอ เย็นหนอ ร้อนหนอ อ่อนหนอ แข็งหนอ หย่อนหนอ ตึงหนอ” จิตย่อมประจักษ์ชัดว่า การรู้โผฏฐัพพะมีได้เพราะ มีกายและผัสสะ การมากระทบกันเกิดการรู้โผฏฐัพพะขึ้น แต่รูปรู้อารมณ์ไม่ได้ แล้วจิตน้อมเข้ามาสู่สภาวะเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เป็นอารมณ์ การประชุมกันแห่งกายปสาทรูป โผฏฐัพพารมณฺ์ และจิต การรู้โผฏฐัพพะจึงมี ขึ้นได้

- สภาวะรู้ในขณะที่กำหนดว่า “รู้หนอ, คิดหนอ” จิตย่อมประจักษ์ชัดว่า การรู้มีได้เพราะ มี การคิด การรู้ และหทัยวัตถุ การมากระทบกันเกิดการคิดหรือรู้ขึ้น แต่รูปรู้อารมณ์ไม่ได้ แล้วจิตน้อม เข้ามาสู่สภาวะรู้หรือคิดเป็นอารมณ์ การประชุมกันแห่งหทัยวัตถุรูป ธัมมารมณฺ์ และจิต การรู้จึงมีขึ้น ได้

ดังนั้น เมื่อประจักษ์ชัดในเหตุปัจจัยแห่งนามรูปว่า นามและรูปเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและ กันได้ในปัจจุบัน นามกับนามเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกันได้ในปัจจุบัน รูปกับรูปก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน และกันได้ในปัจจุบัน ก็จึงพอจะอนุมานได้ว่า แม้นามและรูปในอดีตและในอนาคต ก็ย่อมมีเหตุปัจจัย ให้เกิดเป็นอย่างเดียวกันเหมือนเช่นในปัจจุบันนี้ คือย่อมเหมือนกันทั้ง ๓ กาล ญาณนี้จึงได้มีชื่อว่า ปัจจัยปริคคหญาณ หรือ นามรูปปัจจัยปริคคหญาณ ย่อมข้ามพ้นความสงสัยไปได้ สิ้นสงสัยในเหตุ ปัจจัยของนามรูปอย่างประจักษ์ชัดเจนอนอย่างนี้ ความเห็นอย่างหมดจดที่ข้ามพ้นจากความสงสัย คือสิ้น สงสัยนี้ จึงได้ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

ในเบื้องต้นทีเดียว ญาณย่อมไตร่ตรองใคร่ครวญดังนี้ว่า “นามรูปนี้ ก่อนอื่นมิใช่สิ่งที่ไม่ มีเหตุ เพราะมันถึงซึ่งความเป็นอย่างนั้นเช่นเดียวกันในที่ทุกแห่งทุกเมื่อและทุกทุกสถาน มิใช่เป็นสิ่งที่ มีปัจจัยจากภายนอกมีพระอิศวรเป็นต้นมาเป็นเหตุ เพราะไม่มีสิ่งทั้งหลายอื่นอันมีพระอิศวรเป็นต้นที่จะ เหนือกว่านามรูปไป เพราะแม้ชนเหล่าใดจะกล่าวถึงเพียงแต่นามรูปนั่นเอง ว่าเป็นพระอิศวรเป็นต้น นามรูปกล่าวคือพระอิศวรเป็นต้นนั้นของชนเหล่านั้นก็ต้องกลายเป็นที่สิ่งไม่มีเหตุไป เพราะเหตุนั้น อัน เหตุปัจจัยทั้งหลายแหล่งของนามรูปนี้น่าจะพึงมี ก็แล้วเหตุปัจจัยเหล่านั้น ได้แก่อะไรเล่า?” จักได้

พรรณนาเกี่ยวกับการกำหนดจับเหตุปัจจัยของนามรูปเป็นนัยๆ^{๑๐๐} ดังต่อไปนี้

๑. การกำหนดจับเหตุปัจจัยของนามรูปนัยที่ ๑

เมื่อภูณณันครั้งรำพึงถึงเหตุปัจจัยทั้งหลายของนามรูปอยู่อย่างนี้แล้ว ย่อมกำหนดจับเหตุปัจจัยของรูปกายนี้ก่อนดังนี้ว่า “กายนี้เมื่อเกิด หาได้เกิดในภายในกลีบดอกไม้มือบล คือบัวสาย ปทุม คือบัวก้านสีแดง บุษบาริก คือบัวก้านสีขาว และโสคันธิกะ คือบัวเฟื่อนสีขาว เป็นต้นไม่ หาได้เกิดในภายในรัตนชาติอันมีมณีและมุกดาหาร เป็นต้นไม่ แท้จริงเกิดอยู่ในระหว่างแห่งกระเพาะอาหารใหม่ และกระเพาะอาหารเก่า หันหลังกลับทางหน้าท้อง หันหน้าไปทางกระดูกสันหลัง มีไส้ใหญ่และไส้ข้อย ล้อมรอบอยู่ ตัวมันเองก็เป็นสิ่งปฏิภูลอันมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียด ยังอยู่ในโอกาสที่สิ่งปฏิภูลมีกลิ่นเหม็น น่าเกลียด เป็นที่อันคับแคบยิ่งนัก รวากะตัวหนอนที่เกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมบูด บ่อน้ำโสโครก และหลุม น้ำครำ เป็นต้น ฉะนั้น ธรรม ๕ ประการ ที่เป็นเหตุปัจจัยของรูปกายนั้นอันเกิดอยู่อย่างนั้น คือธรรม ๔ นี้ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม จัดว่าเป็นเหตุ เพราะเป็นที่ตัวทำให้เกิด อาหารจัดว่าเป็นปัจจัย เพราะเป็นตัวที่อุดหนุน อนึ่ง ในธรรม ๕ นั้น ธรรม ๓ มีอวิชชา เป็นต้น เป็นที่อาศัยเกิดของกายนี้ ดัง มารดาเป็นที่อาศัยเกิดของทารก กรรมเป็นตัวที่ยังกายนี้ให้เกิด ดุจบิดายังบุตรให้เกิด อาหารเป็นตัวอุ้มชูกายนี้ไว้ เสมือนพี่เลี้ยงอุ้มทารกฉนั้น” ครั้นทำการกำหนดจับเหตุปัจจัยของรูปกายได้อย่างนี้แล้ว ย่อมทำการกำหนดจับเหตุปัจจัยของนามกายต่อไปได้โดยนัยว่า “จักขุวิญญาณนั้นอาศัยจักขุและรูป เกิดขึ้น” ดังนี้ เป็นต้น

เกิดความสงสัย ๑๖ ประการ ครั้นเมื่อเห็นความเป็นไปแห่งนามรูปโดยปัจจัยอย่างนี้แล้ว ย่อมจะสังเกตเห็นได้เองว่า “นามรูปนี้อันเป็นไปอยู่ในกาลบัดนี้ฉันใด แม้ในกาลอดีตมันก็เป็นไปแล้ว โดยเหตุปัจจัย ในกาลอนาคตเล่ามันก็จะจักเป็นไปโดยเหตุปัจจัยฉันนั้น” เมื่อสังเกตเห็นอยู่อย่างนั้น ความสงสัยที่ปรารภส่วนเบื้องต้น คืออดีต ๕ ประการว่า

“ในอดีตกาล	เราได้มีได้เป็นมาแล้วหรือหนอ
ในอดีตกาล	เรามีได้มีมิได้เป็นหรือหนอ
ในอดีตกาล	เราได้เป็นอะไรหนอ
ในอดีตกาล	เราได้เป็นอย่างไรหนอ
ในอดีตกาล	เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ”

ดังนี้ แม้ความสงสัยปรารภส่วนเบื้องปลายคืออนาคต ๕ ประการว่า

“ในอนาคตกาล	เรายังมีจักเป็นหรือหนอ
ในอนาคตกาล	เรายังไม่มีไม่เป็นหรือหนอ

^{๑๐๐} การกำหนดจับเหตุปัจจัยของนามรูปนัยที่

ในอนาคตกาล เราจักเป็นอะไรหนอ
 ในอนาคตกาล เราจักเป็นอย่างไรหนอ
 ในอนาคตกาล เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ”

ดังนี้ แม้ความสงสัยปรารถนาปัจจุบัน ๖ ประการว่า

เรามีอยู่เป็นอยู่หรือหนอ
 เราไม่มีอยู่ไม่เป็นอยู่หรือหนอ
 เราเป็นอะไรอยู่หนอ
 เราเป็นอย่างไรอยู่หนอ
 สัตว์ผู้นี้มาแต่ไหนหนอ
 สัตว์ผู้นั้นจักเป็นผู้ไปที่ไหนหนอ”

ดังนี้ ความสงสัยทั้งปวงเหล่านั้นก็ย่อมถูกละได้ แม้การละได้ในช่วงตอนนี้ ก็ยังเป็นเพียงขั้น
 วิกขัมภนพหวนเท่านั้น

๒. การกำหนดจัตถุปัจจัยของนามรูปนัยที่ ๒

ครั้นเห็นปัจจัยของนาม ๒ ประการ โดยเป็นสาธารณปัจจัยกับอสาธารณปัจจัย เห็นปัจจัย
 ของรูป ๔ ประการ โดยความเป็นกรรมปัจจัยเป็นต้น ที่แท้ปัจจัยของนามมี ๒ ประการ คือสาธารณะ
 และอสาธารณะ ในปัจจัยทั้ง ๒ นั้น ในทวาร ๖ มีจักขุเป็นต้น ในอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น เป็นสาธารณ
 ปัจจัยของนาม ธรรมอันมีมนสิการเป็นต้น อันเป็นไปต่อจักขุและรูปเป็นต้นนั้น เป็นอสาธารณปัจจัย
 ของนามทุกประการ โดยประเภทมีนามที่เป็นกุศลเป็นต้น จริ่งอยู่ธรรมอันมีโยนิโสมนสิการและ
 สัทธัมมสวณะเป็นต้น เป็นปัจจัยของนามที่เป็นกุศลอย่างเดียว ธรรมฝ่ายที่ตรงกันข้ามก็เป็นปัจจัยของ
 นามซึ่งเป็นอกุศล ธรรมอันมีกรรมเป็นต้นปัจจัยของนามที่เป็นวิบาก ธรรมอันมีภวังค์เป็นต้นปัจจัยของ
 นามที่เป็นกิริยา

ส่วนธรรม ๔ ประการมีกรรมเป็นต้นนี้ คือ กรรม จิต อุตฺต อาหาร เป็นปัจจัยของรูป ในธรรม
 ๔ ประการนั้น กรรมที่เป็นอดีตเท่านั้นจึงเป็นปัจจัยของรูปที่เป็นกรรมสมุฏฐาน จิตที่เกิดขึ้นอยู่เป็น
 ปัจจัยของรูปที่เป็นจิตตสมุฏฐาน อุตฺตและอาหารเป็นปัจจัยของรูปที่เป็นอุตฺตสมุฏฐานและอาหาร
 สมุฏฐานในฐิติขณะ

ภิกษุรูปหนึ่งได้ทำการกำหนดปัจจัยของนามรูปโดยนัยดังที่กล่าวมานี้ ภิกษุนั้นครั้นเห็น
 ความเป็นไปแห่งนามรูปโดยปัจจัยอย่างนั้นแล้ว ก็ย่อมสังเกตเห็นและบอกว่า “นามรูปนี้เป็นไปโดย
 ปัจจัยอยู่ในกาลบัดนี้แม้ฉันใด แม้ในกาลอดีตนั้นมันก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัย แม้ในกาลอนาคตเล่ามันก็
 จักเป็นไปโดยปัจจัยฉันนั้น” ความสงสัยในกาลทั้ง ๓ นั้นเธอผู้สังเกตเห็นเองได้อยู่อย่างนั้น ก็ละได้
 โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น

๓. การกำหนดจับเหตุปัจจัยของนามรูปนัยที่ ๓

ครั้นเห็นความถึงความชราแห่งสังขารทั้งหลาย ซึ่งได้แก่นามรูปเหล่านั้นนั้นแหละ และความสลายไปของสังขารทั้งหลายที่ชราแล้ว ทำการพิจารณากำหนดจับปัจจัยของนามรูปทางปฏิจสุมุบาทโดยปฏิโลมอย่างนี้ว่า “อันชราและมรณะแห่งสังขารทั้งหลายนี้ เมื่อชาติมี จึงมีชาติ เมื่อภพมี จึงมีภพ เมื่ออุปาทานมี จึงมีอุปาทาน เมื่อตัณหา มี จึงมีตัณหา เมื่อเวทนามี จึงมีเวทนา เมื่อผัสสะมี จึงมีผัสสะ เมื่อสพหายตนะมี จึงมีสพหายตนะ เมื่อนามรูปมี จึงมีนามรูป เมื่อวิญญูณมี จึงมีวิญญูณ เมื่อสังขารทั้งหลายมี จึงมีสังขารทั้งหลาย เมื่ออวิชชา มี จึงมีสิ่งที่กล่าวมาทั้งหมด” ดังนี้ ครั้นแล้วความสงสัยเหล่านี้ก็ถูกละได้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น

๔. การกำหนดจับเหตุปัจจัยของนามรูปนัยที่ ๔

ครั้นกำหนดปัจจัยของนามรูปทางปฏิจสุมุบาทโดยอนุโลมว่า สังขารทั้งหลายมี เพราะปัจจัยคืออวิชชา ดังนี้เป็นต้น ครั้นแล้วความสงสัยก็ถูกละได้โดยนัยดังที่กล่าวแล้วเหมือนกัน

๕. การกำหนดจับเหตุปัจจัยของนามรูปนัยที่ ๕

ครั้นทำการพิจารณากำหนดจับปัจจัยของนามรูปทางกรรมวิถุและวิปากวิถุ ส่วนกิเลสวิถุ ท่านรวมไว้ในกรรมวิถุ เพราะกิเลสนั้นเป็นสหายของกรรม อย่างนี้ว่า “ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ คือ ความหลงอยู่ในบุริมกรรมภพนั้นเป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลไว้ในบุริมกรรมภพนั้นเป็นสังขาร ความใคร่ในบุริมกรรมภพนั้นเป็นตัณหา ความข้องแวะอยู่ในบุริมกรรมภพนั้นเป็นอุปาทาน เจตนาที่ในบุริมกรรมภพเป็นภพ เมื่อบุริมกรรมภพมีอยู่ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิอุปบัติในภพนี้”

ธรรม ๕ ประการเหล่านี้คือ ปฏิสนธิในภพนี้เป็นวิญญูณ ความก้าวลงสู่ในครรภ์ในภพนี้เป็นนามรูป ปสาทในภพนั้นเป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบซึ่งอารมณ์ในภพนี้เป็นผัสสะ ความเสวยผลอยู่ในภพนี้เป็นเวทนา เมื่ออุปบัติภพนี้มีอยู่ ย่อมเป็นปัจจัย คือเป็นที่อาศัยอันเป็นไปแห่งกรรมที่ทำได้ก่อน เพราะความที่แห่งอายตนะทั้งหลายสุกงอมแล้ว ธรรม ๕ ประการนี้คือ ความหลงอยู่ในกรรมภพนี้เป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลไว้ในกรรมภพนี้เป็นสังขาร ความใคร่ในกรรมภพนี้เป็นตัณหา ความข้องแวะอยู่ในกรรมภพนี้เป็นอุปาทาน เจตนาในกรรมภพนี้เป็นภพ เมื่อกรรมภพมีอยู่ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งการปฏิสนธิในภพต่อไป ดังนี้

๓.๑.๓ สัมมสนญาณ

ญาณเห็นไตรลักษณ์ของนามรูป เห็นนามรูปทั้งไตรลักษณ์

สัมมสนญาณ เป็นญาณที่พิจารณากำหนดจนหยั่งรู้เห็นไตรลักษณ์ คือความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาของนามรูป คือหยั่งเห็นว่านามรูปเป็นไตรลักษณ์ กล่าวคือความเกิดและดับของนามรูป แต่ที่รู้ว่านามรูปดับไป ก็เพราะเหตุว่าเห็นนามรูปใหม่สืบต่อแทนขึ้นมาแล้ว องค์ธรรมคือปัญญาเจตสิกที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ นั้นเอง การเห็นเช่นนี้นับว่าเป็นการเห็นที่สันตติยังไม่ขาด

เหตุเพราะยังอาศัยจินตตามยปัญญาอยู่ แต่ญาณก็ได้แจ่มชัดและหมดจดขึ้นมาอีกขั้นหนึ่งแล้ว ว่าใช่ทางหรือมิใช่ทาง คือสามารถตัดสินใจได้ว่า การยินดีในนิमितเป็นทางผิด แต่การกำหนดเท่านั้นจึงจะเป็นทางถูก

ความเห็นของญาณอันบริสุทธิ์ที่เกิดขึ้นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือสามารถตัดสินใจได้ว่า การยินดีในนิमितเป็นทางผิด แต่การกำหนดเท่านั้นจึงจะเป็นทางถูก เพราะเหตุที่พบว่านามรูปไม่ได้เป็นไปตามความปรารถนา คือเมื่อพบว่า

- ความเกิดขึ้นของนามรูป ไม่ได้เป็นความต้องการที่ทำให้เกิดขึ้น
- ความดับไปของนามรูป ก็ไม่ได้เป็นความต้องการที่ทำให้ดับไป
- ความเกิดขึ้นและความดับไปของนามรูป เป็นประจักษ์ได้อยู่ในปัจจุบันขณะ
- รูปที่เป็นไปในขณะเห็น ยังไม่ทันจะถึงขณะไต่ยิน ขณะรู้กลิ่น ขณะรู้รส ขณะรู้

โณภูฏัพพะ หรือขณะนึกคิด ก็ดับไปในขณะเห็นนั้นแล้ว

- รูปที่เป็นไปในขณะไต่ยิน ยังไม่ทันจะถึงขณะเห็น ขณะรู้กลิ่น ขณะรู้รส ขณะรู้

โณภูฏัพพะ หรือขณะนึกคิด ก็ดับไปในขณะไต่ยินนั้นแล้ว

- รูปที่เป็นไปในขณะรู้กลิ่น ยังไม่ทันจะถึงขณะเห็น ขณะไต่ยิน ขณะรู้รส ขณะรู้

โณภูฏัพพะ หรือขณะนึกคิด ก็ดับไปในขณะรู้กลิ่นนั้นแล้ว

- รูปที่เป็นไปในขณะรู้รส ยังไม่ทันจะถึงขณะเห็น ขณะไต่ยิน ขณะรู้กลิ่น ขณะรู้

โณภูฏัพพะ หรือขณะนึกคิด ก็ดับไปในขณะรู้รสนั้นแล้ว

- รูปที่เป็นไปในขณะรู้โณภูฏัพพะ ยังไม่ทันจะถึงขณะเห็น ขณะไต่ยิน ขณะรู้กลิ่น ขณะรู้

รส หรือขณะนึกคิด ก็ดับไปในขณะรู้โณภูฏัพพะนั้นแล้ว

เพราะเหตุนั้น นามรูปจึงไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ต้องแปรผันไป ไร้แก่นสารใดๆ

ทั้งสิ้น

จักวินิจฉัยในปริญาทั้งหลายก่อนว่า โลกียปริญยามี ๓ ได้แก่ ญาติปริญา ตีรณปริญา และปะหานปริญา อภิญญาญาณ คือญาณปัญญาอันมุ่งหน้ารู้ไถยธรรม จัดเป็นญาณ เพราะอรรถคือรู้ธรรมที่ควรรู้ได้ ปริญาญาณ คือปัญญาอันกำหนดรู้ในปริญาไถยธรรม จัดเป็นญาณ เพราะอรรถคือตัดสินใจได้ ปหานญาณ คือปัญญาอันละปะหัตถ์ธรรม จัดเป็นญาณ เพราะอรรถคือสลัดได้

ในปริญา ๓ นั้น ปัญหาอันเป็นไปโดยการกำหนดปัจจุตตลักษณะ คือลักษณะเฉพาะตัวของธรรมทั้งหลายนั้นๆ โดยนัยว่า “รูปมีอันสลายไปเป็นลักษณะ เวทนามีการเสวยรสอารมณ์เป็นลักษณะ” ดังนี้เป็นต้น ได้ชื่อว่า ญาติปริญา ส่วนในลักษณารัมมณียวิปัสสนาปัญญา คือวิปัสสนาปัญญาที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยมีการยกขึ้นสู่สามัญลักษณะแห่งธรรมเหล่านั้นโดยนัยว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง” ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าตีรณปริญา ส่วนลักษณารัมมณียวิปัสสนาปัญญา ที่

เป็นไปด้วยความสามารถละวิปัสสนา ซึ่งมีความสำคัญว่าเที่ยงเป็นอาทิในธรรมทั้งหลาย ได้ชื่อว่า
ปหานปริญญา

ส่วนญาณอันข้ามพ้นความสงสัยในอรรถา ๓ เสียได้ ด้วยการกำหนดจับที่เหตุปัจจัยของ
นามรูปนั้นแล้วตั้งอยู่ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

เมื่อจะยังกังขาวิตรณวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม ย่อมรำพึงถึงการค้นหาถึงเหตุปัจจัยของนามรูป
นั้น ดุจแพทย์ผู้ฉลาด เห็นโรคแล้วก็สามารถหาสมุฏฐานของมันได้ หรือดุจบุรุษผู้มีน้ำใจ มักสงสาร พบ
เด็กอ่อนตัวเล็กๆ ที่ยังนอนแบเบาะนอนอยู่ที่ถนนแล้ว ย่อมรำพึงคิดไปถึงมารดาบิดาของเด็กนั้น ด้วย
คิดคำถามอยู่ในใจว่า “นี่ลูกน้อยของใครหนอ” ฉะนั้น

๓.๑.๔.๑ ตรุณอุท্থัพพญาณ

อุท্থัพพญาณ คือความบริสุทธิ์ของญาณที่เข้าถึงทางที่ถูกต้อง ตรงสู่พระนิพพานโดย
ถูกต้องแล้ว คือญาณเป็นเครื่องนำไปสู่มรรคปฏิบัติโดยส่วนเดียว หมายถึงอารมณ์อันเป็นปฏิปทาที่
ถูกต้อง อันค้นหาและทวิภูมิจึงไม่สามารถแทรกเข้าไปในอารมณ์นั้นได้ มีไตรลักษณ์ที่ในนามรูปเป็นตัวถูกรู้
ส่วนญาณเป็นตัวรู้อารมณ์ไตรลักษณ์นั้น ความรู้เช่นนี้เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาญาณเบื้องสูง ต่อเนื่องถึง
โคตรภูญาณ ดังนี้

ตรุณอุท্থัพพญาณ เป็นญาณที่ยังอ่อนอยู่ ซึ่งมีวิปัสสนูปกิเลสเป็นอารมณ์

๓.๑.๔.๒ พลวอุท্থัพพญาณ

“ทยัพพญาณ คือความบริสุทธิ์ของญาณที่เข้าถึงทางที่ถูกต้อง ตรงสู่พระนิพพานโดย
ถูกต้องแล้ว คือญาณเป็นเครื่องนำไปสู่มรรคปฏิบัติโดยส่วนเดียว หมายถึงอารมณ์อันเป็นปฏิปทาที่
ถูกต้อง อันค้นหาและทวิภูมิจึงไม่สามารถแทรกเข้าไปในอารมณ์นั้นได้ มีไตรลักษณ์ที่ในนามรูปเป็นตัวถูกรู้
ส่วนญาณเป็นตัวรู้อารมณ์ไตรลักษณ์นั้น ความรู้เช่นนี้เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาญาณเบื้องสูง ต่อเนื่องถึง
โคตรภูญาณ ดังนี้

พลวอุท্থัพพญาณ คือญาณที่พิจารณากำหนดจนหยั่งรู้เห็นไตรลักษณ์ของนามรูปชัดเจน
โดยตัดสันตติชาติเด็ด คือเห็นนามรูปดับไปทันทีที่ดับ และเห็นนามรูปเกิดขึ้นในทันทีที่เกิด หมายความว่า
เห็นในทันทีทั้งขณะที่เกิดและขณะที่ดับ เป็นญาณที่เห็นนามรูปเกิดและดับไปตามความเป็นจริง คือ
เห็นทั้งความเกิดและความดับ จึงเป็นญาณที่มีความแก่กล้าแล้ว มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เพราะเห็น
ความแตกต่างกันของสภาวะเป็นคนละอย่าง ดังนี้ คือ

- สภาวะเย็นต่างจากสภาวะเดิน
- สภาวะเดินก็ต่างจากสภาวะเย็น
- สภาวะเดินก็ต่างจากสภาวะนั่ง
- สภาวะนั่งก็ต่างจากสภาวะเดิน

- สภาวะยกต่างจากสภาวะอย่าง
- สภาวะยกต่างจากสภาวะอย่าง
- สภาวะอย่างก็ต่างจากสภาวะยก
- สภาวะเหยียบต่างจากสภาวะถูก
- สภาวะถูกก็ต่างจากสภาวะเหยียบ
- สภาวะคู้ต่างจากสภาวะเหยียด
- สภาวะเหยียดก็ต่างจากสภาวะคู้
- ฯลฯ

องค์แห่งโพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เริ่มเกิดตั้งแต่ญาณนี้เป็นต้นไป

อุปกิเลส ๑๐ นั้นคือ โอภาส (แสงสว่าง) ญาณ (ความรู้) ปิติ (ความอิ่มใจ) ปัสสัทธิ (ความรำจบ) สุข (ความสุข) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ปัคคาหะ (ความเพียร) อุပ္ปฐฐาน (สติ) อุเบกขา นิกันติ (ความพึงพอใจ)

เมื่อภิกษุได้มณสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ โอภาสก็เกิดขึ้น เธอนึกหวังเอาโอภาสไว้ว่า “โอภาสเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านในโอภาสเป็นอุทธัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปเพราะอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ความที่ปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความที่ปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความที่ปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง, เมื่อเธอมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ ญาณเกิดขึ้น เธอนึกหวังเอาญาณไว้ว่า “ญาณเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านไปเพราะญาณนั้นเป็นอุทธัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง, เมื่อเธอมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ ปิติเกิดขึ้น เธอนึกหวังเอาปิติไว้ว่า “ปิติเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านไปเพราะปิตินั้นเป็นอุทธัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง, เมื่อเธอมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ ปัสสัทธิเกิดขึ้น เธอนึกหวังเอาปัสสัทธิไว้ว่า “ปัสสัทธิเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านไปเพราะปัสสัทธินั้นเป็นอุทธัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง, เมื่อเธอมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ สุขเกิดขึ้น เธอนึกหวังเอาสุขไว้ว่า “สุขเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านไปเพราะสุขนั้นเป็นอุทธัจจะ

เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทัจจะนั้น ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง, เมื่อเธอมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ อธิโมกษ์เกิดขึ้น เธอนึกหวังเอาอธิโมกษ์ไว้ว่า “อธิโมกษ์เป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านไปเพราะอธิโมกษ์นั้นเป็นอุทัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทัจจะนั้น ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง, เมื่อเธอมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ ปคคาหะเกิดขึ้น เธอนึกหวังเอาปคคาหะไว้ว่า “ปคคาหะเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านไปเพราะปคคาหะนั้นเป็นอุทัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทัจจะนั้น ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง, เมื่อเธอมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ อุပ္ปฐฐานเกิดขึ้น เธอนึกหวังเอาอุပ္ปฐฐานไว้ว่า “อุပ္ปฐฐานเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านไปเพราะอุပ္ปฐฐานนั้นเป็นอุทัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทัจจะนั้น ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง, เมื่อเธอมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ อุเบกขาเกิดขึ้น เธอนึกหวังเอาอุเบกขาไว้ว่า “อุเบกขาเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านไปเพราะอุเบกขานั้นเป็นอุทัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทัจจะนั้น ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง, เมื่อเธอมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ นิกันติเกิดขึ้น เธอนึกหวังเอานิกันติไว้ว่า “นิกันติเป็นธรรม” ความฟุ้งซ่านไปเพราะนิกันตินั้นเป็นอุทัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทัจจะนั้น ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้จักความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง”

๓.๑.๕ กังคญาณ

“ญาณที่พิจารณากำหนดรู้เห็นความดับของนามรูปแต่ฝ่ายเดียว โดยยึดเอาความแตกดับของนามรูปนั้นเป็นอารมณ์ว่า สรรพสิ่งย่อมแตกดับไปอย่างนี้ สภาวะเย็น เดิน นั่ง นอน คู่ เหยียด ย่าง ยก เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส ฯลฯ มีอาการดับไปอย่างรวดเร็ว เห็นโดยประจักษ์แจ้งในความดับ

ส่วนภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ เป็นอาการที่เกิดจากกังคญาณ อีกทั้งญาณทั้ง ๓ นี้ ก็เกิดเฉพาะบางครั้ง หรือเกิดเฉพาะบางคน โดยข้ามไปมุนิจิตุกัมมยตาญาณเลยก็มี

ไตรลักษณ์ะย่อมไม่ปรากฏ เพราะอะไรปิดบังไว้? เหตุเพราะไม่มนสิการถึงอะไร? วิสัชนาว่า

อนิจจลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกสันตติปิดบังไว้ เหตุเพราะไม่มนสิการถึงความเกิดขึ้น

และความเสื่อมไป ครั้นเมื่อสันตติถูกทำให้ยกเลิกไป เพราะการกำหนดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปได้ อนิจจลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้

ทุกขลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกอิริยาบถปิดบังไว้ เหตุเพราะไม่มนสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนืองๆ ต่อเมื่ออิริยาบถถูกเพิกไป เพราะมนสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนืองๆ ทุกขลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้

อนัตตลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกขณะสัญญา คือความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อนปิดบังไว้ เหตุเพราะไม่มนสิการถึงความแยกออกจากกันได้แห่งธาตุต่างๆ เมื่อทำขณวินิพโยค คือย่อยสลายก้อนออกจากกันได้เพราะแยกธาตุต่างๆ ออก อนัตตลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้”

๓.๑.๖ ภัยญาณ

“ญาณที่พิจารณากำหนดหยั่งรู้เห็นว่า นามรูปนี้เป็นภัย เป็นสิ่งที่น่ากลัว เหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย เช่น เสือ งูพิษ คนพิษ เป็นต้น เป็นอาการหนึ่งของภังคญาณ ซึ่งยังอยู่ในระดับอ่อน

เมื่อญาณนั้นเสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งภังคานุปัสนาอันมีความสิ้นไป ความเสื่อมสิ้น ความแตกความดับไป แห่งสังขารทั้งปวงมาเป็นอารมณ์อย่างนั้น สังขารทั้งหลายอันแตกสลายอยู่ตามสภาพ อยู่ในภพ อยู่ในกำเนิด ในคติ ในฐิติ และในสัตตาวาสทั้งปวง ย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างใหญ่หลวง ดังสิ่งที่น่ากลัวทั้งหลายมี สิ่ง โค้ง เสือ เหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส โคตุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ และหลุมถ่านที่ยังลุกอยู่ เป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัวยิ่งนักสำหรับคนที่ฉลาดผู้รักชีวิตโดยง่าย คือว่าเห็นเป็นของที่น่ากลัวและกลัวเอาง่ายๆ ฉะนั้น เมื่อเธอเห็นอยู่ว่า ‘สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ได้ดับไปแล้ว สังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ แม้สังขารทั้งหลายที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ก็จักดับอย่างนี้เช่นกัน’ ดังนี้ ภัยตูปัญฐานญาณ ก็ย่อมจะเกิดขึ้นในฐานะโอกาสนั้น”

๓.๑.๗ อาที่นวญาณ

ญาณที่กำหนดพิจารณาหยั่งรู้เห็นว่า นามรูปนี้มีความเป็นโทษ เหมือนบุคคลที่เห็นไฟกำลังไหม้เรือนตนอยู่ เห็นโทษของไฟไหม้อยู่ จึงคิดหนีจากเรือนนั้น การเห็นโทษของนามรูปแท้ ก็เป็นอาการหนึ่งของภังคญาณ ซึ่งอยู่ในลักษณะปานกลาง

เมื่อญาณนั้นเสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งภัยตูปัญฐานญาณนั้น ที่จะต้านทานได้นั้นไม่ปรากฏ ที่จะกำบังได้ก็ไม่ปรากฏ ที่จะไปได้พ้นก็ไม่ปรากฏ ที่พึงอาศัยก็ไม่ปรากฏเลย หรือความที่จะยึดถือเอาไว้ได้ก็ตาม ในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในฐิติ และในนิवासทั้งปวง แม้แต่สังขารหนึ่งก็หาไม่มี ภพ ๓ ปรากฏเป็นดังหลุมถ่านเพลิงอันเต็มไปด้วยถ่านแดงๆ ปราศจากเปลว มหาภูต ๔ ปรากฏเป็นดังอสรพิษเหล่าที่มีพิษร้ายกาจ ชั้น ๕ ปรากฏเป็นดังว่า เพชฌฆาตผู้เงื้อดาบอยู่ आयตนะภายใน ๖ ปรากฏเป็นดังว่า หมู บ้าง ราง आयตนะภายนอก ๖ ปรากฏ

เป็นดังว่าพวกโจรปล้นหมู่บ้าน

อนึ่งเล่า วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ ถูกไฟ ๑๑ กอง*ไหม้ไขนอยู่ ปราภฏเป็นดังลูกโซติ ช่วงอยู่ สังขารทั้งปวงปราภฏราวกะว่าเป็นหัวผี ราวกะว่าเป็นโรค ราวกะว่าเป็นลูกศร ราวกะว่าเป็นตัว ทุกข์ตั้งร้อย และราวกะว่าเป็นตัวเจ็บป่วย จึงเป็นอาทินพราศี คือกองโทษอันใหญ่ ไร้ซึ่งคุณที่น่าพึงพอใจ ปราศจากวิสัยเป็นที่มาน่ายินดี เป็นดังว่าป่าช้า ซึ่งแม้ตั้งอยู่โดยอาการน่ารื่นรมย์ แต่ก็มีสัตว์ร้าย เป็นดังถ้ามีเสือ เป็นดังน้ำที่มีคาหะ คือสัตว์ตัวที่คอยกินคนลงน้ำ เช่น จระเข้ และรากษส คือผีเสื้อน้ำ เป็นต้น เป็นดังว่าข้าศึกผู้เงื้อขรรค์ เป็นดังโทษชนะอันมิพิช เป็นดังทางที่มีโจร เป็นดังเรือนที่ไฟไหม้อยู่ เป็นต้นดังสนามรมมีกองทหารที่เขาส่งออกไปรบ ย่อมปราภฏโดยความเป็นของน่ากลัวแก่บุรุษชาติผู้รักชีวิต โดยง่าย จจริงอยู่ บุรุษนั้นมาถึงสิ่งน่ากลัวมีป่าช้าที่มีสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านั้นเข้าแล้ว ย่อมเป็นผู้กลัวตัว สันจนชนพองเห็นแต่อาทินพ คือสิ่งที่ร้ายทั้งหลายอยู่รอบตัว ฉันใด ญาณนี้ก็ชนพองเหมือนกัน ครั้น สังขารทั้งปวงปราภฏโดยความเป็นของน่ากลัว ด้วยแห่งอำนาจกังคานุปัสณาแล้ว ก็ย่อมจะเห็นแต่ อาทินพอันไร้คุณที่น่าพึงพอใจ ปราศจากวิสัยที่น่ายินดี มีอยู่โดยรอบ เมื่อเธอเห็นอยู่อย่างนั้น ญาณชื่อ อาทินพญาณ ก็ย่อมเกิดขึ้น”

๓.๑.๘ นิพพทาญาณ

ญาณที่กำหนดพิจารณาหยั่งรู้เห็นว่า นามรูปไร้แก่นสาร เกิดความเบื่อหน่ายในนามรูป เบื่อหน่ายในขันธ ๕ แท้ เป็นอีกอาการหนึ่งของภังคญาณ ที่อยู่ในลักษณะแก่กล้า

เมื่อญาณนั้นยังเห็นผองสังขารโดยความเป็นโทษอยู่อย่างนั้น ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย เอือมระอา ไม่นินตีย่างยิ่งในสังขารอันแตกอยู่ทั่วไปในภพ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ และใน สัตตาวาสทั้งปวง อันเปรียบประดุจสุวรรณราชหงส์ผู้ภริมย์อยู่ที่เชิงเขาจิตรภูฏในหิมพานต์ ย่อมไม่นิยมยินดีในบ่อน้ำคร่ำโสโครกข้างประตูหมู่บ้านคนจันฑาล ยินดีโดยยิ่งนักอยู่แต่ในมหาสระทั้ง ๗ เท่านั้น ฉันใดก็ดี แม้พระญาณราชหงส์นี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่นิยมยินดีในสังขารอันแตกทำลายอยู่ทั่วไป ซึ่งมีโทษอันตนเห็นชัดเจนแจ่มแล้ว ย่อมยินดีแต่ในอนุปัสณา ๗ เท่านั้น เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่มายินดี ด้วยความที่ยินดีในภาวนา

อนึ่งแล เปรียบดังสีหะมฤคราชแม้ถูกขังไว้ในกรงทอง ก็มีได้ยินดีในกรงทองนั้น ย่อมยินดี แต่ในป่าหิมพานต์อันกว้างใหญ่ได้ ๓,๐๐๐ โยชน์ เท่านั้นฉันใด พระญาณสีหะนี้ก็ฉันนั้น ย่อมไม่นิยมยินดีแม้สักแต่ในสุคติภพทั้ง ๓ ย่อมยินดีแต่ในอนุปัสณา ๓ เท่านั้น

อนึ่งนั้น อุปมาดังพญาช้างฉัททันต์ อันเป็นช้างสรรพเสเวต ตัวเผือกย่องสรรพางค์ เป็นช้าง สัตตประติษฐ์ มีอวัยวะจุดพื้นดิน ๗ อย่าง มีฤทธิ์สามารถเดินไปในอากาศได้ ย่อมไม่นิยมยินดีอยู่ในท่ามกลางเมือง ยินดียิ่งนักแต่ในสระฉันททันต์และที่ป่าช้าในหิมพานต์เท่านั้นฉันใด พระญาณวรวารณะนี้ก็ฉันนั้น ย่อมไม่นิยมยินดีในสังขารทั้งปวง ยินดียิ่งนักแต่ในสันติบทอันตนได้เห็น

- อุบุปาทวยปริจฉินนโต โดยเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดลงไว้ ด้วยความเกิดและความเสื่อม
- บล็อกโต โดยความเป็นสิ่งต้องพังทลาย
- ขณิกโต โดยความเป็นสิ่งมีชั่วขณะ
- จลโต โดยความเป็นสิ่งไหว (ไปมา)
- ปภงคุโต โดยความเป็นสิ่งที่ต้องการแตกสลาย
- อหตุวโต โดยความเป็นสิ่งไม่คงทน
- วิวปริณามธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
- อสารกโต โดยความเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร
- วิภวโต โดยความเป็นสิ่งต้องเสื่อม
- สงขตโต โดยความเป็นสิ่งถูกปรุงขึ้น
- มรณธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา

ย่อมนั้นได้ว่ามันเป็นทุกข์โดยเหตุทั้งหลาย เช่นว่า

- อภิญหปฏิปปีฬนโต โดยความถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์
- ทุกขมโต โดยความเป็นที่สิ่งทนยาก คือทนอยู่ไม่ได้
- ทุกขตฤโต โดยความเป็นที่ตั้งของทุกข์
- โรคโต โดยความเป็นโรค
- คณฺหโต โดยความเป็นแผลฝี
- สลฺลโต โดยความเป็นลูกศร
- อฆโต โดยความเป็นของชั่วร้าย
- อีตีโต โดยความเป็นอาพาธ
- อุปทฺทวโต โดยความเป็นอุบาทว์
- ภัยโต โดยความเป็นภัย
- อุปสคฺคโต โดยความเป็นอุปสรรค
- อตถาณโต โดยความไม่มีที่ต้านทาน
- อเลณโต โดยความไม่มีที่กำบัง
- อสรณโต โดยความไม่มีที่พึ่ง
- อาทีนฺวโต โดยความเป็นโทษ
- อฆมฺมูลโต โดยความเป็นมูลของความลำบาก
- วรคโต โดยความเป็นผู้ฆ่า
- สาสวโต โดยความเป็นสิ่งเป็นไปกับอาสวะ

- มารามิสโต โดยความเป็นเหยื่อมาร
- ชาติธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีชาติเป็นธรรมดา
- ชราธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีชราเป็นธรรมดา
- พุยาธิธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีพยาธิเป็นธรรมดา
- มรณธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา
- โสภธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีความโสกะเป็นธรรมดา
- ปริเทวธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีปริเทวะเป็นธรรมดา
- อุปายาสธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีอุปายาสเป็นธรรมดา
- สงกิลสิธมมโต โดยความเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

ย่อมเห็นได้โดยเป็นของไม่งาม อันเป็นบริวารแห่งทุกขลักษณะโดยเหตุทั้งหลาย เช่นว่า

- อชฌณโต โดยความเป็นสิ่งไม่งาม
- ทุคฺคณฺโต โดยความเป็นสิ่งมีกลิ่นเหม็น
- เชคฺคจฺฉโต โดยความเป็นสิ่งน่ารังเกียจ
- ปฏิกฺกุลโต โดยความเป็นสิ่งปฏิกูล
- อมณฺฑนฺทโต โดยความเป็นสิ่งซึ่งมิใช่กำจัดความปฏิกูลได้ด้วยการตบแต่ง
- วิรูปโต โดยความเป็นสิ่งน่าเกลียด
- วิภจฺฉโต โดยความเป็นสิ่งน่าขยะแขยง

ย่อมเห็นได้โดยความเป็นอนัตตาโดยเหตุทั้งหลาย เช่นว่า

- พรโต โดยความเป็นฝ่ายอื่น
- ริดฺดโต โดยความเป็นของว่าง
- ตฺวจฺฉโต โดยความเป็นของเปล่า
- สฺสุญฺโต โดยความเป็นของสูญ
- อสฺสํมิกโต โดยความเป็นของไม่มีใครเป็นเจ้าของ
- อนิสฺสรโต โดยความเป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่
- อวสฺวตฺตโต โดยความเป็นของไม่อยู่ในอำนาจใคร

๓.๑.๑๑ สังขารเปกขาญาณ

“ญาณที่กำหนดจนหยั่งรู้เห็นว่า จะหนักก็ไม่พ้น จึงวางเฉยอยู่ไม่ยินดียินร้าย เป็นญาณที่พิจารณานามรูปด้วยการวางเฉย ดุจบุรุษอันเพิกเฉยในภริยาที่ทิ้งขว้างหย่าร้างกันแล้วฉะนั้น ด้วยการที่มีสติกำหนดรู้ด้วยความสงบและประณีต ที่เกิดขึ้นอยู่อย่างต่อเนื่องได้เป็นเวลานานๆ โดยไม่ต้องใช้

ความพากเพียรพยายามมากนัก มีเวทนาเกิดมากพอควรในญาณนี้ แต่ไม่ติดใจทั้งในสุขและในทุกข์ มีความวางเฉยในสุขและทุกข์ได้เท่ากัน

ครั้นญาณกำหนดไว้ว่า สังขารทั้งปวงเป็นของสูญ คือว่างเปล่า ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดสัจสุตา คือความว่างเปล่า เป็น ๒ เงื่อนอีกว่า สังขารนี้ว่างเปล่าจากตัวตนก็ดี ว่างเปล่าจากอัตตนิยยะ คือของๆ ตนก็ดี

เมื่อญาณนั้นไม่เห็นตัวตน ไม่เห็นแม้สัตว์สังขารอื่นอะไรๆ ที่ตั้งอยู่ในความเป็นปริชาต คือ เป็นบริวารหรือเครื่องแวดล้อมของตนเลย อย่างนี้แล้ว ทั้งกำหนดสัจสุตา ๔ เงื่อนอีกว่า เธอไม่เห็นว่ามีตัวเรามีอยู่ในที่ไหนๆ ในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ และไม่เห็นว่ามีตัวของผู้อื่นมีอยู่ในที่ไหนๆ ในความเป็นอะไรๆ ของตัวเราที่ไหนๆ เลยดังนี้”

๓.๑.๑๒ อนุโลมญาณ

“ญาณที่พิจารณากำหนดจนรู้เห็นให้คล้อยไปตามอริยสัจ เรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ เป็นญาณที่รู้อารมณ์นามรูปเป็นครั้งสุดท้าย ก่อนที่จะได้บรรลุมรรคผล ได้แก่ ปัญญาที่จะพิจารณาเห็นชอบตามที่ญาณที่ ๑-๘ เห็นอย่างไร อนุโลมญาณก็เห็นอย่างนั้น กล่าวคือเห็นทบทไปทวนมาจนเห็นคล้อยไปตามญาณที่ ๑-๘ จนสมควรแก่การรู้เห็นอริยสัจ ๔

ญาณที่ ๑-๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ ๘ นาย ส่วนอนุโลมญาณเปรียบเหมือนพระราชา เมื่อมหาอำมาตย์ทั้งหลายนั้นวินิจฉัยคดีไปตามตัวบทกฎหมายอย่างถูกต้องแล้วทูลเสนอพระราชา พระราชาก็เห็นคล้อยตามนั้น

ญาณนั้นเมื่อสร้อยเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งสังขารุเปกขาญาณนั้นอยู่ อธิโมกษ์และสัทธา ย่อมมีกำลังยิ่งขึ้น วิริยะก็เป็นอันประคองไว้เป็นอย่างดี สติก็เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี จิตก็ตั้งมั่นเป็นอย่างดี สังขารุเปกขากลับข้างยิ่งก็เกิดขึ้น สามารถจะเป็นปัจจัยแห่งอนุโลมญาณได้แล้ว เมื่อญาณนั้นค้ำใจว่า “มรรคจักเกิดในบัดนี้” สังขารุเปกขาพิจารณาต่อสังขารทั้งหลายโดยอาการว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตาก็ดี แล้วลงสู่ภวังค์ ในลำดับแห่งภวังค์นั้น มโนทวาราวชณะที่ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์โดยอาการว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา โดยนัยที่สังขารุเปกขาทำแล้วนั้นก็เกิดขึ้น ต่อนั้น ชวนจิตดวงแรกซึ่งสืบสันตติอันไม่มีระหว่างในลำดับแห่งกิริยาจิต คือมโนทวาราวชณะ จิตดวงนั้น ที่ยังภวังค์ให้หมุนกลับ คือไม่ให้เป็นไปด้วยอำนาจภวังค์ ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกันเกิดขึ้น ซึ่งชวนจิตดวงแรกนี้ ท่านเรียกว่า “ปริกรรม” คือการตกแต่งมรรคขึ้น ลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๒ ที่ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นเกิดขึ้น ซึ่งท่านเรียกว่า “อุปะจาระ” คือเข้าใกล้มรรค แม้ในลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๓ ก็ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกันเกิดขึ้น ซึ่งท่านเรียกว่า “อนุโลม” คือสมควรแก่ธรรมทุกภาคส่วน หรือควรจะทำมรรคให้เกิดขึ้น นี่เป็นนามแยกกันคนละส่วนแห่งจิตเหล่านั้น แต่จะเรียกจิตทั้ง ๓ อย่างนั้นว่า “อาเสวนะ” บ้าง

ว่า “ปริกรรม” บ้างว่า “อุปจาระ” บ้างว่า “อนุโลม” บ้าง โดยไม่แปลกกันก็ควร

อนุโลมแก่ธรรมทั้งหลายทั้งส่วนเบื้องต้นทั้งส่วนเบื้องปลาย ด้วยว่า อนุโลมญาณนั้นชื่อว่า อนุโลมแก่วิปัสสนาญาณทั้ง ๘ เบื้องต้น เพราะความที่มีกิจเหมือนอย่างนั้น คือมีกิจในการพิจารณา กำหนดไตรลักษณ์เหมือนกับวิปัสสนาทั้งปวง และชื่อว่าอนุโลมแก่วิปัสสนาธรรม ๓๗ ในเบื้องปลาย ด้วย จริยอยู่ อนุโลมญาณนั้น เพราะความที่ปรารภสังขารทั้งหลายโดยทางไตรลักษณ์มีอนิจลักษณะ เป็นต้นเป็นไป จึงชื่อว่าอนุโลมแก่ญาณ ๘ นี้ เพราะมีกิจเหมือนอย่างญาณ ๘ นั้น ดุจซึ่งบอกโดยความว่า “อุทัยพพญาณได้เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งธรรมทั้งหลาย อันมีความเกิดและความเสื่อม แทนอ” และว่า “ภังคานุปัสสนาญาณได้เห็นความแตกดับแห่งธรรมทั้งหลายที่มีความแตกดับแทนอ” และว่า “สิ่งที่เป็นไปกับด้วยภัยแทนอ ได้ปรากฏโดยความเป็นสิ่งน่ากลัวแก่ภยตูปัญฐานญาณ และว่า “อาทินวานุปัสสนาญาณก็เห็นโทษในสิ่งที่เป็นไปกับด้วยโทษแทนอ” และว่า “นิพพิทาญาณได้ เบื่อหน่ายในสิ่งที่น่าเบื่อหน่ายแทนอ” และว่า “มฤตจิตุกัมยตาญาณได้เกิดมีความใคร่ที่จะปลดเปลื้อง ในสิ่งที่น่าปลดเปลื้องแทนอ” และว่า “สิ่งที่ควรพิจารณาเพื่อหาทางปลดเปลื้องแทนอ อัน ปฏิสังขารญาณพิจารณารู้ทางแล้ว” และว่า “สิ่งที่ควรเข้าไปเพ่งเฉยแทนอ อันสังขารุเปกขาญาณเข้าไป เพ่งเฉยแล้ว” ดังนี้ และยังอนุโลมต่อวิปัสสนาธรรม ๓๗ ในเบื้องปลายด้วย เพราะวิปัสสนาธรรม เหล่านั้น เป็นธรรมที่จะพึงให้ถึงได้ด้วยสติปฏิบัติ คือการขมกิเลสที่บังปิดสัจจะแห่งอนุโลมญาณนั้น”

๓.๑.๑๓ โครตญาณ

“ญาณที่กำหนดจนหยั่งรู้เห็นพระนิพพาน ตัดโคตรปुरुชนให้ขาดออก เพื่อมุ่งเข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล กล่าวคือถึงพร้อมด้วยกำลังเพื่อให้มัคคญาณเกิด

อนุโลมญาณนี้ เป็นญาณสุดท้ายแห่งภูฏฐานคามินีวิปัสสนาอันมีสังขารเป็นอารมณ์ แต่ต่างกันโดยประการทั้งปวงหมดละก็ โครตญาณเป็นที่สุดแห่งภูฏฐานคามินีวิปัสสนา”

๓.๑.๑๔ มัคคญาณ

“มัคคญาณเป็นญาณที่สสนวิสุทธิขั้นโลกุตตรวิสุทธิ เพราะรู้แจ้งอริยสัจทั้ง ๔ คือความบริสุทธิ์แห่งปัญญาในมัคคญาณที่เห็นแจ้งพระนิพพาน เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนาจนเห็นอริยสัจทั้ง ๔ ครบถ้วน กล่าวคือตั้งแต่วิสุทธิที่ ๑-๖ นั้นรู้อริยสัจเพียง ๒ สัจจะ คือ ทุกขสัจ กับ สมุทยสัจ ทั้งนี้วิสุทธิแต่ละวิสุทธิจะเป็นปัจจัยแก่กันและกันตามลำดับไม่มีการข้ามขั้นกัน มัคคญาณเป็นปัญญาที่กำหนดพิจารณาจนรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉตปหาน เป็นญาณในอริยมัคค ได้แก่ โสดาปัตติมัคคญาณ สกทาคามิมัคคญาณ อนาคามิมัคคญาณ และ อรหัตตมัคคญาณ

ธรรมที่มัคคญาณทั้ง ๔ ละได้ มีดังนี้ คือ

๑. ธรรมที่โสดาปัตติมัคคญาณละได้

- สังโยชน์ที่ละได้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส พร้อมทั้งกามราคะและ
ปฏิฆะที่ยังให้ไปเกิดในอบาย

- มิจฉัตตธรรมที่ละได้ คือ มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท มิจฉากัมมันตะ และ มิจฉาอาชีวะ พร้อม
ทั้งมิจฉาวิมุตติที่ยังให้ไปเกิดในอบาย

- อาสวะที่ละได้ คือ ทิฏฐาสวะ คือความเห็นผิด

- นิวรณ์ธรรมที่ละได้ คือ วิจิกิจฉานิวรณ์

- อกุศลกรรมบถที่ละได้ คือ ปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์) อทินนาทาน (การลักทรัพย์)
กาเมสุมิฉาจาร (การประพฤตินอกใจ) มุสาวาท (การพูดเท็จ) มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด)

- อคติที่ละได้ คือ ฉันทาคติ (ความลำเอียงเพราะรักและชอบใจ) โทษาคติ (ความลำเอียง
เพราะความชัง คือไม่ชอบ) โมหาคติ (ความลำเอียงเพราะหลง เพราะงมงาย) ภัยาคติ (ความลำเอียงเพราะ
ความหวาดกลัว) กล่าวคือ อคติ ๔ ละได้ทั้งหมด

- กิเลสธรรมที่ละได้ คือ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา

๒. ธรรมที่สภากามีมคคญาณละได้

- สังโยชน์ที่ละได้ คือ กามราคะและปฏิฆะชนิดหยาบที่ยังเหลือ

- มิจฉัตตธรรมที่ละได้ คือ เพียงทำกามราคะและปฏิฆะอย่างละเอียดให้เบาบางลง พร้อม
ทั้งมิจฉาวิมุตติที่ไม่ให้ไปเกิดในอบาย อันเนื่องด้วยกามราคะชนิดหยาบและละเอียด

๓. ธรรมที่อนาคามีมคคญาณละได้

- สังโยชน์ที่ละได้ คือ กามราคะและปฏิฆะอย่างละเอียด

- มิจฉัตตธรรมที่ละได้ คือ มิจฉาสังกัปปะ ปิสฺสนวจา และ ผรุสวจา อนึ่ง เจตนาเป็น
วจาในเรื่องนี้ พร้อมทั้งมิจฉาวิมุตติที่ไม่ให้ไปเกิดในอบาย อันเนื่องด้วยกามราคะชนิดหยาบและ
ละเอียด

- โลกธรรมที่ละได้ คือ ปฏิฆะ (ความยินร้าย) พร้อมทั้งความยินดีในชื่อเสียงและการ
สรรเสริญ

- อาสวะที่ละได้ คือ กามาสวะ (ความพอใจในกามคุณ ๕)

- นิวรณ์ธรรมที่ละได้ คือ กามฉันทนิวรณ์ พยาบาทนิวรณ์ กุกกุจจนิวรณ์

- อกุศลกรรมบถที่ละได้ คือ ปิสฺสนวจา (การพูดส่อเสียด) ผรุสวาท (การพูดคำหยาบ)
พยาบาท (การปองร้าย)

- กิเลสธรรมที่ละได้ คือ โทสะ

๔. ธรรมที่อรหัตตมคคญาณละได้

- สังโยชน์ที่ละได้ คือ สังโยชน์ ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา

- มิจฉัตตธรรมที่ละได้ คือ สัมผัสปลลาปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุตติ และ มิจฉาญาณ พร้อมทั้งมิจฉาวิมุตติอันเนื่องด้วยภวราคะ

- โลกธรรมที่ละได้ คือ อนุนยะ (ความยินดี)

- อาสวะที่ละได้ คือ ภวาสวะ (ความพอใจในรูปภพ อรูปภพ รูปฌาน) อวิชชาสวะ (โมหะ ความหลง ความโง่)

- นีวรณธรรมที่ละได้ คือ ถีนมิทระ อุทัจจะ

- อกุศลกรรมบถที่ละได้ คือ สัมผัสปลลาปะ (การพูดเพ้อเจ้อ) อภิชฌา (ความละโมภ)

- กิเลสธรรมที่ละได้ คือ โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทัจจะ อหิริกะ อนัตตตัปปะ

มัคคญาณเป็นญาณที่มีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ หมายความว่า ความที่โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายมีความเต็มเปี่ยม กัธรรม ๓๗ นี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘ ชื่อว่า โพธิปักขิยะ เพราะเหตุเป็นธรรมมีในฝ่ายแห่งอริยมรรคอันได้นำมาว่าโพธะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุตรัสรู้ คำว่า “เพราะ...มีในฝ่าย” หมายความว่า เพราะตั้งอยู่ในความเป็นธรรมอดหนุน”

๓.๑.๑๕ ผลญาณ

“เป็นญาณที่รู้เห็นพระนิพพาน โดยเสวยผลแห่งสันติสุข เป็นญาณในอริยผล คือเป็นวิบากของมัคคญาณ ได้แก่ โสตาปัตติผลญาณ สกทาคามีผลญาณ อนาคามีผลญาณ อรหัตตผลญาณ โดยเกิดต่อจากมัคคญาณนั้นๆ ทันทที่ไม่มีระหว่างกัน ตลอดจนถึงการเข้าผลสมาบัติในญาณได้นานเท่าที่พึงประสงค์ เพื่อการเสวยโลกุตตรสุข คือสุขในผลและสุขในนิพพาน โดยการดับสังขารทุกข์ทั้งหมดอยู่ด้วยการเสวยผลแห่งสันติสุขสงบอันยอดเยี่ยม คือวิมุตติสุขยิ่งที่พ้นจากสังขารทุกข์พักอยู่สำราญในปัจจุบันชาติ โดยไม่มโนสิการถึงอารมณ์อื่นจากพระนิพพาน เพราะมโนสิการถึงแต่พระนิพพาน เป็นสามัญผลอันอุดม มีความเร่าร้อนอันระงับแล้ว มีอมตธรรมเป็นอารมณ์ เป็นผลที่ละเมียดละไม คลายเสียจากโลกามิสแล้ว เป็นผลที่ซาบซ่านไปด้วยความสุขอันสะอาด มีโอชะซึ่งเป็นอมตสุข มีรสหวานชื่นยิ่งกว่าน้ำหวาน เปรียบประดุกน้ำผึ้ง บัณฑิตได้ยังปัญญาให้เกิดแล้วจึงได้ประสบความสุขนั้น อันนับเป็นรสยอดเยี่ยมของอริยผลนั้น การได้เสวยรสของอริยผลเหล่านี้จึงชื่อว่าญาณจรียา

ผลญาณรู้เห็นพระนิพพาน โดยเสวยผลสันติสุขอันไพบุลย์ คือ รับผลของมัคคญาณ เกิดต่อจากมัคคญาณโดยไม่มีระหว่างกัน คือเป็นอกาลิโก เป็นอริยผลญาณ ได้แก่ โสตาปัตติผลญาณ สกทาคามีผลญาณ อนาคามีผลญาณ อรหัตตผลญาณ เข้าผลสมาบัติ นิโรธสมาบัติ เป็นต้น”

๓.๑.๑๖ ปัจจเวกขณญาณ

“ปัจจเวกขณญาณ เป็นญาณที่พิจารณากำหนดรู้เห็นในมัคคจิต ผลจิต นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่ หรือกิเลสหมดสิ้นแล้ว กิจที่จะต้องทำเพื่อมัคคจิตในการประหาณกิเลส

มิได้มีอีกแล้ว ด้วยการพิจารณามรรคโดยนัยว่า “เรามาได้ด้วยมรรคอันนี้หนอ” ต่อแต่นั้นก็พิจารณาผล โดยนัยว่า “อานิสงส์นี้อันเราได้แล้วหนอ” ต่อจากนั้นจึงพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว “ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ฐมา” โดยนัยว่า “กิเลสทั้งหลายชื่ออย่างนี้ๆ เราละได้แล้ว” ต่อแต่นั้นจึงพิจารณาถึงกิเลส ที่มรรคเบื้องสูง ๓ จะพึงกำจัด “ภาวนาย ปหาตพฺพา ฐมา” โดยนัยว่า “กิเลสทั้งหลายชื่ออย่างนี้ๆ ของเรายังเหลืออยู่” และในที่สุดจึงพิจารณาพระอมตนิพพานโดยนัยว่า “ธรรมอันนี้เรารู้แจ้งแทงตลอดแล้ว โดยทำให้เป็นอารมณ์” ปัจเวกขณฺย่อมมีโดยประการดังนี้ ปัจเวกขณฺเหล่านี้ย่อมมีแก่พระ โสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี แต่สำหรับพระอรหันต์ “เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพา ฐมา” อันการปัจเวกขณฺกิเลสที่ยังเหลือหามีไม่ เพราะท่านละกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว ชาตินี้ เป็นชาติที่สุดแล้ว กิจอื่นหามีไม่^{๑๐๑}

ดวงอาทิตย์อุทัยขึ้น ย่อมทำกิจ ๔ อย่างพร้อมกับความปรากฏดวง ไม่ก่อนไม่หลัง คือทำสิ่ง ที่เป็นรูปทั้งหลายให้กระจ่าง กำจัดความมืด ส่องแสง ยังความเย็นให้ระงับ ฉันท มัคคญาณก็ฉันทนั้น เหมือนกัน ย่อมตรัสรู้นิโรธด้วยสัจฉิกิริยาภิสมัย อุปมาดั่งว่า มัคคญาณย่อมกำหนดรู้ทุกข์ ดั่งดวง อาทิตย์ทำสิ่งที่เป็นรูปทั้งหลายให้กระจ่าง ละสมุทัย ดั่งดวงอาทิตย์กำจัดความมืด ยังมรรคให้มีขึ้นโดย ความเป็นปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น ดั่งดวงอาทิตย์ส่องแสง ทำนิโรธคือความระงับไปแห่งกิเลสให้ แจ่ม ดั่งดวงอาทิตย์ยังความเย็นให้ระงับฉะนั้น

ปัจเวกขณญาณ จึงเป็นญาณที่พิจารณาในมัคคจิต ผลจจิต พระนิพพาน กิเลสที่ละได้ กิเลสที่ยังเหลืออยู่ หรือกิเลสหมดสิ้นแล้ว เป็นต้น”

๓.๒ กระบวนการของญาณในสภาวะจิต

๓.๒.๑ ธรรมชาติของจิต

จิต เป็นสภาวะธรรมหรือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (อารมณ์ณวิชานนลกฺขณ) คือ จิตได้รับ อารมณ์อยู่เป็นนิตย์ จิตน้อมไปสู่อารมณ์ จิตน้อมเข้าหาอารมณ์ หรือจิตน้อมอารมณ์เข้ามาสู่ตนเป็น นิตย์

กระบวนการของญาณเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสภาวะจิตโดยตรง การขัดเกลาบริหารจิต โดยตรง การตัดกิเลสที่ตัดที่จิตโดยตรง สำเร็จที่จิตโดยตรง บรรลุผลที่จิตโดยตรง โดยที่รู้ปธรรมและ นามธรรมเป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์ในการกำหนดพิจารณาของญาณทัสสนะ

๓.๒.๒ ช่องทางรู้อารมณ์ของจิต

จิตรู้รูปารมณ์ ได้แก่ สีต่างๆ โดยการเห็นด้วยจักขุปสาท

^{๑๐๑} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๘/๓.

จิตรู้สัททวารมณฺได้แก่ เสียงต่างๆ โดยการได้ยินด้วยโสตปสาท
 จิตรู้คันธารมณฺได้แก่ กลิ่นต่างๆ โดยการรู้กลิ่นด้วยฆานปสาท
 จิตรู้รสารมณฺได้แก่ รสต่างๆ โดยการรู้รสด้วยชีวหาปสาท
 จิตรู้โณภูฏัพพารมณฺได้แก่ สภาวะเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง โดยการรู้สัมผัสด้วย
 กายปสาท

จิตรู้ธรรมารมณฺได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป ๕/๗ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน และบัญญัติ โดย
 การคิดนึกด้วยหทัย

๓.๒.๓ ธรรมชาติของเจตสิก

“เจตสิก”^{๑๐๒} เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (จิตตนิสสิตลกฺขณฺ) หรือเกิดอยู่ที่จิต หรือมีการ
 ประจักษ์จิตโดยประการต่างๆ เป็นนิตย

เจตสิก เป็นนามธรรม เป็นธรรมชาติที่เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกับ
 จิต และมีที่อาศัยเดียวกันกับจิต

เอกุปฺปาท เจตสิกเกิดขึ้นพร้อมกับจิต เมื่อจิตเกิดขึ้น เจตสิกก็เกิดขึ้นด้วย จะว่าจิตเกิดก่อน
 เจตสิก หรือเจตสิกเกิดก่อนจิต นั้นย่อมไม่ได้

เอกนิโรธ เจตสิกดับไปพร้อมกับจิต เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับไปด้วย ไม่มีใครดับก่อนหรือดับ
 ที่หลังกว่ากัน

เอกาลมฺพน เจตสิกรับอารมณ์หรือมีอารมณ์เดียวกับจิต อารมณ์ที่เจตสิกรับนั้น ก็เป็น
 อารมณ์เดียวกับที่จิตรับ เช่น เมื่อจิตรับอารมณ์สีขาว เจตสิกก็รับอารมณ์สีขาวด้วย เมื่อจิตรับอารมณ์สี
 ดำ เจตสิกก็รับอารมณ์สีดำด้วย ดังนี้ เป็นต้น

เอกวตฺตฤก มีที่อาศัยเกิดอันเดียวกับจิต ที่อาศัยเกิดของเจตสิก ก็เป็นอย่างเดียวกับที่อาศัย
 เกิดของจิต เช่น เมื่อจิตอาศัยตาเกิด เจตสิกก็ย่อมอาศัยตาเกิดด้วย เมื่อจิตอาศัยหูเกิด เจตสิกก็ย่อม
 อาศัยหูเกิดด้วย เมื่อจิตอาศัยหัวใจเกิด เจตสิกก็ย่อมอาศัยหัวใจเกิดด้วย

ใน ๓ ประการข้างต้นนั้น ย่อมมีอยู่ในเจตสิกโดยแน่นอน ส่วนในประการที่ ๔ คือมีที่อาศัย
 เกิดเดียวกันกับจิตนั้น ไม่ใช่ลักษณะที่จะมีอยู่โดยแน่นอน เพราะเจตสิกเหล่านี้เมื่อเกิดใน
 ปัญจโวการภูมิจึงต้องมีขันธ ๕ จึงต้องอาศัยวัตถุเกิด แต่ถ้าเกิดในจตุโวการภูมิจึงต้องมีขันธ
 อรูปพรหม ซึ่งมีแต่นามขันธ ๔ เท่านั้น คือไม่มีรูปขันธ จึงไม่ต้องอาศัยวัตถุเกิด

๓.๒.๔ สภาวะแห่งนามรูป

อนิจจลักษณะ คือไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไป

^{๑๐๒} สงคห. (ไทย) ๒/๖.

ทุกขลักษณะ ถูกบีบคั้นเบียดเบียนให้ทันทานอยู่ไม่ได้
อนัตตลักษณะ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่มีสาระแก่นสาร บังคับบัญชาให้เป็นไปตามปรารถนา
ไม่ได้

ขณะใดจิตเกิดขึ้น ขณะนั้นการรู้อารมณ์ก็เกิดขึ้น จิตมีสภาวะ ๑ เดียว คือการรู้อารมณ์ จิต
รู้อารมณ์ในขณะหนึ่งๆ เพียงอย่างเดียว แต่รู้อารมณ์ที่แตกต่างได้ ๑๒๑ ลักษณะ (โดยย่อเป็น ๘๙
ลักษณะ จัดเป็นนัยๆ ได้ ๙ นัย) ด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเจตสิก ซึ่งเกิดขึ้นและดับไปพร้อมกับจิต มี
อารมณ์และที่อาศัยเดียวกับจิตนั่นเอง

จิต และ เจตสิก เหมือนหนึ่งเครื่องจักรที่ใช้กระแสไฟฟ้า หากมีเพียงเครื่องจักรก็ไม่สามารถทำงานได้ และเครื่องจักรซึ่งทำงานด้วยกระแสไฟฟ้านั้น ในสายไฟฟ้าก็ต้องประกอบด้วยสาย
๒ เส้นครบวงจรจึงจะทำงานได้ เป็นต้น

นามเร็วกว่ารูป ๑๗ เท่า

“กถิ อูปปาทิจิตติภงควเสน ขณตฺตยํ เอกจิตตฺตฺกฺขณํ นาม.”^{๑๐๓}

ความเป็นไปแห่งจิตอย่างไร? คือในขณะที่ทั้ง ๓ ได้แก่ อูปปาทิกขณะ ฐิติขณะ
ภังคิกขณะนั้น ชื่อว่าขณะจิตหนึ่ง คือเป็นอายุของจิตดวงหนึ่ง

“ตานิ ปน สุตฺตรส จิตตฺกฺขณานิ รูปธมฺมานมายุ.”^{๑๐๔}

ระยะเวลาที่จิตเกิดขึ้นและดับไป ๑๗ ขณะนั้น นับเป็นอายุของรูป ๒๒ (เวณวิญญูติรูป ๒,
ลักษณะรูป ๔) ๑ ขณะ

ภายใต้สามัญลักษณะนั้น สภาวะของจิตและเจตสิก มีการเกิดขึ้นและตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วดับ
ไปอย่างรวดเร็ว สืบต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย เพียงชั่วลัดนิ้วมือเดียว จิตและเจตสิกได้เกิดขึ้นและ
ดับไปแล้วกว่าแสนโกฏิขณะ

เพราะเหตุนี้ องค์ฌานทั้งปวงจึงเกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็วพร้อมกับจิตในทุกๆ ขณะ
จิตนั่นเอง กว่าแสนโกฏิขณะในชั่วลัดนิ้วมือเดียว องค์ฌานทั้งปวงก็ต้องอยู่ภายใต้สามัญลักษณะโดยแน่
แท้

๓.๒.๕ กระบวนการของญาณในอติมหันตารมณวิถิ

กระบวนการของญาณในอติมหันตารมณวิถิ^{๑๐๕} มีดังนี้ คือ

“เอกจิตตฺกฺขณาตีตานิ วา พหุจิตตฺกฺขณาตีตานิ วา จีตฺติปฺตฺตาเนว ปญฺจารมฺมณานิ

^{๑๐๓} สงฺคห. (บาลี) ๔/๑๙.

^{๑๐๔} สงฺคห. (บาลี) ๔/๒๐.

^{๑๐๕} สงฺคห. (บาลี) ๕๗/๑๔๑.

ปญจทวาร อาปาถมาคจฺจนฺติ ตสฺมา ยถิ เอกจิตฺตกฺขณาตีตํ รูปารมณํ จกฺขุสฺส อาปาถมาคจฺจนฺติ.”

ครั้นภวังคจิตขณะหนึ่งได้ผ่านไปแล้ว อารมณ์ทั้ง ๕ ที่ถึงฐิติขณะในเวลาใด ในเวลานั้นก็ปรากฏในทวารทั้ง ๕ ได้ ดังนั้น ถ้ารูปารมณที่ผ่านภวังคจิตไปขณะหนึ่งแล้ว จักปรากฏแก่จักขุปสาทนั้น

“ตโต ทฺวิกฺขตฺตํ กวณฺเณ จลิตเเต กวณฺโคโสตี วโจฉินฺทิตฺวา ตเมว รูปารมณํ อวชฺชนตฺตํ ปญจทวารวชฺชนจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ.”

ถัดจากนั้น ภวังคจิตไหวเกิดขึ้น ๒ ครั้ง แต่นั้นปญจทวารวชชนจิตตัดกระแสภวังค์ขาด และการพิจารณารูปารมณนั้น ก็เกิดขึ้นและดับลง

“ตโต ตสฺसानนฺตรํ ตเมว รูป ปสฺสนตฺตํ จกฺขุวิญญานํ สมฺปฏฺฐิจฺจนฺตํ สมฺปฏฺฐิจฺจนฺนจิตฺตํ สนฺตีรยมาเน สนฺตีรณจิตฺตํ ววฺฐุจฺเพนตํ โวฐฺฐัพพนจิตฺตตฺถเจติ ยถากุณฺมํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ.”

ครั้นปญจทวารวชชนจิตดับลง ในระหว่างแห่งปญจทวารวชชนจิตนั้น โดยไม่มีระหว่างกัน จักขุวิญญานจิตผู้เห็นรูปารมณ สัมปฏิจจนจิตผู้รับรูปารมณ สันตีรณจิตผู้ไต่สวนรูปารมณ โวฐฐัพพนจิตผู้ตัดสินรูปารมณ เหล่านี้ก็เกิดขึ้นตามลำดับๆ แล้วดับไปตามลำดับๆ

“ตโต ปรี เอกุณฺตีส กามาจรชวเนสุ ยงฺกิลฺลิจิ ลทฺธปจฺจยํ เยภฺยุเยน สตฺตกฺขตฺตํ ชวติ.”

หลังจากที่โวฐฐัพพนจิตดับลงแล้ว ชวนจิตดวงหนึ่งดวงใดในบรรดากามชวนจิต ๒๙ ดวง เหล่านั้น แล้วแต่เหตุปัจจัย คือมณสิการและบุคคลที่เกี่ยวกับของตนๆ ซึ่งได้รับการช่วยอุปการะมา ก็เกิดขึ้นพร้อมด้วยกำลัง ซึ่งมีจำนวน ๗ ครั้งเป็นส่วนมาก

“ชวานานุพฺพธาณิ จ เทว ตทารมฺมณฺปากาณิ ยถารหํ ปวตฺตณฺติ ตโต ปรี กวณฺคปาโต.”

ตทารมณจิต ๒ ครั้งซึ่งเป็นไปตามชวนะนั้น ก็เกิดขึ้นตามสมควรแก่บุคคล ภายหลังจากที่ตทารมณดวงที่ ๒ ดับลงแล้ว จิตจึงลงสู่ภวังค์

“เอตฺตาวตา จุฑุทส วิถิจิตฺตูปาทา เทว กงฺคจฺลนาณิ ปุพฺเพวาทิตกเมกจิตฺตกฺกณฺนฺติ กตฺวา สตฺตรส จิตฺตกฺขณานิ ปรีปุเรณฺติ ตโต ปรี นิรุชฺฌติ กตฺวา สตฺตรส จิตฺตกฺขณานิ ปรีปุเรณฺติ ตโต ปรี นิรุชฺฌติ อารมฺมณเมตํ อติมหนฺตํ นาม โคจรี.”

โดยนัยที่กล่าวมาโดยลำดับนี้ จิตตกขณะ ๑๗ ดวงย่อมนครบบริบูรณ์ คือการเกิดขึ้นแห่งวิถีจิต ๑๔ ดวง ภวังคจลนะ ๒ ดวง อติตภวังค์ คือภวังค์ผ่านไปก่อนแล้ว ๑ ดวง รูปารมณก็ดับไป รูปารมณในวิถีนี้จึงเป็น อติมหันตารมณ

เมื่อภวังค์ที่มีประจำตัวของสัตว์ทั้งหลายในภพหนึ่งๆ ใน ๓๐ ภูมิ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ) ได้แก่ ภวังคจิต ๑๙ ซึ่งมีอารมณ์เป็นกรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ เป็นภวังค์ที่เป็นไปอยู่ตามปกติ ยังไม่เกี่ยวข้องกับวิถีแต่ประการใด ผ่านไปขณะหนึ่งหรือหลายขณะแล้ว อารมณ์ทั้ง ๕ ที่ถึงฐิติขณะก็จะปรากฏในทวารทั้ง ๕ รูปารมณที่ผ่านภวังค์ไปขณะหนึ่งแล้วก็ปรากฏแก่จักขุปสาท

จากนั้นภวังค์ไหวที่ห้วนไหวด้วยอำนาจปัญญาภรณ์ในทางปัญญาวาร หรืออารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจุบัน นิพผันรูป ๑๘ ในทางมโนทวาร ที่มาปรากฏในปัญญาวารหรือในมโนทวารแล้วเกิดขึ้น ๒ ครั้งแล้ว ปัญญาวาราวชณะที่ทำการตัดกระแสภวังค์ขาดและพิจารณารูปารมณนั้นก็เกิดขึ้นแล้วดับลง เมื่อ ปัญญาวาราวชณะดับลงโดยไม่มีระหว่างคั่นนั้นจักขุวิญญาณทำหน้าที่เห็นรูปารมณ สัมผัสขณะทำหน้าที่รับรูปารมณ สันตริณะทำหน้าที่ไต่สวนรูปารมณ โวภูฐัพพะทำหน้าที่ตัดสินรูปารมณ ก็เกิดขึ้น และดับไปตามลำดับๆ กัน จากนั้นชณะทำหน้าที่เสพอารมณดวงใดดวงหนึ่งในบรรดากามชณะ ๒๔ แล้วแต่เหตุปัจจัย คือมณสิการและบุคคลที่เกี่ยวข้องซึ่งได้รับการอุปการะมา ก็เกิดขึ้นพร้อมด้วยกำลัง ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก ตทารัมมณะ ๒ ครั้งซึ่งเป็นไปตามชณะก็เกิดขึ้นตามสมควรแก่บุคคล แล้วก็ถึงสู่ ภวังค์ จิตตักขณะก็ครบบริบูรณ์ ๑๗ ดวง คือการเกิดขึ้นแห่งวิถีจิต ๑๔ ดวง ภวังค์ไหว ๒ ดวง อดีตภวังค์ที่ผ่านไก่อน ๑ ดวง รูปารมณนั้นก็ดับไปในวิถีจิตหนึ่งๆ นับเป็นชณะ (มีอุปาทะ ฐิติ ภังคะ) ก็ได้ ๕๑ ชณะ (อุปมากับนวัตกรรมยุคนี้คือ 51 Bits ก็ยอมไม่ได้)

๓.๒.๖ กระบวนการของญาณในมัคควิถี

กระบวนการของญาณในมัคควิถี^{๑๑๖} มีดังนี้ คือ

ก่อนการเกิดขึ้นแห่งโสดาปัตติมัคควิถินั้น สภาวะญาณจะต้องได้รู้เห็นพระไตรลักษณ์อย่าง กระจางแจ้งชัดเจนอย่างที่สุด และในขณะนั้นจะมีวิถีจิตเกิดขึ้นตามลำดับดังนี้ คือ

๑. ภวังคจลนระ คือภวังค์ไหว เกิดขึ้น ๒ ชณะ ซึ่งห้วนไหวด้วยอำนาจของอารมณ์ ๖ ที่เป็น ปัจจุบันนิพผันรูป ๑๘ ที่ปรากฏขึ้นแล้วในมโนทวาร ภวังค์ปัจเฉทะที่ตัดกระแสภวังค์ก่อนที่จะขึ้นสู่ วิถีจิตนั้นก็ดับลง

๒. ต่อแต่นั้น มโนทวาราวชณจิตที่ทำการตัดกระแสภวังค์ขาด ย่อมเกิดขึ้นพิจารณา อารมณที่มากกระทบทางมโนทวาร คือทางใจ แล้วก็ดับลง

๓. ในขณะที่ลำดับนั่นเอง มหากุศลญาณสัมปยุตตชวณจิต ๔ ดวงหนึ่งดวงใดย่อมเกิดขึ้น ๓ ชณะ ใน ๓ ชณะนั้น อุปจาระ คือกามชณะที่เกิดขึ้นใกล้จะถึงขอบเขตของอัปนาชณะ คือมรรคและ ผล อันมีพระไตรลักษณ์ของนามรูปเป็นอารมณ์ และอนุโลม คือกามชณะที่เป็นไปตามสมควรแก่ อัปนา โดยทำการแหวกไล่ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน หรือเกิดขึ้นคล้อยตามชณะทั้งสองฝ่าย คือ ปริกรรมชณะอันเกิดขึ้นก่อนที่มรรควิถีจะเกิด และอัปนาชณะที่เกิดขึ้นในภายหลัง อันมี พระไตรลักษณ์ของนามรูปเป็นอารมณ์ก็ดับลง

^{๑๑๖} สงฺคท. (บาลี) ๕๗/๑๔๓.

๔. ถัดนั้นมา โคตรภู คือกามขณะที่ทำหน้าที่ในการทำลายตัดเชื้อชาติปุณฺณ หรือทำหน้าที่เพื่อให้เชื้อชาติโลกุตตระเจริญขึ้น ในฐานะเป็นอาวัชชนะของโสดาปัตติมัคคจิต ซึ่งรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ (คือโคตรภูญาณ) แล้วก็ดับลง

๕. ถัดนั้นมา โสดาปัตติมัคคจิตย่อมเกิดขึ้นหนึ่งขณะ โดยรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกันกับการประหาณกิเลสอันมีสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส อย่างสิ้นเชื้อไม่เหลือเศษ เป็นสมุจเฉทปหาน (คือมัคคญาณ) แล้วก็ดับลง

๖. ในลำดับแห่งโสดาปัตติมัคคจิตดับลงไปนั่นเอง โสดาปัตติผลจิตก็เกิดขึ้น ๓ ขณะรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ (คือผลญาณ) โดยไม่มีระหว่างคั่น (อกาลโก) คือไม่มีจิตอื่นมาคั่น แล้วก็ดับลง

๗. ต่อแต่นั้นอีก ภาวังคจิตย่อมเกิดขึ้นแล้วก็ดับลงไป

๘. ต่อมามโนทวารวิถีที่มีมหากุศลญาณสัมปยุตตชวนจิตดวงหนึ่งดวงใด ย่อมเกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ในฐานะปัจจเวกขณวิถี (คือปัจจเวกขณญาณ) กล่าวคือการทำหน้าที่ในการพิจารณามรรค ผลนิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ (ปัจจุตต) เกิดขึ้นหลายรอบตามสมควรต่อไป

ส่วนการเกิดขึ้นของมัคควิถีเบื้องบน ๓ นั้น ก่อนขณะที่มัคควิถีเบื้องบนจะเกิดขึ้น ย่อมต้องได้เห็นพระไตรลักษณ์โดยกระจ่างแจ้งชัดเจนอย่างสูงที่สุด และวิถีจิตในขณะนั้นมีดังนี้คือ

๑. ภาวังคจลนะ คือภาวังค์ไหว เกิดขึ้น ๒ ขณะ ซึ่งหวั่นไหวด้วยอำนาจของอารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจุบันนิพผันรูป ๑๘ ที่ปรากฏขึ้นแล้วในมโนทวาร และภาวังค์ปัจเฉทะที่ตัดกระแสภาวังค์ก่อนจะขึ้นสู่วิถีจิต ก็ดับลง

๒. ต่อแต่นั้น มโนทวาราวชชวนจิตย่อมเกิดขึ้นรับสภาพนามหรือรูป แล้วดับลงไป

๓. ลำดับในขณะนั้นเอง มหากุศลญาณสัมปยุตตชวนจิต ๔ ดวงหนึ่งดวงใดย่อมเกิดขึ้น ๔ ขณะ ใน ๔ ขณะนั้น ปริกรรม อุปจาระ และอนุโลม ที่รับอารมณ์อันเป็นนามหรือรูป ย่อมดับลง

๔. โวทานนั้นรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ ในฐานะอาวัชชนะของมัคคจิตเบื้องบน ๓ แล้วดับลง

๕. ถัดจากนั้น สกทาคามีมัคคจิต อนาคามีมัคคจิต หรืออรหัตตมัคคจิต ก็เกิดขึ้น ๑ ขณะตามสมควรแก่บุคคล รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับการประหาณกิเลสตามสมควรแก่บุคคล อย่างสิ้นเชื้อไม่เหลือเศษ เป็นสมุจเฉทปหาน (คือมัคคญาณ) แล้วดับลงไป

๖. ในลำดับแห่งสกทาคามีมัคคจิต อนาคามีมัคคจิต หรืออรหัตตมัคคจิตดับไปลงนั้น สกทาคามีผลจิต อนาคามีผลจิต หรืออรหัตตผลจิต ก็เกิดขึ้น ๒ ขณะตามสมควรแก่บุคคล รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วย่อมดับลง

๗. ต่อแต่นั้น ภาวังคจิตย่อมเกิดขึ้น แล้วดับลง

๘. ถัดนั้นมา ปัจจเวกชนวิธีที่กระทำหน้าที่ในการพิจารณาพรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ย่อมเกิดขึ้นตามสมควรต่อไป

ทั้งด้วยความคมกริบ ทั้งด้วยความแม่นยำยิ่ง ทั้งด้วยความรวดเร็วอย่างหาประมาณมิได้ของมัคคญาณนั้น (ช่วงเวลาเพียงเสี้ยวหนึ่งของกว่าแสนโกฏิวินาทีที่เกิดขึ้นแล้วไปดับในชั่วลัดนิ้วมือเดียวนั้น ซึ่งเร็วยิ่งกว่าความเร็วแสงหาประมาณมิได้) ก็ประหาณกิเลสได้ภายในขณะจิตเดียวเท่านั้น ให้สิ้นเชื้อไม่เหลือเศษ เป็นสมุจเฉทปหาน เต็ดขาดโดยที่กิเลสไม่ทันได้รู้ตัวและไม่ทันได้ขยับหรือต่อต้านสักนิด

๓.๓ สรุปท้ายบท

กระบวนการของญาณ มีลำดับการดำเนินไปตามวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖ โดยไม่สลับลำดับกัน ญาณมีการมุ่งมันขึ้นไปตามลำดับขั้นทั้ง ๗ ลำดับขั้นตอนของญาณในแต่ละขั้นจะสนับสนุนเกื้อกูลกันและกันเป็นขั้นๆ อย่างสำคัญยิ่ง กล่าวคือมีลำดับขั้นตอนที่แน่นอน และให้ผลที่แน่นอน แต่ละขั้นก็มีเป้าหมายที่ชัดเจน ส่งทอดต่อกันเป็นขั้นๆ ขึ้นไป คือ สิววิสุทธิมีจิตตวิสุทธิเป็นเป้าหมาย จิตตวิสุทธิมีทิววิสุทธิเป็นเป้าหมาย ทิววิสุทธิมีกังขาวิตรณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย กังขาวิตรณวิสุทธิมีมัคคามัคคญาณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย มัคคามัคคญาณวิสุทธิมีปฏิบัติญาณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ปฏิบัติญาณวิสุทธิมีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ญาณทัสสนวิสุทธิมีอนุภาทาปรินิพพานเป็นเป้าหมาย

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแห่งปัญญา คือศาสนาของท่านผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน พระพุทธเจ้าทรงอาศัยพระญาณตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ มีญาณคืออริยปัญญา เป็นประธาน เป็นผู้นำ จึงได้พระนามว่า “พุทธ” มิใช่ได้โดยบังเอิญหรืออาศัยเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ บันดาน แต่สำเร็จมาจากการบำเพาะปัญญาบารมี และบารมีอื่นๆ ทั้ง ๑๐ ทศ ในทั้ง ๓ ระดับ คือระดับบารมีธรรมดา ๑๐ ระดับอุปบารมี ๑๐ และระดับปรมัตถบารมี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ทศ ที่พระองค์ทรงสร้างสมบ่มเพาะด้วยกำลังความเพียรของพระองค์เองมาเป็นเวลาถึง ๒๐ อสงไขย กับอีกแสนกัป โดยมีเป้าหมายที่การตรัสรู้พระสัมโพธิญาณ และ โดยกระบวนการของญาณย่อมเข้าประกอบสนับสนุนกับบทรธรรมต่างๆ ทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมฺมา) และบทรธรรมที่เป็นฝ่ายอัพยาทุกต (อพฺยาทุกตา ธมฺมา) ยกเว้นบทรธรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมฺมา) กล่าวคือกระบวนการของญาณจักไม่เข้าประกอบสนับสนุนบทรธรรมฝ่ายอกุศลทั้งสิ้นโดยเด็ดขาด อีกทั้งองค์ฌานทุกองค์ย่อมมีกระบวนการของญาณเข้าประกอบสนับสนุนทั้งสิ้น^{๑๐๗}

^{๑๐๗} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๑.

บทที่ ๔

บทสรุปผลวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการคือ ๑) เพื่อศึกษาญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยการศึกษาวิเคราะห์รวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา และผลงานทางวิชาการ ตำรา งานวิจัยต่างๆ ข้อมูลจากเอกสารวิชาการที่เกี่ยวข้อง นำมารวบรวมเรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา และการตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหาโดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญด้านการศาสนา ได้บทสรุปในการวิจัยและข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

๔.๑ บทสรุปผลการวิจัย

๔.๑.๑ ศึกษาญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาพบว่า ญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เป็นอริยญาณ หรืออริยปัญญา เป็นปัญญาญาณในระดับสูงสุด มีเฉพาะในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาบังเกิดทรงนำมาตรัสสอนเท่านั้น ซึ่งนำไปสู่ความสิ้นทุกข์หมดกิเลส เจริญปัญญาให้ได้บริสุทธิ์หมดจดจากความเศร้าหมองจากกิเลสทั้งสิ้น ได้อย่างหมดจดเป็นสมุจเฉตพหวน ไม่กลับมากำเริบใหม่ โดยมีหลักธรรมสำคัญที่เกี่ยวข้องกับญาณในพุทธศาสนาอยู่ ๓๗ ประการ คือ โภธิปักขิยธรรม หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สามัคคีธรรม เป็นธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือเกื้อกูลแก่ความตรัสรู้ เกื้อหนุนแก่อริยมรรค สติเป็นบาทฐานของวิปัสสนา เพราะสติจัดเข้าในฝักฝ่ายของสมาธิซึ่งเป็นปทัฏฐานของวิปัสสนา ในสติปฏฐานสูตรเองก็ระบุไว้แล้วทุกบรรพว่า การเจริญสติก็เพียงเพื่อให้เกิดญาณ (อาศัยการระลึกถึงกายเป็นต้น เพื่อให้เกิดญาณปัญญา) มี ๗ หมวด แบ่งออกเป็นหัวข้อธรรม ๓๗ ประการ

๔.๑.๒ ศึกษากระบวนการของญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาพบว่า กระบวนการของญาณเป็นลักษณะเฉพาะที่มีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่เคยมีมาก่อนพุทธกาล ต้องมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาบังเกิดจึงมีได้ นอกพุทธกาลจึงไม่มี โลกสันนิวาสจึงถึงความมีขอบเขต สภาวะญาณเป็นธรรมขั้นสูงสุดในพุทธศาสนา เป็นธรรมเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดบริบูรณ์ของเหล่าสัตว์ อันเกื้อกูลแก่ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ โดยกระบวนการของญาณย่อมเข้าประกอบสนับสนุนกับบทรธรรมต่างๆ ทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ฌมฺมา) และบทรธรรมที่เป็นฝ่ายอัปยาคฤต (อพยาคตา ฌมฺมา) ยกเว้นบทรธรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ฌมฺมา) กล่าวคือกระบวนการของญาณจักไม่เข้าประกอบสนับสนุนบทรธรรมฝ่ายอกุศล

ทั้งสิ้นโดยเด็ดขาด อีกทั้งองค์ฌานทุกองค์ย่อมมีกระบวนการของญาณเข้าประกอบสนับสนุนทั้งสิ้น ให้สัมฤทธิ์ผลตามจุดประสงค์แห่งหมวดธรรมนั้นๆ โดยกระบวนการทำงานของญาณจักดำเนินไปเป็นลำดับขั้นตอนในวิสุทธิ ๗ อย่างมั่นคง โดยไม่สลับขั้นตอนกัน อุปมาเหมือนการขึ้นบันได ๗ ขั้นเพื่อไปถึงจุดมุ่งหมายคือความหมดจดบริบูรณ์

เพราะเหตุที่กล่าวมาทั้งปวง ญาณจึงเป็นหลักการหัวใจอันเป็นสาระเป็นแก่นธรรมสำคัญยิ่งของพระพุทธศาสนาและพระธรรมทั้งปวง อันจะขาดหรือเว้นเสียมิได้เลย มิเช่นนั้นก็ไม่ใช่พระพุทธศาสนา มิใช่หลักธรรมในพระพุทธศาสนา แม้พระพุทธองค์ตรัสรู้ก็ด้วยกระบวนการของพระสัมพันธัญญะ พระอรหันต์ทุกๆ องค์ก็บรรลุธรรมด้วยอริยญาณทั้งสิ้น ความสำคัญของญาณจึงสูงยิ่งต่อพระพุทธศาสนาดังกล่าวนี้

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้

ในการศึกษาวิจัยนี้ เป็นการศึกษาเชิงเข้าไปในกระบวนการทำงานของญาณในระดับต่างๆ ทำให้มองเห็นขั้นตอนกระบวนการทำงานของญาณทั้งปวง ซึ่งสามารถประยุกต์ขั้นตอนใดๆ ที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตประจำวันในทุกๆ ระดับ ทุกๆ สถานการณ์ได้เป็นอย่างดี ฉะนั้นควรนำไปประยุกต์ใช้เพื่อความเจริญและความผาสุกในสังคม ควรส่งเสริมการเจริญปัญญาญาณและความรู้แจ้งตามความเป็นจริงของชีวิตในสังคมทุกระดับ เริ่มตั้งแต่ระดับบุคคล ระดับครอบครัว ระดับสังคม จนถึงระดับโลก ก็จักก่อเกิดสันติสุขโดยทั่วหน้ากัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง ด้วยเหตุที่ญาณปัญญาให้ได้อันสงส์ที่ยิ่งใหญ่ไพศาล

๑. ญาณ (ปัญญา) เป็นแสงสว่างในโลก ซึ่งมีความสำคัญยิ่งแก่ทุกๆ กิจการ ทั้งกิจการทางโลกและทางธรรม มีความเกี่ยวเนื่องแก่กิจการทั้งปวง จิตที่ขาดปัญญาย่อมมืดบอดไม่อาจในการทำหน้าที่ได้ดี ผู้หวังความเจริญความก้าวหน้าในหน้าที่การงานทั้งปวง จึงควรให้ความสนใจญาณปัญญาไว้เสมอๆ แล

๒. ฌาน (สมาธิ) ก่อให้เกิดความสุขสงบ สันติสุขแก่ผู้มีสมาธิ สมดังพระพุทธดำรัสว่า “นตฺถิ สฺนฺติ ปรี สุขํ” สุขยิ่งกว่าความสงบไม่มี อันเป็นความสุขอย่างละเอียดลึกซึ้งยิ่ง ฌานช่วยกำจัดนิวรณ์ธรรมทั้งหลายให้สิ้นไป สังคมที่มีการฝึกจิตกันมาก สังคมนั้นย่อมมีสันติสุขมาก เป็นต้น

๓. ศีล ก่อให้เกิดความสุจริตทางกาย ทางวาจา และทางใจ

ทั้ง ๓ สิ่งนี้ย่อมเกี่ยวเนื่องอาศัยแก่กันและกัน ไม่อาจแยกจากกันได้ อุปมาเหมือนคนกับเงา ควรให้เกิดมีในตัวตนของทุกๆ คน

เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อมนุษยชาติ ควรเผยแพร่ญาณปัญญาไปให้ทั่วทุกๆ หย่อมหญ้า
 ประยุกต์มาสู่ครอบครัว ชุมชน สังคม ประเทศชาติ และทั่วพื้นพิภพ เพื่อความสุขแก่มวลมนุษยโลกมี
 สันติสุขตลอดกาลนาน

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในครั้งต่อไป

เพื่อความก้าวหน้าในงานการวิจัย ก่อเกิดองค์ความรู้ใหม่ๆ ที่น่าสนใจและมีประโยชน์ยิ่ง
 จึงเห็นสมควรมีการศึกษาค้นคว้าวิจัยแตกแขนงออกไปอีกในส่วนอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้เนื่องจาก
 งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์วิจัยเฉพาะเจาะจงลงไปที่คุณค่ากระบวนการขององค์งานเท่านั้น และเฉพาะ
 ในคัมภีร์หลักล้วนๆ คือคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเท่านั้น จึงมีประเด็นด้านอื่นๆ ที่ยังไม่ได้
 ศึกษาวิจัย จึงมีประเด็นในการศึกษาเพิ่มเติมได้อีกมาก เช่นตัวอย่างดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาลำดับของญาณในพุทธศาสนาเถรวาท โดยการเปรียบเทียบกับญาณในนิกาย
 อื่นๆ ในพระพุทธศาสนา

๒. ศึกษาการประยุกต์ใช้ญาณ ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานบูรณาการมาสู่วิถี
 ชีวิตประจำวัน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐.**

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

(๑) คัมภีร์:

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. **วิสุทธิมรรค ภาษาไทย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๒) หนังสือ:

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๙ กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

(๓) วิทยานิพนธ์:

พระมหาชยกุล กนฺตาโก (เสริมจันทร์). “การเปรียบเทียบเชิงวิเคราะห์ข้อขัดตักกฏาณนิยมของอองรี แบร์กซงกับวิปัสสนาญาณของพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** สำนักหอสมุดและเทคโนโลยีสารสนเทศ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

พระมหาภุช ญาณาวุโธ (ใจปลื้มบุญ). “การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างมานและปัญญาในพระพุทธานุชาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหาชวัญชัย กิตฺติเมธี (เหมประไพ). “การศึกษาวิเคราะห์ญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท : ศึกษาเฉพาะในปรกณวิเสสวิสุทธิมรรค”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหาบุญเลิศ ธรรมทสุสี (โอรุสสุ). “การสร้างตัวชีวิตเพื่อวิเคราะห์อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาอิสระเชษฐ์ ปัญญาวิโร (ใจมาสุข). “ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิด เรื่องวิปัสสนาญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท กับแนวคิด อชฌัตติกญาณของโอโซ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

พระครูนนทธรรมาภิมุข (เข้มกลัด). “การศึกษาวิปัสสนาปัญญากับการรู้แจ้งพระนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระครูจรรุขเมากร (ถาวร ถาวโร). “การศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอนุমানสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

แม่ชีระวีวรรณ ธรรมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์). “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทองวรวิหาร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

เสาวนีย์ พงศกรเสถียร. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องญาณวิทยาในอัมมปัทฏฐกถา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

อำภาวรณ ต้นสุวรรณโสภณ. “วิเคราะห์เปรียบเทียบญาณในปรัชญาอินเดีย ๖ สำนักกับพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาพุทธปรัชญา. สำนักหอสมุดและเทคโนโลยีสารสนเทศ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

ชัยรัตน์ ทองสุข. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิชาในพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. สำนักหอสมุดและเทคโนโลยีสารสนเทศ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

นงเยาว์ ชาญณรงค์. “การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและ ที-เอ็ม (T-M)”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.

วริยา ชินวรรณ และคณะ. “วิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย”. รายงานการวิจัย. คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมหาลือชา หิตมทุโท (วิฑิตภักทรภาคย์)
- ว/ด/ป เกิด : ๒ มีนาคม ๒๔๙๗
- สถานที่เกิด : เขตบางรัก กรุงเทพมหานคร
- การศึกษา : นธ.เอก สำนักเรียนคณะจังหวัดสมุทรปราการ พ.ศ. ๒๕๓๓
: ป.ธ.๔ สำนักเรียนคณะจังหวัดราชบุรี พ.ศ. ๒๕๔๙
: นิติศาสตร์บัณฑิต (น.บ.) มหาวิทยาลัยรามคำแหง พ.ศ. ๒๕๒๐
: ประกาศนียบัตรวิชาชีครู (ปว.ค.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๕
: พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓
: พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ (เกียรตินิยมอันดับ ๑)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๘
: ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๙
- อุปสมบท : ๑๙ กรกฎาคม ๒๕๒๘
ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม แขวงดุสิต เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร
- สังกัด : มหานิกาย
- ปีที่เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๘
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๖๐
- ที่อยู่ปัจจุบัน : ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมชาติ
๑๒๓/๘ หมู่ ๑๐ ต.คลองตากต อ.โพธาราม จ.ราชบุรี ๗๐๑๒๐
- e-mail : mu55np@gmail.com
- website : <http://krapuktongkum.blogspot.com>